

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА АГРАРНА АКАДЕМІЯ

М. А. Якименко, С. В. Макарець, О. М. Краснікова

Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 років

Монографія

Полтава 2020

УДК 94(477.5)«1861/1917»:63:33.021.8

Я 45

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавської державної аграрної академії (протокол №10 від 19 грудня 2019 року)

Ренцезенти:

Бабенко Л. Л.

доктор історичних наук, професор
(Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка)

Капустян Г. Т.

доктор історичних наук, професор
(Кременчуцький національний технічний
університет імені М. В. Остроградського)

Пантелеймоненко А. О.

доктор економічних наук, професор
(Полтавська державна аграрна академія)

Я 45 Якименко М. А., Макарець С. В., Краснікова О. М. Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 років : монографія. Полтава : ПП «Астроя», 2020. 250 с.

У монографії на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел розкрито особливості розвитку сільського господарства в губерніях Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 рр. Досліджено соціально-економічні та політико-правові обставини, в яких функціонували великі поміщицькі та дрібні козацько-селянські господарства; проаналізовано стан розвитку матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання; охарактеризовано ринок зерна та ринок продукції тваринництва у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях; показано зміст, характер та значення сільськогосподарських виставок із точки зору розповсюдження передового досвіду та реклами продукції рослинництва й тваринництва.

Книга розрахована на викладачів і здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти аграрного профілю, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною аграрною історією.

ISBN 978-617-7669-74-5

© М. А. Якименко, С. В. Макарець, О. М. Краснікова, 2020

© Полтавська державна аграрна академія, 2020

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження	
1.1. Історіографія	10
1.2. Джерельна база	24
1.3. Методологія та методи дослідження	37
Розділ 2. Виробництво сільськогосподарської продукції у поміщицьких господарствах	
2.1. Матеріальна база поміщицьких маєтків	43
2.2. Організація виробництва	58
2.3. Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів	76
Розділ 3. Організація виробництва у селянсько-козацьких господарствах	
3.1. Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників	92
3.2. Матеріально-виробнича база	107
3.3. Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах	123
Розділ 4. Ринок сільськогосподарської продукції Лівобережної України	
4.1. Ринок зерна	136
4.2. Ринок тваринництва та його продукції	151
4.3. Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва	168
Висновки	181
Додатки	190
Джерела та література	207

ВСТУП

Проблема виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції завжди була життєво важливою для людської спільноти незалежно від регіону, країни або континенту. Не є винятком у цьому питанні і сучасна Україна, мешканці якої мають, без перебільшення, величезний досвід сільськогосподарської діяльності, коріння якого сягає у глибину кількох тисячоліть, включаючи і трипільську землеробську культуру. Увага дослідників до того періоду у вітчизняній історії, який настав після скасування у 1861 р. кріпосного права, певною мірою пояснюється існуванням у нашому сьогоденні цілого ряду проблем, які є співзвучними з тими питаннями, що хвилювали наших предків у минулому. Серед ключових назовемо проблему *купівлі-продажу* сільськогосподарських угідь, *діяльності* державних і приватних (акціонерних) земельних *банків*, організації сільськогосподарських (виробничих, кредитних та збутових) *кооперативів*, тощо. У другій половині XIX і на початку XX ст., коли виробничі відносини на території України ґрунтувалися на ринкових принципах, значний досвід було нагромаджено у проведенні сільськогосподарських виставок, які були простою, доступною і надзвичайно ефективною формою пропаганди передових методів господарювання як у рослинництві, так і у тваринництві. Усі вищезгадані явища суспільного життя залишаються актуальними і на сучасному етапі формування аграрних відносин. Як показує вітчизняна (і не тільки!) практика, заміна колективної форми власності на приватну і, відповідно, перехід від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової зустрічають на своєму шляху немало перешкод як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Сам за себе говорить факт підготовки протягом значного відрізка часу – 27 років (1992–2019), законів, які б відповідали вимогам Світової організації торгівлі. Серед них немало таких, що мають безпосереднє відношення до земельного законодавства, на якому, власне, і ґрунтується сільськогосподарське виробництво.

Вступ

На момент підготовки тексту даної монографії Верховна Рада України через опір певних політичних сил так і не спромоглася ухвалити доленосний для села закон «Про ринок землі», хоч іще у Конституції України 1996 р. було зафіксовано право приватної власності на землю (статті № 14 і 41). Земельний кодекс України, ухвалений у 2005 р., деталізував усі найважливіші аспекти землеволодіння і землекористування громадян України та іноземців (статті № 78–157). Проте і цей правовий акт у певній мірі залишається нереалізованим. Противники ринкової моделі господарювання вигадують різні, у ряді випадків далекі від реалій, мотиви своєї поведінки. Чи не найпоширенішою є теза про те, що у випадку функціонування ринку землі іноземці можуть скупити усі сільськогосподарські угіддя і український народ таким чином втратить своє основне національне багатство. Лише наприкінці 2019 р. Верховна Рада розглянула, нарешті, законопроект «Про обіг земель сільськогосподарського призначення».

Вивчення поземельних відносин та результатів господарської діяльності безпосередніх товаровиробників на рубежі XIX–XX ст. в одному з традиційних центрів землеробства і скотарства (Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях) дає можливість сучасним українським теоретикам і практикам врахувати відповідний досвід своїх предків. У зв'язку з цим варто звернути увагу ще на один аспект сформульованої авторами проблеми, яка у наш час також є досить актуальною. Мова йде про умови життєдіяльності та ефективність господарювання великих господарств, які одержували від держави пільгові кредити, з одного боку, і дрібних селянських господарств, що діяли у надзвичайно жорстких економічних умовах, з іншого. Реформування аграрних відносин у сучасній Україні також поставило на порядок денний питання про ефективність великих (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю) і дрібних (фермерських) господарств, які функціонують в одному політико-правовому полі. Таким чином, практичні і теоретичні результати та узагальнення регіонального дослідження умов

Вступ

виробництва і збуту сільськогосподарської продукції повинні сприяти комплексному вивченню специфічних рис та загальних закономірностей соціально-економічного розвитку України в період капіталізму, який остаточно утвердився на території колишньої Російської імперії після скасування у 1861 р. кріпосного права, в основі якого лежала, як відомо, примусова праця селянина-кріпака.

Об'єктом даного дослідження стало сільське господарство України у другій половині XIX – на початку XX ст., а *предметом* – виробництво і збут продукції сільського господарства на території трьох губерній – Полтавської, Чернігівської і Харківської у 1861–1917 рр.

З метою з'ясування найважливіших економічних і соціально-політичних факторів, які у кінцевому результаті і визначали особливість сільськогосподарського виробництва на території Лівобережної України у 1861–1917 рр., було:

- ❖ здійснено аналіз історіографічної бази, виявлено здобутки і спірні питання, які залишаються ще недостатньо вивченими;
- ❖ висвітлено джерельну базу дослідження, здійснено її типологічну класифікацію, з'ясовано ступінь інформаційної насиченості та репрезентативності відповідних історичних джерел;
- ❖ досліджено соціально-економічні та політико-правові обставини, в яких функціонувало велике поміщицьке та дрібне селянське землеволодіння;
- ❖ з'ясовано вплив орендних відносин на розвиток поміщицьких і селянських господарств загалом та на ефективність використання відповідних сільськогосподарських угідь зокрема;
- ❖ охарактеризовано стан розвитку матеріально-технічної бази господарств представників привілейованих і непривілейованих станів;
- ❖ визначено роль Дворянського земельного банку у фінансуванні поміщицьких господарств на території Лівобережної України;

Вступ

- ❖ досліджено технологію виробництва продукції рослинництва і тваринництва у селянських господарствах;
- ❖ охарактеризовано ринок зерна та ринок продукції тваринництва у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях;
- ❖ розкрито значення ярмаркової та базарної торгівлі у реалізації продукції сільського господарства;
- ❖ показано зміст, характер та значення сільськогосподарських виставок із точки зору розповсюдження передового досвіду та реклами продукції рослинництва і тваринництва.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1861 по 1917 рік. Нижня межа відповідає початку структурних реформаторських перетворень в аграрному секторі економіки Російської імперії, які багато в чому визначили подальшу долю не лише поміщиків і селян, але й тогочасної держави загалом. Скасування кріпосного права відкрило нові можливості для модернізації економічних відносин, яка повинна була забезпечити перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання, ліквідувати найважливіші перешкоди на шляху розвитку капіталістичних процесів, зокрема стримування формування ринку вільної робочої сили як важливої передумови успішного підприємництва. Верхня ж межа пов'язана з відомими соціальними потрясіннями 1917 р., які врешті-решт і поклали край розвиткові як великих, в основному поміщицьких за своїм походженням, сільськогосподарських підприємств, так і дрібних господарств непривілейованих станів. Важливу роль у визначенні хронологічних меж дослідження відіграла і відповідна джерельна база, адже сільськогосподарські переписи 1916 та 1917 років відкривають широкі можливості для аналізу і обґрунтованих висновків щодо тих процесів, які відбувалися на терені тогочасної держави на початку XX ст. у таких галузях народного господарства як рослинництво і тваринництво.

Вступ

Загалом же комплексне дослідження проблеми виробництва і збуту сільськогосподарської продукції на території Лівобережної України у 1861–1917 рр. дозволяє представити ряд важливих положень:

❖ у ході аграрних реформ 1861–1866 рр., проведених царським урядом в інтересах привілейованих станів, поміщицькі господарства Лівобережної України одержали, порівняно із селянськими, незрівнянно кращі стартові умови для модернізації сільськогосподарського виробництва та успішної конкуренції на ринку товарів і послуг;

❖ переважна частина поміщиків свого господарства не вела, широко використовуючи напівфеодальні методи експлуатації селянства – відробітки і кабальні орендні відносини;

❖ окремі поміщицькі господарства Лівобережжя досягли помітних успіхів у модернізації сільськогосподарського виробництва, підтвердженням чого було значне, у порівнянні з господарствами непривілейованих станів, розповсюдження у них новітніх машин і механізмів, а також високопродуктивної племінної худоби;

❖ вища ефективність господарювання у тих маєтках, власники яких організовували власне виробництво продукції рослинництва і тваринництва, пояснюється цілим комплексом факторів, серед яких не останню роль відігравали пільгові кредити Дворянського земельного банку;

❖ більшість представників непривілейованих станів у ході реформ 1861–1866 рр. одержали недостатню, згідно з офіційно визнаними нормами, кількість землі, що у поєднанні з високими викупними та іншими платежами ставило їх у не вигідні, порівняно із привілейованими станами, умови життєдіяльності;

❖ губернії Лівобережної України належали до числа найвідсталіших (із точки зору технології обробітку ґрунту) регіонів, підтвердженням чого була відсутність робочої худоби майже у третини усіх селянських господарств, а також панування відомої ще з часів Київської Русі трипільної системи обробітку ґрунту;

Вступ

❖ основними культурами, які продукували господарства Лівобережної України, у другій половині XIX ст. було жито, а на рубежі XIX–XX ст. – пшениця, яку у роки Першої світової війни поступово витісняли життєво необхідні фронту овес, ячмінь, гречка та кукурудза;

❖ ринок продукції рослинництва і тваринництва упродовж усього періоду, що досліджується, характеризувався низькою товарністю, однак все ж прослідковується чітка тенденція до неухильного зростання експорту за межі регіону зернових та технічних культур, борошна, сільськогосподарських тварин і м'яса;

❖ основним способом реалізації сільськогосподарської продукції була базарна та ярмаркова торгівля, тоді як виставки відігравали, головним чином, роль реклами;

❖ продаж на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції сільського господарства безпосередніми товаровиробниками здійснювався в основному не за рахунок надлишку її виробництва, а за рахунок недостатнього харчування трудящих мас, що у значній мірі нівелює відомі успіхи усього аграрного сектору на шляху його модернізації протягом 1861–1917 рр. загалом і в умовах столипінської аграрної реформи зокрема.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Проблеми, пов'язані з виробництвом і збутом сільськогосподарської продукції в губерніях Лівобережної України в період з 1861 по 1917 рік, звертали на себе увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Ретроспективний аналіз ідеологічних настанов інтелектуальних парадигм вітчизняного і зарубіжного доробку дає підстави для виокремлення таких етапів розвитку історіографії даного питання: 1) 60-ті роки XIX ст. – 1917 р.; 2) 20–80-ті роки XX ст.; 3) 90-ті роки XX – початок XXI ст. Для першого з вищезгаданих етапів розвитку вітчизняної історіографії характерним було висвітлення окремих проблем сільськогосподарського виробництва на території Лівобережної України переважно у загальноімперському контексті.

Як відомо, після скасування кріпосного права боротьба між поміщиками і селянами велася навколо способів реалізації законодавства 1861 р. Поміщики прагнули втілити в життя ті законодавчі акти, постанови і розпорядження державної адміністрації, які б дозволили максимально зберегти їхні володіння, прибутки та засоби використання селянської праці. Селяни ж домагалися такого реформування свого становища, яке б забезпечило певний рівень добробуту, ліквідувало б поміщицькі латифундії та всі засоби експлуатації, розширило б вільне селянське землеволодіння. Зрозуміло, що в умовах жорстокої цензури, всілякого обмеження і навіть переслідування так званого вільнодумства, публікувалися лише ті дослідження, які у тій чи іншій мірі захищали і виправдовували існуючі аграрні відносини, а пропозиції щодо удосконалення сільськогосподарського виробництва обмежувалися незначною зміною податкової або паспортної системи, регулюванням ринку землі, підготовкою переселенського законодавства, реформуванням місцевого громадського самоуправління, пропагандою передового досвіду у галузях

рослинництва і тваринництва тощо. Саме такими за своїм змістом є праці А. Скребицького [341–345], А. Головачова [193], А. Корнілова [250] та ряду інших дослідників [180–185].

Як за змістом, так і за формою викладу фактичного матеріалу тогочасна зарубіжна історіографія аграрного питання відрізнялася від російської незначною мірою. Показовою у цьому відношенні є праця німецького історика К. Гакстгаузена «Сільський устрій Росії», що побачила світ у 1866 р. Автор здійснив історичний експурс у глибину віків із метою обґрунтування своєї ідеї про специфічну форму аграрних відносин у Російській імперії середини XIX ст. Окремі сюжети цієї праці стосуються також і губерній Лівобережної України, на терені якої важливу роль, на думку згаданого дослідника, відігравала така соціальна група, як «малоросійські козаки – полтавські і чернігівські – вільні нащадки українського козацтва» [393, с. 90].

У зв'язку з аграрною кризою 80–90-х років XIX ст. і, відповідно, загостренням класової боротьби на селі, царський уряд час від часу скликав наради так званих «знаючих осіб». Головним завданням цих нарад була підготовка пропозицій уряду щодо шляхів послаблення соціальної напруги, підвищення конкурентоздатності вітчизняної сільськогосподарської продукції на європейських ринках. Згадані обставини у певній мірі пояснюють причини публікації на рубежі XIX і XX ст. величезної кількості наукових і науково-популярних праць на аграрну тематику [163], зміст яких визначався, головним чином, соціальним замовленням або ідеологією того чи іншого автора. Так, представники дворянства робили ставку на розвиток своїх, а також заможних селянських господарств, зосереджуючи основну увагу на практичних питаннях підвищення ефективності сільського господарства: забезпеченні ринкових умов виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, здешевленні кредиту, регулюванні орендних відносин, включаючи вимогу гарантій з боку уряду щодо своєчасного внесення орендних платежів і т.п. При аналізі ж проблем функціонування селянського господарства ці автори, як правило,

зосереджувалися на формально-правових питаннях, які стосувалися селянського стану, здійсненні землевпорядкування, організації переселенської справи та розвитку кооперації. Саме до таких досліджень слід віднести тритомну працю активного дворянського діяча С. С. Бехтєєва [160–162]. Точка зору тогочасних лібералів, які на відміну від консерваторів пропонували значно глибші реформи, найповніше представлена у публікаціях ідеологів партії конституційних демократів І. І. Петрункевича [315], М. Я. Герценштейна [191], А. А. Кауфмана [242], С. Н. Прокоповича [324] та ряду інших.

Окрему групу публікацій з аграрної тематики складали роботи представників ідейно-політичної течії, відомої під назвою народники. Особливість їхніх історичних праць – послідовна критика пережитків феодально-кріпосницької системи, економічним уособленням якої було поміщицьке землеволодіння. Своєрідною енциклопедією народницьких поглядів була колективна праця «Вплив урожаїв і хлібних цін на окремі сторони російського народного господарства» за редакцією професорів А. І. Чупрова і А. С. Посникова, яка побачила світ у 1897 р. [187]. Аналіз даної книги показує, що автори не розуміли закономірностей розвитку сільського господарства в ринкових умовах, що проявилось, зокрема, у захисті ними в роки столипінської реформи общини з її традиційною зрівнялівкою у землеволодінні.

Не мали єдиної точки зору щодо подальших шляхів розвитку сільського господарства та його перспектив у майбутньому і соціал-демократи. Одні з них, відомі як меншовики, переоцінювали значення столипінських перетворень, вважаючи проведені урядом Петра Столипіна заходи достатніми для успішного розвитку сільськогосподарського виробництва в країні. Така точка зору відображена у працях П. П. Маслова [276–277], А. Є. Лосицького [266], І. В. Чернишова [375] та ряду інших авторів. На принципово інших позиціях щодо перспектив розвитку селянського господарства у Російській імперії стояло ліве крило соціал-демократів – більшовики. Їхню точку зору

обґрунтував В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії». Ряд сторінок цієї монографії присвячено також Чернігівській і Полтавській губерніям. Автор піддав нищівній критиці існуючу систему землеволодіння і землекористування у царській Росії. На основі численних статистичних даних він довів, що селянське малоземелля у європейській частині імперії було зворотною стороною поміщицького багатоземелля. Саме поміщицьке землеволодіння зумовлювало існування у центральнo-чорноземних губерніях Російської імперії багатьох пережитків феодальної епохи, безпосереднім результатом яких були «кабала, лихварство, відробітки та ін.» [258, с. 172].

Регіональні дослідження виробництва і збуту сільськогосподарської продукції репрезентовані переважно публікаціями земських публіцистів або агрономів та інструкторів департаменту землеробства Міністерства державних маєтностей (з 1906 р. – Головне управління землевпорядкування і земельних справ). Особливою активністю у цьому відношенні відзначалося Полтавське земство, на що вже звертали увагу окремі дослідники [156, с. 5]. Невдовзі після організаційного оформлення земських установ, на Полтавщині за їх активної підтримки розпочало свою діяльність сільськогосподарське товариство, яке у 1867 р. приступило до видання різноманітних довідкових матеріалів, серед яких можна зустріти як окремі аналітичні статті, так і фундаментальні дослідження тих чи інших сторін життя полтавського села. Якщо перші видання, серед яких варто назвати «Сборник сельскохозяйственных статей» (1867–1869 рр.), мали на меті ознайомити читачів із найсучаснішими способами ведення сільського господарства, то пізніше, на рубежі XIX–XX ст., земство ініціювало підготовку цілої низки праць дослідницького характеру. Однією з найвизначніших публікацій була колективна праця, присвячена переселенню селянських родин за межі губернії у період з 1861 по 1901 рр. [311–312]. Хоч авторський колектив, яким керував завідувач статистичним бюро Полтавського губернського земства Григорій Ротмістров, і зосередив основну увагу на міграційних рухах, проте в обох випусках вищезгаданої праці немало місця

відведено і характеристиці економічного становища полтавського селянства, яке через безпросвітні злидні змушене було назавжди кидати свою малу батьківщину. Окремі аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва знайшли відображення в «Історії Полтавського земства», яка побачила світ у 1914 р. [238].

Ряд науково-популярних праць дослідницького характеру було опубліковано відомими на той час істориками та економістами. Так, економіст і етнограф Віктор Василенко, який наприкінці ХІХ ст. працював статистиком у Полтавському земстві, видав кілька праць, присвячених питанням культури землеробства у селянських господарствах Лівобережної України [173; 175]. Його перу також належить кілька публікацій, у яких висвітлені особливості побуту селян [174] та деякі народні обряди [176]. Відомий історик Микола Василенко (з 1920 р. академік УАН) на початку ХХ ст. у журналі «Киевская старина» опублікував дослідження, що стосувалося шляхів реалізації законодавчих актів 1861 р. у Чернігівській губернії, обґрунтувавши при цьому тезу про кабальний характер «великої» реформи, що мало довготривалі наслідки [177, с. 106; 178, с. 316]. Вихованець Київського університету, член Полтавської ученої архівної комісії Лев Падалка в одній із своїх краєзнавчих праць з'ясував походження земельної власності так званих «малоросійських козаків», які на Полтавщині складали половину сільських мешканців, а в Чернігівській губернії – близько третини [307]. Земельні відносини на Полтавщині в епоху столипінських реформ проаналізував у своїй брошурі та інших публікаціях земський статистик Михайло Рклицький [329].

Значна кількість регіональних досліджень дожовтневого періоду присвячена вивченню діяльності земських установ у сфері інтенсифікації сільськогосподарського виробництва загалом і окремих його галузей зокрема. Загальні питання розвитку сільського господарства регіону, що нас цікавить, найчастіше розглядалися у ювілейних виданнях: до 25-річчя діяльності Полтавського земства [197], 30-річчя [350] і 50-річчя [326] Полтавського

сільськогосподарського товариства тощо. Діяльність останнього в агрономічній сфері, а також по розведенню високопродуктивних порід домашніх тварин, найповніше висвітлена у праці земського статистика Тимофія Зінченка [273]. Певне відображення у публікаціях полтавських, чернігівських і харківських краєзнавців XIX – початку XX ст. знайшли проблеми торгівлі сільськогосподарською продукцією [290; 306], а також такими домашніми тваринами як коні, велика рогата худоба, вівці та свині [281; 365; 366].

Вивчаючи зміст регіональних і загальноімперських досліджень проблем сільськогосподарського виробництва на рубежі XIX–XX ст., відзначаємо таку їх особливість, як відсутність узагальнюючих висновків, які б стосувалися оцінки внутрішньої політики царського уряду. Критика, яку допускали губернські цензори, обмежувалася переважно незначними зауваженнями і, відповідно, рекомендаціями щось «поліпшити», «підправити», «удосконалити» і т.д. Але певний внесок у вивчення проблем сільськогосподарського виробництва дожовтневі публіцисти все ж зробили. Окремі їхні праці були досить оригінальними, насиченими такими фактами, без яких сучасному досліднику через втрату первісних джерел у роки громадянської (1918–1920 рр.) і німецько-радянської (1941–1945 рр.) воєн обійтися досить складно. До числа таких праць є підстави віднести серію нарисів про поміщицьке господарство Гадяцького, Лубенського [93], Золотоніського та Кременчуцького [94] повітів, опублікованих у 80-х роках XIX ст. співробітниками Полтавського губернського земства на основі тих матеріалів, які були одержані в ході першого в губернії подвірного сільськогосподарського перепису 1882–1889 рр. Подібної праці про поміщицькі господарства наступні покоління істориків так і не створили (якщо не брати до уваги кілька публікацій радянських дослідників про великі поміщицькі господарства Російської імперії, про що мова йтиме нижче).

Після захоплення у жовтні 1917 р. влади представниками ліворадикальної течії соціал-демократичного руху, відомої під назвою

«більшовики», в Україні поступово став утверджуватися тоталітарний режим із характерною для нього суворою цензурою. Зрозуміло, що дослідження історії сільського господарства і селянства могло здійснюватися лише в рамках панівних для радянського періоду ідеологем. У повній відповідності до відомої тези про «світ насилля», який потрібно було зруйнувати «доценту», основний акцент в історії аграрних відносин було зроблено на класовій боротьбі: заворушеннях, виступах, повстаннях, селянських війнах тощо. Саме такими були публікації В. І. Пічети [317], О. С. Коц [253], Є. Марковського [275] та ряду інших авторів, які побачили світ у 20–30-х роках ХХ ст. Історики, які вивчали соціально-економічні наслідки найважливіших реформ другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. (скасування кріпосного права [167; 260; 362] та столипінські перетворення [205–206]), практично не торкалися системи господарювання, матеріально-технічної бази та ефективності поміщицьких і селянських господарств, зосереджуючи основну свою увагу на важкому економічному становищі сільської бідноти та «антинародній» політиці царського уряду, прямим наслідком якої і став, на їхню думку, жовтневий переворот 1917 р. Навіть в узагальнюючих працях з історії України висвітлення знайшли лише окремі аспекти сільськогосподарського виробництва, які безпосередньо стосувалися губерній Лівобережної України епохи капіталізму [233; 234].

У радянські часи комплексних досліджень з історії сільськогосподарського виробництва в Російській імперії другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. було небагато. По-суті, можна говорити лише про окремі публікації, серед яких найвагомішою була праця Є. С. Карнаухової, у якій, однак, мова про поміщицьке і селянське господарювання не йде [239]. Деякі питання, які в тій чи іншій мірі стосувалися аграрних відносин у губерніях Лівобережної України, висвітлювалися у краєзнавчих дослідженнях. У числі таких були публікації викладача Полтавського інституту інженерів сільськогосподарського будівництва І. С. Лободи про аграрні відносини на

Історіографія

Полтавщині напередодні 1917 р. [264] та аграрне перенаселення в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. [265]. У 70–80-х роках з'явилися праці Н. Л. Проскури [325], А. М. Авраменка [150; 151] та Г. В. Згурського [220; 221; 408], у яких мова йшла про соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи на Харківщині, динаміку земельної власності та ринок сільськогосподарської продукції Лівобережної України у другій половині XIX ст.

Економічні й політичні реформи, які почали реалізовуватися в усіх сферах суспільного життя після проголошення незалежності України, відкрили широкі можливості для вільної дискусії навколо будь-яких питань минулого і нашого сьогодення та публікації наукового доробку на сторінках відомих часописів. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, які на догоду офіційній ідеології активно насаджувалися у національній історіографії. Рішенням Вченої ради Інституту історії НАН України від 25 січня 2001 р. у Черкасах було засновано науково-дослідний інститут селянства, що об'єднує навколо себе чисельну групу істориків-аграрників, які досить активно розробляють селянську тематику, серед якої чільне місце посідають і проблеми виробництва та збуту сільськогосподарської продукції в губерніях Лівобережної України у період з 1861 по 1917 рр. Так, О. В. Заєць проаналізував еволюцію сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861–1914 рр. і дійшов висновку про поступову заміну на цій території впродовж другої половини XIX – початку XX ст. «натурального сільського господарства товарним» [216, с. 238]. В. І. Дудка та Л. Г. Дудка проаналізували аграрну галузь Полтавщини напередодні 1917 р. і встановили, що під впливом Першої світової війни продуктивність праці сільськогосподарських товаровиробників регіону мала тенденцію до падіння відповідних «кількісних і якісних показників» [207, с. 72]. На основі матеріалів трьох губерній Лівобережжя один з авторів цих рядків обґрунтував тезу про стійкість дрібнотоварного виробництва і його конкурентоздатність із великим

поміщицьким господарством [383, с. 134]. Його висновок цілком і повністю узгоджується з відповідною позицією видатного вченого-аграрника А. В. Чаянова, викладеною ним у знаменитій праці «Крестьянское хозяйство» [373], а також з точкою зору сумського дослідника М. Ф. Яременка [388^г, с. 92]. Проте у новітній українській історіографії з'явилась і дещо інша точка зору щодо тогочасних перспектив розвитку великого поміщицького господарства. У найбільш концентрованій формі вона представлена у працях донецької дослідниці Н. Р. Темірової, яка опублікувала оригінальну за своїм змістом монографію, присвячену даній проблемі [355], та цілу низку ґрунтовних статей, у яких певне відображення знайшли і сюжети, пов'язані з організацією сільськогосподарського виробництва в губерніях Лівобережної України 1861–1917 рр. [356–361; 414]. Критикуючи радянську історіографію за характерну для неї тезу про занепад поміщицького господарства після скасування у 1861 р. кріпосного права, авторка, однак, схильна, на нашу думку, дещо перебільшувати роль і значення вищезгаданих суб'єктів господарювання у пропаганді і розповсюдженні передового досвіду в українському селі. Дискутуючи з черкаським дослідником Ю. П. Присяжнюком, вона запитує: «А звідки ж тоді експорт зерна?». Категорично не погоджуючись із твердженням, що поміщицьке господарство не мало прогресивного впливу на селянство через «консерватизм першого» [358, с. 80], Н. Р. Темірова таким чином фактично відкинула відому ще з кінця ХІХ ст. тезу про кріпосницькі пережитки як гальмо «у соціально-економічному розвитку країни». Зауважимо, що цей висновок зроблено стосовно усієї країни, включаючи і такий її регіон як Лівобережжя. Якщо висловлена згаданою дослідницею теза щодо прогресивної ролі поміщицького землеволодіння в економіці тогочасної країни є спірною, то з іншими її висновками неможливо не погодитися. Так, на основі масових статистичних джерел вона значно переконливіше, ніж свого часу це зробив А. М. Авраменко [150, с. 120], обґрунтувала висновок про купівлю поміщицької землі «переважно купцями, міщанами, селянами і колоністами» [414, с. 18].

Історіографія

Таким чином, висновок іншого дослідника даної проблеми (В. М. Шевченко) про те, що основна частина проданих сільськогосподарських угідь переходила до рук «дворянської верхівки» [377, с. 248], не відповідає дійсності.

Заслуговують на увагу і дослідження з історії сільського господарства і селянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. харківських науковців В. О. Кулікова та В. В. Горбаньова. Використавши поряд із загальнонауковими та конкретно-історичними методами ще й метод математичної статистики, перший із вищезгаданих авторів розкрив особливості функціонування селянського, тоді як інший – поміщицького господарства у межах окремо взятої губернії. Відзначаючи загалом високий рівень досліджень цих авторів, варто все ж вказати і на ряд спірних положень їх публікацій. Так, цілком справедливо характеризуючи общину (громаду) як гальмо економічного розвитку, В. О. Куліков безпідставно, на нашу думку, говорить про таку її функцію як соціальний захист [409, с. 12]. Не можна погодитися і з тезою В. В. Горбаньова про те, що ліквідація поміщицького землеволодіння у 1917–1920 рр. «негативно вплинула на аграрний розвиток країни» [407, с. 162]. Те, що сталося у нашій країні у 20–30-х роках XX ст. є наслідком зовсім інших подій економічного, політичного та ідеологічного характеру, які до ліквідації поміщицького землеволодіння прямого відношення, очевидно, не мають.

Як свідчать новітні публікації, інтерес до історії сільського господарства і пов'язаних із ним проблем суспільного життя цікавить не лише традиційну категорію дослідників (істориків та економістів), але й деяких інших науковців. Так, у 1998 р. побачила світ нетрадиційна як за формою, так і за змістом монографія представників агрономічної науки В. А. Вергунова, Н. П. Коваленко, О. В. Сайка «Розвиток сільського господарства на Полтавщині в період скасування кріпосництва». Аналіз недоліків цієї праці, яку Міністерство агропромислового комплексу України запропонувало як навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти, заслуговує окремої розмови. Зазначимо лише окремі з них. По-перше,

Історіографія

зміст роботи не відповідає назві, адже наведений у книзі фактичний матеріал виходить далеко за окреслені назвою рамки, сягаючи 1917 і, навіть, пізніших років. По-друге, до аналізу залучені масові статистичні дані, які не мають прямого відношення до сільськогосподарського виробництва, а саме: про діяльність чавуноливарних заводів, гончарних, цегельних і канатних фабрик. Важко зрозуміти, яке відношення до сільського господарства мали заклади Міністерства народної освіти, військові та духовні навчальні заклади, а також Полтавський інститут благородних дівиць, про які ведуть мову вищезгадані автори [186, с.122–139]. Викликає здивування і повна відсутність узагальнюючих висновків, що у подібних працях є неприпустимим.

Суттєвим внеском останніх років у вивчення питань, пов'язаних із виробництвом і збутом продукції сільського господарства у Полтавській та ряду інших губерній України, стали дослідження історика Миколи Якименка [388^а, 388^б, 388^в, 388^г] та фахівця з економічної історії України Оксани Краснікової [254^а].

На відміну від вітчизняної, зарубіжна історіографія протягом минулого століття не переживала суттєвих концептуальних потрясінь. Хоч окремих праць, присвячених історії сільського господарства Лівобережної України за 1861–1917 рр. її представники і не опублікували, проте загальні оцінки ситуації, що склалася в аграрній сфері епохи капіталізму, безпосередньо стосуються і регіону, який нас цікавить. Чи не найґрунтовнішою працею з історії сільського господарства Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. на Заході вважається монографія професора Колумбійського університету Г. Т. Робінсона «Сільська Росія при старому режимі. Історія поміщицько-селянського світу і переддень селянської революції 1917 р.», яка була опублікована ще у 1932 р. Основну увагу автор зосередив на значенні столипінської аграрної реформи для підвищення ефективності господарювання дрібних товаровиробників. Г. Т. Робінсон відзначив, що позитивну роль у цьому відіграла ліквідації черезсмужжя та «об'єднання полосок в єдину

ділянку» [400, с. 224]. Вивчивши процес купівлі-продажу земельних угідь у губерніях царської Росії, автор відзначив факт відсутності достовірних даних, які б дали йому підстави для однозначного висновку про соціальну приналежність основної маси покупців [400, с. 233].

В англо-американській історіографії, яка, власне, й уособлює усю так звану західну історичну науку, наприкінці 50-х і на початку 60-х років все більш виразно дає про себе знати ідеологічна боротьба між представниками радянської і зарубіжної історіографії навколо питання про закономірність відомих соціальних потрясінь 1917 р. У зв'язку з цим дискусії навколо аграрних проблем капіталістичної Росії зосереджуються переважно на подіях, пов'язаних із діяльністю П. А. Столипіна. Найчастіше столипінська реформа оцінюється західними авторами позитивно. Так, Л. Страховський у своїй статті про вищезгаданого політичного діяча кваліфікує царський указ від 9 листопада 1906 р. як ідеальний законодавчий акт, основні положення якого дозволили тогочасному уряду забезпечити в усіх землеробських регіонах такий ріст сільськогосподарського виробництва, якого не знала жодна європейська країна [404, с. 362]. Подібні оцінки діяльності царського уряду у сфері сільськогосподарського виробництва на початку XX ст. можна зустріти у працях А. Левіна [397], Дж. Яні [405], В. Моса [399], Р. Хеннесі [394], Д. Сіммса [403], Дж. Гамбурга [391] та ряду інших представників англо-американської історіографії.

Особливої уваги заслуговує стаття Д. Сіммса «Криза у російському сільському господарстві наприкінці XIX ст.: інший погляд», яку він опублікував у 1977 р. Поставивши собі мету перевірити точку зору радянської історіографії про соціально-економічну відсталість російського (у т.ч. українського) села, автор дійшов висновку, що масштаби кризи у сільському господарстві царської Росії більшість дослідників перебільшують. Таке узагальнення, як не дивно, він зробив на основі аналізу відповідних показників, які стосувалися зростання непрямих податків. Його логіка така: якщо селяни

могли собі дозволити здійснювати витрати на внесення непрямих податків, купуючи цукор, сірники і чай, значить у них ще «залишалися гроші на інші потреби» [403, с. 397]. Проте відомо, що значна частина селянства, у тому числі і в губерніях Лівобережної України, належала до категорії хронічних боржників, хоч влада і вживала по відношенню до них «варварські» [212, с. 127] методи стягнення податків і різноманітних платежів. До того ж виникає зустрічне запитання: чи могли селяни обходитися без вищеназваних продуктів першої необхідності? Очевидно, що ні.

У 80–90-х роках минулого століття у західноєвропейській історіографії з'явилася низка праць, автори яких продовжували обґрунтовувати сформульовану свого часу ідею загалом успішної трансформації селянських і поміщицьких господарств від напівфеодальних до цілком ринкових принципів виробничих відносин. У цьому зв'язку американські дослідники Д. Аتكінсон [390], Г. Роджер [401], Д. Мейсі [398], Р. Рудольф [402], В. Лінкольн [396] разом із французом Б. Карбле [395] зосередили свою увагу на з'ясуванні особливостей сільськогосподарського виробництва в умовах активізації на рубежі двох століть діяльності Селянського та Дворянського земельних банків та значенні нової аграрної політики для розвитку господарств представників непривілейованих станів напередодні Першої світової війни. Так, Г. Роджер [401, с. 243], Д. Аتكінсон [390, с. 67] та Г. Гамбург [392, с. 211] дійшли висновку, що обидва вищезгадані банки суттєво сприяли модернізації сільськогосподарського виробництва. Однак з деякими твердженнями цих авторів погодитися важко. Мова йде про тезу Г. Роджера, яку він сформулював у своїй праці «Росія під час модернізації». Її зміст полягає у тому, що позики у Селянському банку були для непривілейованих станів «доступні у зв'язку з тим, що відсотки по кредитах з року в рік зменшувалися» [401, с. 243]. Новітнє дослідження даного питання українським істориком А. В. Опрею цю тезу не підтверджує. Погоджуючись з висновками Р. Рудольфа [402, с. 61] та В. Лінкольна [396, с. 49] про важке економічне становище основної маси

селянства напередодні 1914 р., автори разом з тим посиляються на якісь «об'єктивні» причини цієї ситуації, залишаючи поза увагою суб'єктивні, серед яких визначальну роль відігравала відповідна політика тогочасного уряду в аграрно-селянському питанні. В. Лінкольн основну вину за своє важке становище покладає на самих же селян, «які не робили нічого для того, щоб підвищувати урожаї на власних полях» [396, с. 51]. Серед шляхів кардинальної зміни ситуації на краще переважна частина вищезгаданих авторів насамперед відзначали такі як «зменшення прямих і непрямих податків, які повинні були сплачувати селяни», і ліквідацію черезсмузжя та застосування правильних сівозмін «у селянських господарствах» [398, с. 80]. Таким чином, дослідники так званого «далекого зарубіжжя», незважаючи на певні відмінності у своїх поглядах, практично одностайні в тлумаченні проблем сільськогосподарського виробництва в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст.: їх коріння знаходилося не в політичній, а в економічній площині, тоді як радянська історіографія стояла на прямо протилежних позиціях.

Підбиваючи загальні підсумки історіографії питання про виробництво і збут сільськогосподарської продукції у такому регіоні як Лівобережна Україна, констатуємо наявність значної кількості літератури, у якій автори прямо чи побічно торкаються історії функціонування селянських і поміщицьких господарств у 1861–1917 рр. Ряд положень, висловлених сучасними авторами, є спірними і потребують подальшого висвітлення аграрної проблематики як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівнях. Залишаються, зокрема, недостатньо з'ясованими такі питання як співвідношення поміщицьких і селянських господарств, культура землеробства, рівень інтенсифікації сільськогосподарської праці, технологія виробництва зернових культур, особливості ринку зерна та ринку продукції тваринництва, а також ряд інших проблем вітчизняної історії другої половини XIX – початку XX ст.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження склав широкий комплекс різноманітних за своєю формою, змістом та походженням носіїв історичної інформації. За формальними ознаками їх можна поділити на опубліковані (документальні (законодавчі і нормативно-правові акти, матеріали діловодства державних установ і громадських організацій), статистичні матеріали, періодичні видання кінця XIX – початку XX ст.) та неопубліковані (архівні).

Характеризуючи першу групу вищезгаданих джерел, варто зазначити, що у царському законодавстві другої половини XIX і початку XX ст. мали місце такі правові акти: основні закони, надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила і деякі інші [68, с. 53]. Дослідники царського законодавства схильні розподіляти закони на дві групи: одні (основна частина) нагадують розпорядження з дрібних питань адміністративного управління, інші ж стосувалися якщо не усіх громадян імперії, то, в у будь-якому випадку, значної їх частини. Такими були, наприклад, закони про заборону продажу селянських надільних земель від 14 грудня 1893 р. [49] і «про зміни і доповнення до окремих постанов про селянське землеволодіння» від 14 червня 1910 р. Іншою формою законодавства були маніфести, які у свою чергу поділялися на дві групи: 1) маніфести, приурочені до коронації нового царя; 2) маніфести, опубліковані у зв'язку зі зверненням царя до народу. До числа таких можна віднести маніфест від 19 лютого 1861 р., у якому повідомлялося про скасування кріпосного права та затвердження відповідних положень про селян, що вийшли з кріпосної залежності [47]. Значний вплив на становище селянства мав маніфест від 3 листопада 1905 р. «Про поліпшення добробуту і полегшення становища селянського населення».

Розповсюдженою формою законодавчих актів було так зване «Положення», яке, по суті, являло собою сукупність правил, що визначали устрій, права і обов'язки окремих станів і груп населення. Найчастіше це були положення Державної ради або якоїсь іншої установи (постійної або

тимчасової), затверджені царем. Наприклад, основною формою законодавчого акту, який визначав зміст селянської реформи 1861 р., було «Височайше затверджене загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» [39, № 36657].

Серед законодавчих актів другої половини XIX – початку XX ст. важливе місце належало указам. Найчастіше це був «Іменний Височайший указ Урядовому Сенату». Усі царські укази можна умовно розподілити на 2 групи: укази, у яких мають місце нові правові норми, тобто нормативні укази, які розповсюджували певні правові норми на нові регіони або стани, і так звані ненормативні укази. Прикладом нормативного указу може бути указ від 27 серпня 1906 р. «Про визначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння» і знаменитий указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння». Із ненормативних указів можна назвати указ від 14 березня 1911 р. про введення земств у шести західних губерніях Російської імперії, з яких три – українські (Київська, Волинська і Подільська).

Із зрозумілих причин основну масу джерел, що стосуються проблем сільського господарства в Російській імперії на рубежі XIX – XX ст., складають публікації статистичних органів, підпорядкованих в одних випадках Центральному статистичному комітету (ЦСК), а в інших – земським установам та іншим громадським організаціям, серед яких особливу роль відігравали сільськогосподарські товариства з їх численними науково-дослідними підрозділами. До числа найважливіших із точки зору нашого дослідження публікацій ЦСК варто віднести «Статистический временник Российской империи», який друкувався з 1866 по 1890 рр. трьома серіями. Перша серія складалася з одного випуску, друга і третя мали по 25 випусків кожна. Як правило, той чи інший випуск передавався до друку лише тоді, коли нагромаджувався відповідний інформаційний матеріал. Особливістю «Статистического временника» було те, що він друкував найрізноманітніші

матеріали: статистика населення, територія, адміністративний поділ, землеволодіння і землекористування, вартість обробітку землі і урожай зернових культур, тваринництво, торгівля, державні фінанси, банки, ощадні каси, відомості про деякі інші питання суспільного життя [379].

Інше видання ЦСК – «Статистика поземельной собственности», що друкувалася з 1880 по 1885 рр. Матеріали цього джерела відзначаються значно більшою однорідністю. У восьми випусках, кожен з яких охоплює декілька суміжних губерній, є дані про поземельну власність і населені пункти окремих повітів, груп повітів і цілих губерній, включаючи, звичайно, і територію Лівобережної України [114; 115]. Джерелом для «Статистики поземельной собственности» стали відомості за 1877 р., зібрані ЦСК шляхом розсилки через губернські статистичні комітети так званих «опросных» листів: поміщикам – для обліку дворянського землеволодіння, а волосним правлінням – селянських громадських земельних угідь. Після перевірки одержаних даних у повітових і губернських статистичних комітетах вони були зведені у вісім однорідних для усіх груп губерній таблиць. Перша таблиця – загальні відомості. Тут показано кількість землі, яка знаходилася в руках поміщиків, а також у власності сільських громад, казни, удільного відомства, монастирів, міст, приватних асоціацій, компаній тощо. У наступних чотирьох таблицях показано розподіл землі між станами і різними категоріями селян. Тут мова йде також про площу сільськогосподарських угідь, включаючи володіння орними землями. Дві останні таблиці присвячені статистичній характеристиці населених пунктів. Виданням «Статистики поземельной собственности и населенных мест» було покладено початок статистиці землеволодіння у Російській імперії. Через 10 років ЦСК організував чергове обстеження сільськогосподарських угідь, але воно було проведене менш організовано, в результаті чого розробка необхідних матеріалів була обмежена значно вужчим колом питань про землеволодіння і землекористування.

Публікація відповідних даних по 46 губерніях європейської частини імперії була здійснена окремими випусками в такому виданні ЦСК як «Статистика Российской империи». Як і «Статистический временник», це видання мало різноплановий характер. У ньому публікувалися матеріали як поточної статистики, так і переписів із найрізноманітніших питань: про населення, тваринництво, урожаї, народну освіту, вибори до земських установ і т.п.

Джерелом публікації статистики урожайності, на основі якої свого часу друкувалися ґрунтовні історичні праці [227; 293; 340], були відомості, зібрані шляхом анкетування власників землі, членів волосних правлінь і добровільних кореспондентів [130]. Використовувалися також і статистичні додатки до звітів губернаторів. Анкети, які ЦСК розсилав на місця, включали питання, що стосувалися розміру посівної площі, кількості висіяного насіння різних культур, середнього (на одну десятину) і загального урожаїв на поміщицьких і селянських землях. Що ж стосується відповідей на поставлені в анкетах запитання, то вони, за свідченнями самих співробітників ЦСК, не завжди були задовільними. Через це дані, що містяться в «Статистике Российской империи» розходяться з відповідними даними інших джерел, особливо з більш точною у цьому відношенні земською статистикою.

Відомості про урожайність зернових культур, які публікувалися у згаданому виданні ЦСК, в основному належать до поточної статистики. Прикладом же основної статистики є публікація «Военно-конских переписей». Облік коней по лінії статистики, підпорядкованої ЦСК, до 1875 р. здійснювався одночасно з підрахунками кількості усієї худоби. Головним джерелом у цьому випадку були статистичні додатки до звітів губернаторів і матеріали Ветеринарного відділення МВС. Загальним недоліком цих даних, як зазначалося, у «Юбилейном сборнике ЦСК» [379, с. 81], було неповне охоплення відповідної худоби, адже враховувалися лише тварини сільських жителів (а коні ж були і у містах!). Інша ситуація склалася після публікації

закону 1874 р. про загальну військову повинність. Для забезпечення потреб армії у конях було вирішено розпочати військово-кінні переписи. Загалом було проведено 12 таких переписів, матеріали яких увійшли до «Статистики Российской империи» у вигляді окремих дев'яти томів. Хоча і ці переписи, як показано у праці А. Л. Вайнштейна [171, с. 91], через неповноту охоплення також мають певні недоліки, проте вони залишаються цінним джерелом вивчення історії тваринництва кінця XIX – початку XX ст.

У зв'язку із загостренням на початку XX ст. внутріполітичної ситуації у країні, ЦСК основну свою увагу зосередив на проблемах, які особливо хвилювали тогочасну громадськість. Окрім матеріалів комісії, «высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г.» [78], мова йде про перепис землеволодіння 1905 р., який було проведено у 50 губерніях європейської частини імперії губернськими статистичними комітетами. Джерелом узагальнених даних стала різноманітна документація, включаючи так звані «окладні книги», на основі яких здійснювалось оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. Згідно зі свідченнями авторів «Юбилейного сборника ЦСК», перепис було задумано з метою з'ясування змін, що відбулися у землеволодінні з 1877 р., коли було проведене перше таке обстеження [379, с. 7]. Програма перепису 1905 р. повторювала відповідні розділи обстеження 1877 р., що дає можливість дослідникам прослідкувати еволюцію землеволодіння протягом тривалого часу. Власники землі були розподілені на три категорії: I – приватні власники; II – громади, які користувалися надільною землею; III – держава, церква, інші установи. Перша група ділилася на види за станами приватних власників, друга – на колишніх поміщицьких, колишніх державних, колишніх удільних селян, а також козаків, іногородніх, колоністів, з визначенням їх національності чи народності. У третій групі, окрім казни, удільного відомства, церкви і монастирів, виокремлювалися приватні товариства, компанії і установи. При усіх недоліках земельного перепису 1905 р., які детально проаналізовані у статті Л. П. Минарик, опублікованій у 1964 р. [285], «Статистика

землевладення 1905 г.» залишається цінним джерелом для аналізу змін, які відбулися в губерніях Лівобережної України за 28 років, що минули з моменту земельного перепису 1877 р.

Одним з останніх масових статистичних обстежень сільськогосподарських товаровиробників став перепис 1916 р. За масштабами охоплених даних його не можна порівняти з попередніми земельними переписами, оскільки він був зумовлений майже виключно потребами обліку продовольчих і сировинних ресурсів в умовах війни. Облікові бланки містили в собі питання про склад населення, зміну посівних площ, кількість домашніх тварин і основних знарядь праці, обіг найважливіших продуктів і їх наявність на час проведення перепису та ряд інших. На момент більшовицького перевороту 1917 р. ЦСК встиг опублікувати лише три випуски перепису під загальною назвою «Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. (по подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями)». Губернії Лівобережної України ввійшли до першого випуску: «Европейская Россия» [98].

Починаючи з 70-х років XIX ст., активізує свою роботу так звана відомча статистика, до якої дослідники відносять і земську статистику [367, с. 7]. Подібно до загальноімперської, земська статистика також поділялася на основну і поточну. Не лише за масштабами перепису, але і за його якістю, матеріали основної статистики мають значні переваги над поточною. Це пояснюється особливістю їх походження. На відміну від поточної, де основне значення мали свідчення добровільних кореспондентів і поточна звітність земських установ, матеріали основної статистики формувалися переважно в результаті подвірних переписів. Дослідники історії земської статистики виділяють у ній три періоди: I – з початку земських досліджень до 1893 р., коли законом про створення з представників місцевої державної адміністрації і земств особливих оціночно-статистичних комісій царський уряд спробував посилити контроль на земською статистикою; II – з 1893 р. до революції 1905 р.

і III – з 1905 р. по 1917 р. [243, с. 17]. Що стосується земств, які діяли в губерніях Лівобережної України, то наймасовіші дані вдалося зібрати земським статистикам Полтавської губернії, які протягом кожного з вищезазначених періодів провели детальні подвірні обстеження сільськогосподарських товаровиробників, опублікувавши відповідні узагальнюючі дані переписів 1882–1889 рр. [103; 104], 1900 р. [83], 1910 р. [131] та 1917 р. [99].

Значно менше фінансових затрат потребувала поточна статистика. При усіх недоліках відомостей, що надавалися добровільними кореспондентами, вони були головним джерелом при підготовці оглядів урожайності зернових, кліматичних та інших умов їх вирощування і збирання, а також статистичних даних щодо землеробських та інших промислів, цін на робочу силу, базарної торгівлі та цін на основні продукти харчування. Як джерело поточної статистики бюро нерідко використовувало дані волосних правлінь про паспорти, які були видані селянам, що йшли на заробітки, а також дані губернських ветеринарних управлінь про кількість робочої і великої рогатої худоби у селян. Типовою формою публікацій матеріалів поточної земської статистики були «Обзоры сельского хозяйства». У Полтавській губернії таких «Обзоров» було опубліковано 25 [204, с. 35]. Щодо Чернігівської і Харківської губерній, то такого роду видань земці майже не друкували. Починаючи з 1901 р., Полтавське земство почало друкувати «Статистические ежегодники». До 1918 р. було підготовлено 18 випусків. Як правило, вони складалися з двох розділів. У першому – «Отдел статистико-экономических сведений о губернии» – вміщувалися загальні відомості про географію краю, його землеволодіння, про стан розвитку торгівлі, промисловості, скотарства. Другий розділ – «Отдел сведений по земскому хозяйству» – містив статистичні дані щодо оцінки земельного майна, оподаткування землі, кількості великих володінь, про розвиток шляхів сполучення, стан народної освіти і охорони здоров'я [121].

Іще одним виданням, про яке варто згадати, був «Ежегодник Полтавского губернского земства», перший випуск якого побачив світ у 1895 р.

Як зазначав завідувач статистичним бюро Ю. Бунін, основною причиною появи такого видання стала постанова губернських земських зборів XXVIII чергового скликання про необхідність «розширення програми поточної статистики у відповідності не тільки з явищами сільськогосподарського життя, але й з іншими сторонами земського господарства» [210, с. 111]. У «Ежегоднику» вміщувалися найрізноманітніші матеріали, а саме: відомості, одержані від урядових і громадських організацій, а також опубліковані свого часу нариси О. О. Русова «Загальні відомості про губернію»; уривки з «Нарису Полтавської губернії» І. Є. Дмитренка, з XVI випуску «Материалов по оценке земель Полтавской губернии» професора В. В. Докучаєва, нарисів І. А. Заріцького «Гончарний промисел Полтавської губернії», В. В. Святлавського «Кустарі-кожум'яки», Д. І. Зверєва «Переселення селян Полтавської губернії», з «Обзоров сельского хозяйства» за 9 років та ряду інших видань. Окрім вищезгаданих видань, Полтавське губернське земство протягом 1908–1910 рр. публікувало «Полтавские земские календари», кожен з яких мав 17 розділів – від статистичних відомостей про територію і населення губернії, кількість населених пунктів, земельних угідь та землеволодіння до податків, дрібного кредиту, освіти і земських витрат. Додаток до даного видання містив інформацію про спеціалізацію великих поміщицьких господарств, які пропонували покупцям високопродуктивних домашніх тварин усіх найпоширеніших на той час видів [319].

Серед довідкових видань статистичного бюро на увагу дослідників заслуговують «Памятные книжки», яких із 1865 по 1917 рр. було опубліковано 24 випуски. У різні роки видання мало неоднакові назви, а саме: у 1866, 1871, 1874, 1876, 1910, 1912–1916 рр. – «Памятная книжка Полтавской губернии», у 1888, 1892, 1893 роках – «Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии», у 1894, 1898, 1900 роках – «Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии», у 1906–1907, 1913–1915 рр. – «Календарь и записная книжка для корреспондентов статистического бюро» [152; 308]. Статистичний

матеріал у цих виданнях подавався у вигляді таблиць і статистичних зведень. Поряд із цим тут вміщувалися статті, присвячені питанням економічного розвитку губернії, освіти, етнографії тощо.

Значний інформаційний матеріал надавали у своїх публікаціях сільськогосподарські товариства, перше з яких на території України виникло у 1865 р. у Полтаві. Пізніше такі товариства було засновано практично в усіх повітах Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній. Сфера їх діяльності, як показують останні дослідження вітчизняних істориків [309; 372], була досить різноманітною: від організації збуту сільськогосподарської продукції, до проведення науково-дослідних робіт і пропаганди передового досвіду шляхом заснування зразкових польових ділянок, проведення різноманітних виставок і видання науково-популярних часописів типу «Южно-русской сельскохозяйственной газеты» (м. Харків), журналів «Селянин» (м. Чернігів) і «Хуторянин» та «Вестник южно-русского животноводства» (м. Полтава).

Третя група джерел представлена періодичною пресою, що використана у вигляді ілюстрацій тих чи інших цифрових даних або оціночних суджень автора. Серед них – офіційні «Полтавские губернские ведомости», «Черниговские губернские ведомости» [146]. Згідно з відповідними розпорядженнями Міністерства внутрішніх справ у цих виданнях дозволялося друкувати статті «про надзвичайні події в губернії», «про становище казенних і приватних фабрик та заводів», «про способи поліпшення сільського господарства і домоведення», «про стан промислів і торгівлі в губерніях», «про відкриття в губернії нових навчальних закладів», «історичні відомості про губернію» і т.п. Із появою провінційної приватної преси роль губернських відомостей була зведена до друку офіційних документів та історико-краєзнавчих матеріалів. На початку ХХ ст. «губернські відомості», до яких інтерес громадськості практично зник, майже повністю були витіснені з інформаційного ринку приватними і спеціалізованими виданнями, найвідомішими серед яких були газети «Хлібороб», «Рідний край», «Рада»,

«Село» та ряд інших. Однак друковані засоби масової інформації, що належали приватним особам і не завжди лояльним до уряду громадським організаціям, через постійні переслідування з боку тогочасної влади у більшості випадків припиняли видавничу діяльність відразу після виходу у світ перших номерів. Так сталося, наприклад, у Харкові, де місцеві газети «Родная земля», «Харьковские новости», «Харьковская вечерняя газета», «Южная жизнь», «Народное слово», «Последняя почта» та «Откровенные разговоры» у 1906 р. проіснували близько місяця [288, с. 79]. Така ж доля врешті-решт спіткала і лубенську газету «Хлібороб», полтавські часописи «Колокол», «Народний листок», «Полтавские думы», «Полтавский работник», «Полтавское дело», «Чорнозем», «Рідний край» та ряд інших видань [339, с. 107].

Певну інформацію, що стосується розвитку сільського господарства Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст., автори отримали в ході аналізу документів, які зберігаються в обласних та центральних архівах України та Росії. Так, у фонді 840 Державного архіву Полтавської області (Мировий посередник 1-ї ділянки Пирятинського повіту) та 841 (Мировий посередник 3-ї ділянки Лохвицького повіту) є відомості про розмежування поміщицьких і селянських угідь у ході складання так званих «уставних грамот» під час реалізації реформи 1861 р.; у фонді 138 (Прокурор Полтавського окружного суду) виявлено інформацію про опір з боку селян представникам влади при розмежуванні селянських надільних земель у 1912 р.; у фондах 612 (Лохвицька повітова земська управа) та 828 (Пирятинська повітова земська управа) зберігається інформація, яка дозволяє значно повніше висвітлити роль земства у модернізації сільськогосподарського виробництва на Полтавщині. Певний інтерес викликають і фонди волосних правлінь (Ф. 776: Бірківське волосне правління; Ф. 777: Краснолуцьке волосне правління; Ф. 782: Сенчанське волосне правління; Ф. 829: Сосинське волосне правління; Ф. 830: Білоцерківське волосне правління; Ф. 831: Війтівське волосне правління; Ф. 834: Теплівське волосне правління; Ф. 836: Пирятинське волосне правління;

Ф. 839: Кантакузівське волосне правління). Інформація, що зустрічається у згаданих фондах, стосується переважно економічного становища селянства. Особливо слід відмітити значення листів, що поступали на адресу волосних правлінь від селян у вигляді скарг щодо оподаткування або порушення їхніх майнових прав, зокрема щодо землеволодіння та землекористування. Інформація про хід мобілізації дворянських і селянських сільськогосподарських угідь, яка подана у вигляді переписки службових осіб, зустрічається у фондах 79 (Полтавське відділення Селянського поземельного банку), 827 (Полтавське відділення Державного Дворянського земельного банку) та 93 (Полтавський земельний банк). Зміна умов господарювання дрібних товаровиробників Полтавщини у роки столипінської аграрної реформи прослідковується у матеріалах фондів 123 (Полтавська губерньська землевпорядкувальна комісія) та 826 (Пирятинська повітова землевпорядкувальна комісія). У відповідних документах мова йде переважно про важке економічне становище малоземельних і безземельних селян, намагання окремих домогосподарів добитися офіційного дозволу переселитися на казенні землі Сибіру, Далекого Сходу чи інших регіонів імперії.

Деякі відомості, що стосуються економічного становища селянства Харківської губернії на рубежі XIX–XX ст., виявлені у Державному архіві Сумської області. Так, у фонді 316 (Лебединська повітова землевпорядкувальна комісія) є відомості про розмежування селянських надільних земель, утворення хуторів і відрубів у роки столипінської аграрної реформи. У Державному архіві Харківської області величезний масив документів про земельні відносини, купівлю-продаж сільськогосподарських угідь, заборгованість клієнтів зберігається у фонді 71 (Харківський земельний банк). Як у Сумському, так і у Харківському обласних державних архівах зберігаються фонди сільських кредитних товариств, що дозволяє визначити їх місце у кредитуванні поточних, переважно споживчих, потреб мешканців села. Подібна інформація виявлена також у Ніжинській та Прилуцькій філіях Державного архіву Чернігівської

області. Крім цього інформацію про економічне становище селянства, утиски місцевої адміністрації, розгляд позовних заяв про порушення майнових справ у волосних судах автори цих рядків одержали при ознайомленні із відповідними матеріалами фондів 119 (Прилуцька повітова землевпорядкувальна комісія), 66 (Сокиринське волосне правління), 1503 (Земський начальник 3-ї ділянки Прилуцького повіту), 22 (Переволочанське волосне правління), 91 (Земський начальник 6-ї ділянки Прилуцького повіту), 85 (Мировий суддя Прилуцької судово-мирової округи) та ряді інших. Діяльність земського начальника 1-ї ділянки Ніжинського повіту відображена у фонді 1204 (Земський начальник 1-ї ділянки Ніжинського повіту), у фонді 1151 (Ніжинський повітовий з'їзд мирових суддів) є справи щодо земельних спорів як селян, так і поміщиків, а у фонді 1120 (Ніжинське повітове у селянських справах присутствіє) – інформація про порядок стягнення із селян заборгованості по податках і викупних платежах.

Певна інформація, що доповнює загальну картину виробництва і збуту сільськогосподарської продукції поміщицькими і селянськими господарствами, віднайдена авторами у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Так, у фонді 1281 (Канцелярія міністра внутрішніх справ) зберігаються щорічні звіти губернаторів Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини. Наприклад, у звіті чернігівського губернатора за 1868 р. досить детально охарактеризовано стан розвитку сільського господарства регіону. Досить показовим є таке зауваження цього високопоставленого чиновника: «Практично все населення північної частини губернії, – писав він у вищезгаданому звіті, – ніколи не мало можливості забезпечити себе хлібом до нового урожаю» [30, арк. 32]. Про важкі умови життя селян повідомляв у своїх звітах, які, як відомо, не підлягали опублікуванню, і полтавський губернатор, вказавши у 1868 р., що прибутки від сільськогосподарської діяльності мали «тільки поміщицькі економії» [30, арк. 13]. Певні відомості, що відображали різні аспекти сільськогосподарського виробництва в губерніях Лівобережної

України, містяться у фондах 381 (Канцелярія Міністерства землеробства), 398 (Департамент землеробства Міністерства державних маєтностей), 408 (Комітет по землевпорядкувальних справах Міністерства землеробства), 592 (Державний Селянський поземельний банк Міністерства фінансів), 593 (Державний Дворянський земельний банк) та ряді інших фондів.

Окремі сюжети, що стосуються діяльності Селянського і Дворянського земельних банків у губерніях Лівобережної України, виявлені у Російському державному архіві соціально-політичної історії (м. Москва). Так, у фонді 434 (Постійна Рада об'єднаних дворянських громад) зберігаються звіти голів місцевих відділень Селянського банку у Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях, у яких розкрито причини заборгованості клієнтів банку [36, арк. 8–10]. Із переписки посадових осіб Селянського і Дворянського земельних банків, значна частина якої зберігається у згаданому фонді, дослідникові стає відомо про стосунки між цими двома іпотечними установами. Якщо з представників непривілейованих станів заборгованість стягувалася без найменшої затримки, то дворянам надавалися численні пільги у вигляді відстрочки платежів без накладання передбачених відповідним законодавством штрафних санкцій у вигляді банківської пені [37, арк. 7].

Таким чином, стан опублікованих і неопублікованих джерел дає усі можливості для здійснення історико-економічного дослідження умов і характеру сільськогосподарської діяльності представників привілейованих і непривілейованих станів, визначення рівня ефективності, ступеню взаємозалежності великого латифундіального і дрібного селянського землеволодіння, стану технічного прогресу (застосування новітніх знарядь праці, способів обробітку землі і використання високопродуктивних порід домашніх тварин), особливостей збуту продукції рослинництва і тваринництва у поміщицьких і селянських господарствах Лівобережної України у 1861–1917 рр.

1.3. Методологія та методи дослідження

Беручи до уваги мету дослідження, опрацьоване коло опублікованих та неопублікованих джерел, в основу методології покладено загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності. Як відомо, принцип історизму передбачає урахування конкретно-історичних обставин і характеру тієї чи іншої епохи, аналіз історичних явищ у динаміці, з точки зору того, як певне явище з'явилося, які етапи у своєму розвитку пройшло і чим воно стало сьогодні. Конкретно-історичні обставини мають виключне значення для об'єктивного вивчення нашого минулого. Якщо брати до уваги селянські і поміщицькі господарства Лівобережної України, то на спосіб організації, умови функціонування та їх економічну ефективність визначальний вплив мали реформи 60-х років XIX ст. та законодавчі акти епохи столипінської реформи. Принцип історизму дозволив виявити значення тих чи інших платежів та податків для господарств привілейованих і непривілейованих станів, роль Дворянського та Селянського земельних банків у мобілізації землеволодіння, вплив аграрної кризи 80–90-х років XIX ст. та масових селянських заворушень початку XX ст. на зміну пріоритетів уряду в аграрно-селянському питанні, і зокрема його ставленні до громади (общини) та її земельної власності. Принцип об'єктивності, використаний авторами, означає: 1) залучення до аналізу усієї повноти історичних джерел; 2) максимальної повноти історичних праць; 3) оптимальної кількості дослідницьких методів. Цей принцип дозволив здійснити всебічний аналіз наявних історичних джерел, фактів, подій і процесів, пов'язаних із виробництвом і збутом сільськогосподарської продукції, а також визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем аграрного сектору економіки Лівобережної України після скасування у 1861 р. кріпосного права. Принцип об'єктивності дозволяє зберегти соціально-політичний «нейтралітет» дослідника при аналізі публіцистики, історичних джерел та історіографії. У ході з'ясування різних підходів авторів, які у тій чи іншій мірі аналізували дану проблему, цей принцип сприяв формуванню

власної концепції організації виробництва і збуту сільськогосподарської продукції у поміщицьких і селянських господарствах Лівобережжя на рубежі XIX–XX ст.

Поряд із загальнонауковими використовувався також принцип багатоперспективності (поліперспективності). «В структурі поліперспективності, – цілком справедливо зазначав у 2000 р. відомий український політолог В. А. Потульніцький, – слід враховувати, що історія, перш за все, є бачення, яке потребує відстані, і передумовою якої є відстань у часі і точка зору, з якої ми спостерігаємо це. Один історик дивиться з однієї точки зору, другий – з іншої і подають різні інформації часто з різних, або навіть тих самих джерел у ракурсі прочитання. Відомо, що коли ми отримуємо протилежну інформацію з двох різних джерел, перш за все треба перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не є це проблемою різних перспектив» [321, с. 8].

Використання принципів багатфакторності, поліперспективності сприяло визначенню та дослідженню ряду явищ об'єктивного та суб'єктивного характеру, що мали безпосередній або опосередкований вплив на умови функціонування поміщицьких та селянських господарств, їх матеріально-технічної бази, структуру посівів, урожайність полів, продуктивність тваринництва, шляхи реалізації сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішніх ринках. Так, скасування кріпосного права, як об'єктивний фактор, створював відповідні умови для органічної модернізації сільського виробництва, характерною рисою якої є «оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери» [165, с. 250]. Проте реалізація законодавства щодо колишніх поміщицьких (1861 р.), удільних (1863 р.) та державних (1866 р.) селян знаходилася в руках конкретних осіб, які посідали відповідні посади у центральних і місцевих органах влади. Ця обставина як суб'єктивний фактор вплинула не лише на терміни реформування тогочасних поземельних відносин (замість передбачених законом 9 років

тимчасовозобов'язальний стан у губерніях Лівобережної України у ряді випадків тривав 20 років), а й на кількість і якість одержаних селянами земельних угідь, розміри викупних платежів і перелік повинностей колишніх кріпаків, зафіксованих у так званих «установчих грамотах». Таким чином, після реформи 60-х років XIX ст. на Лівобережжі, як і в інших губерніях Російської імперії, могли утвердитися різні варіанти подальшого розвитку сільського господарства. Боротьба так званого «пруського» і «американського» шляхів розвитку капіталізму, на думку більшості дослідників, так і не завершилася аж до відомих соціальних потрясінь 1917 р. [335, с. 98]. Як у 1861 р., так і в 1906 р. поміщики прагнули реформ, які б дозволили максимально зберегти їхні господарства, прибутки та засоби використання селянської праці. Селяни ж домагалися такого реформування, яке б забезпечило добробут їхніх родин, ліквідувало поміщицьке землеволодіння та всі напівкріпосницькі способи експлуатації, розширило б їх землеволодіння, полегшило умови землекористування, а значить, і життя загалом. Перемога другого шляху перетворень в аграрній сфері означала б утвердження «американського» шляху розвитку капіталізму, одним із результатів якого була б вища ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, вищий рівень життя трудового селянства.

При аналізі значення скасування кріпосного права та столипінських перетворень початку XX ст., а також при характеристиці історіографії та джерел, використовувався принцип світоглядного плюралізму. Це дозволило авторам брати до уваги різноманітні, нерідко протилежні, думки, позиції, тлумачення, виробити толерантне, виважене до них ставлення, як одного з елементів об'єктивності в оцінці різних подій, явищ суспільного життя.

Принцип системності забезпечив вивчення поміщицького і селянського господарств у губерніях Лівобережної України після скасування кріпосного права у єдності усіх складових (законодавства, постанов, розпоряджень центральних і місцевих органів влади, діяльності громадських організацій,

особливостей і результатів сільськогосподарського виробництва у той чи інший історичний відрізок часу).

Використання діалектичного методу пізнання дозволило простежити розвиток сільськогосподарського виробництва і збуту продукції рослинництва і тваринництва у тісному взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

У ході дослідження й аналізу відповідних нормативних актів, матеріалів переписів і різноманітних обстежень поміщицьких і селянських господарств, проведених центральними і місцевими органами, використані такі спеціальні конкретно-історичні методи як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Так, історико-генетичний метод дозволив виявити причини формування на території Лівобережної України численної категорії безземельних і малоземельних селян з одного боку і великих землевласників з іншого, встановити походження подвірного землеволодіння та хутірського характеру розселення переважної частини сільських мешканців, коріння якого сягає XVII–XVIII ст. Історико-порівняльний метод використаний при аналізі правових умов господарювання привілейованих і непривілейованих станів, забезпечення земельними угіддями, робочою худобою, іншими домашніми тваринами, а також технології вирощування зернових культур та економічних результатів функціонування поміщицьких економій і селянських дворів. Історико-типологічний метод став у нагоді при визначенні типів селянських господарств, в основу якого покладено наявність землі, робочої худоби, сільськогосподарських знарядь праці, систему господарювання, технологію виробництва та відповідні економічні показники, які у кінцевому результаті впливали на формування бюджету дрібних товаровиробників.

Під час дослідження були використані такі загальнонаукові логічні прийоми як аналіз і синтез, індукція і дедукція, гіпотеза, аналогія та деякі інші. Шляхом аналізу, синтезу, індукції та дедукції були виявлені головні критерії визначення рівня заможності господарств непривілейованих станів, значення

Дворянського і Селянського поземельних банків у життєдіяльності поміщицьких і селянських господарств, вплив громадських організацій (земств та сільськогосподарських, кредитних і позичкових товариств) на модернізацію рослинництва і тваринництва, торгівлю продукцією сільського господарства, їх роль у пропаганді передового досвіду тощо. Шляхом дедукції було проаналізовано і спростовано поширену в радянській історіографії тезу про антинародний характер усіх, без виключення, заходів царського уряду в аграрній сфері. Це дало змогу дійти висновку про позитивне значення багатьох агротехнічних заходів уряду (фінансування дослідних полів, розвиток ветеринарної та агрономічної служб, проведення сільськогосподарських виставок, розповсюдження новітніх знарядь праці, кращих сортів зернових культур, високопродуктивних порід домашніх тварин тощо). На підставі вивчених документів про функціонування господарств привілейованих і непривілейованих станів спрогнозовано їхнє майбутнє за умови подальшого еволюційного розвитку. Аналогія та порівняння, як логічні прийоми, слугували авторам при визначенні ролі пільгових кредитів, які надавалися Дворянським і Селянським банками відповідно власникам поміщицьких латифундій та господарств непривілейованих станів.

У відповідності до проблемно-хронологічного методу, який передбачає аналіз окремих блоків питань, послідовність розташування їх у певному часі і просторі, було визначено суть політики російського самодержавства щодо поміщицького і селянського землеволодіння на території Лівобережної України у перші пореформені десятиліття, а також в роки столипінської реформи.

Специфіка даного дослідження зумовила використання ряду міждисциплінарних методів, зокрема формально-кількісного та методів математичної статистики. Це дозволило побудувати відповідні графіки, діаграми, зібрати, систематизувати і проаналізувати сумарні дані, на основі яких обґрунтовано висновки щодо чисельності, питомої ваги різних категорій землевласників із числа представників привілейованих і непривілейованих

станів, урожайності та впливу на її рівень умов господарювання (власна або орендована земля), наявності робочої худоби та відповідних знарядь праці.

Таким чином, використання низки універсальних методологічних принципів, спеціальних і міждисциплінарних методів дослідження, застосування ряду прийомів наукового пізнання дозволили комплексно і ґрунтовно розглянути різні аспекти сільськогосподарського виробництва і збуту продукції рослинництва і тваринництва в губерніях Лівобережної України після скасування кріпосного права, коли в основному завершився процес формування капіталізму або, за визначенням всесвітньовідомих економістів К. Р. Макконела і С. Л. Брю, «системи вільного підприємництва» [272, с. 168].

РОЗДІЛ 2

ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

2.1. Матеріальна база поміщицьких маєтків

Така соціальна група як поміщики на території Лівобережної України сформувалася ще у феодальну епоху. Після ліквідації у другій половині XVIII ст. козацького устрою Гетьманщини (офіційна назва – Малоросія), основна маса козацької старшини одержала дворянські титули, а разом із ними і право володіти не лише земельними угіддями, але і кріпосними душами. За підрахунками А. П. Кореліна чисельність спадкових дворян, які, власне, й уособлювали поміщицтво, складала на території Лівобережжя у 1858 р. 30 545 осіб, а вже через 39 років (1897) – 58 608 осіб. Напередодні скасування кріпосного права найчисельніші групи спадкових дворян мешкали у Чернігівській і Полтавській губерніях – цитаделях козацької України (10 431 і 10 273 особи відповідно). Дещо менше їх було на Харківщині – 9 841 особа [248, с. 292–294]. Загалом на Лівобережжі ця категорія населення складала близько 1% мешканців краю.

Згідно із законами Російської імперії поміщику на правах приватної власності належали не тільки кріпосні селяни, але й усе їхнє рухоме і нерухоме майно, включаючи і сільськогосподарські угіддя [50, № 36713]. Законодавчі акти 1861 р. визнавали власністю поміщика землі відпущених на волю селян до того часу, поки останні не внесуть у повному розмірі передбачену «уставними грамотами» викупну суму за одержаний земельний наділ. «Поміщики, – сказано у «Загальному положенні про селян, які вийшли з кріпосної залежності», – зберігаючи право власності на усі належні їм землі, надають, за встановлені повинності, у постійне користування селян садибу і, окрім цього, для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх обов'язків перед урядом і

поміщиком ту кількість польової землі та інших угідь, яка визначена «Місцевими Положеннями» [39, № 36657].

Згідно з «Місцевим положенням про земельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської», дворянство одержало широкі можливості для подальшого розвитку своїх господарств [38, № 36663]. Незважаючи на вигідні для поміщиків умови звільнення селян, які дозволили їм одержати від казни відповідну викупну суму гарантованими банківськими цінними паперами, знайшлося немало тих, хто відкрито виявляв своє незадоволення реформою, вимагаючи зберегти за собою усі, без виключення, земельні угіддя. Ряд губернських дворянських зборів, у числі яких були і харківські, заявили про необхідність перегляду опублікованих після 19 лютого 1861 р. законів. Комплекс соціально-економічних вимог дворянства доповнювали пункти про надання їм найрізноманітніших пільг. Так, члени полтавських, харківських і ряду інших дворянських зборів вимагали відновити дворянські привілеї у галузі винокуріння. Частина вимог дворянства була задоволена в ході реалізації реформи 1861 р. Проте самодержавство не могло виконати усі його побажання з двох причин: 1) вони розходилися із загальним курсом урядової політики в аграрно-селянському питанні; 2) не відповідали фінансовим можливостям державного бюджету. Хід реформи 1861 р. чи не найповніше вивчено вітчизняними істориками на матеріалах Полтавщини. Відповідну інформацію знаходимо у дослідженнях П. А. Зайончковського [219], М. Н. Лещенка [260], Л. С. Ліхіної [263] та М. А. Куреньгіна [256]. Питання про те, скільки землі поміщики в ході скасування кріпосного права на Полтавщині відрізали у селян, в історичній літературі остаточно ще не з'ясоване. Так, П. А. Зайончковський твердить, що полтавські поміщики відрізали у селян 37,2% належної їм до 1861 р. землі [219, с. 249]. Л. С. Ліхіна на прикладі кількох повітів встановила, що у селян було відрізано лише 3,8% належної їм раніше землі [263, с. 443], а М. А. Куреньгін, проаналізувавши відповідні дані по шести інших повітах,

Матеріальна база поміщицьких маєтків

зафіксував 8,2% відрізаної землі [256, с. 259]. Як би там не було, але розмір сільськогосподарських угідь, що складали основу матеріальної бази поміщицьких господарств, у ході скасування кріпосного права у дворян Лівобережної України дещо збільшився за рахунок тих селян, які з різних причин відмовлялися від наділу. Земельний перепис 1877–1878 рр., який було проведено на завершальній стадії оформлення «установчих грамот», зафіксував на Лівобережжі 9 036 поміщиків-дворян, у розпорядженні яких перебувало 2 033 544 дес. землі, або 50,2% усіх угідь губернії [113^a, с. 11]. Із цієї кількості 569 555 дес. землі перебувало у розпорядженні інших категорій привілейованих станів [111–113]. В історичній літературі прийнято вважати поміщицькою власністю земельні угіддя площею 50 і більше десятин [151, с. 40]. Проте немало дворян у пореформений період зустрічаємо і серед дрібних землевласників Лівобережної України. Це одна з історичних особливостей даного регіону [270, с. 76].

За підрахунками А. М. Авраменка у 1877–1878 рр. серед власників невеликих ділянок (до 50 дес.) дворян було: 40,2% тих, що мали від 0 до 10 дес. (їм належало 10,5% землі); 23,2% мали від 11 до 20 дес. (20,2% землі); 36,6% мали від 21 до 50 дес. (69,3% землі). Загалом поміщицьке землеволодіння в губерніях Лівобережної України після скасування кріпосного права мало такий вигляд: у 1877–1878 рр. 11 408 поміщиків мали 4 785 288 дес. землі; у 1905 р. 10 909 поміщиків володіли сільськогосподарськими угіддями, загальна площа яких складала 3 588 427 дес., тобто на 25% менше, ніж 28 років тому [151, с. 42].

Серед найбільших земельних власників регіону були родини графів Мекленбург-Стрелицьких, які мали на Полтавщині у 1914 р. 54 497 дес. землі [155, с. 352], та Бобринських – 52 тис. дес. Дворянину П. П. Дурново у цій губернії належало 15 270 дес.; князю О. В. Барятинському та його дружині Надії Олександрівні – 14 270 дес.; графу О. І. Мусіну-Пушкіну – 13 618 дес.; князю В. С. Кочубею – 12 845 дес.; дворянину А. П. Струкову – 11 538 дес.;

Матеріальна база поміщицьких маєтків

дворянину А. К. Кривошеїну та його дружині Марії Петрівні – 5 800 дес. У Харківській губернії до числа найбільших землевласників належали родини графів Г. І. Рибоп'єр – 17 424 дес., П. С. Строганова – 14 938 дес. та К. П. Клейміхеля – 6 615 дес. Найменше латифундистів було на Чернігівщині. Найбільшими серед них були родини графів К. П. Клейміхеля – 34 721 дес., О. І. Мусіна-Пушкіна – 17 433 дес. та князя О. С. Долгорукого – 5 062 дес. [377, с. 248]. Варто зазначити, що землеволодіння вищезгаданих землевласників не обмежувалося територією лише трьох губерній Лівобережної України. Так, родина Мусіних-Пушкіних мала 8 маєтків у різних губерніях Російської імперії, загальна площа яких сягала 131,8 тис. дес.; Мекленбург-Стрелицьких – 123,8 тис. дес.; майже стільки ж (123,6 тис. дес.) мала у своєму розпорядженні і родина П. П. Дурново. Родині Струкових загалом належало 72,8 тис. дес.; Клейміхеля – 64,2 тис. дес., Кочубея – 67 тис. дес. [157, с. 384–385].

Структура сільськогосподарських угідь, що належали представникам привілейованих станів, найповніше відображена у матеріалах земських переписів. Так, перепис 1900 р. зафіксував на Полтавщині 1 021 586 дес. поміщицьких земель, з яких під садибами знаходилося 2,6%; орної землі було 75,7%; сінокосів: сухих – 8,7% і болотних – 7%; неугіддя складали 3%. Проведений через 10 років подібний перепис підтвердив вищенаведену структуру сільськогосподарських угідь [228, с. 33]. Як бачимо, більша частина угідь – це орна земля, питома вага якої у 1910 р. зросла ще на один відсоток. Земські статистики звернули увагу на таке явище, як пряма залежність розміру садиби від загальної площі земельних угідь. Так, наприклад, у Золотоніському повіті Полтавської губернії у маєтках загальною площею від 50 до 100 дес. на садибу припадало 3,5 дес.; від 200 до 300 дес. – 10,7 дес.; від 500 до 1000 дес. – 18,7 дес.; понад 2000 дес. – до 98,7 дес. [94, с. 4].

Матеріали Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р., проведеного у трьох губерніях Лівобережної України, дають підстави для визнання структури земельних угідь привілейованих станів на Полтавщині

Матеріальна база поміщицьких маєтків

типовою і для сусідніх Харківської та Чернігівської губерній (додаток А). Згідно з переписом 1917 р. у трьох губерніях Лівобережжя поміщики мали у своєму розпорядженні 2 235,5 тис. дес. землі, з яких 1 480,7 тис., або 66,2% знаходилося під різного роду посівами; 280,8 тис. дес. (12,6%) – під лісом; 230 тис. дес. (10,3%) – під сінокосами; 120,7 тис. дес. (5,4%) складали чагарники; 48,9 тис. дес. (2,2%) було під садибами; 47,8 тис. дес. (2,1%) – під вигонами. Непридатної для обробітку землі було всього 26,6 тис. дес. (0,6%). У розрізі окремих губерній картина відображена у додатку Б. Як бачимо, питома вага ріллі була найвищою на Полтавщині, де вона складала 77,7% усіх угідь, а найнижчою – на Чернігівщині (41,8%). Проте у цьому регіоні, на відміну від Полтавщини і Харківщини, значні масиви землі перебували під лісами (36,8%) і сінокосами (17,1%).

Із цілком зрозумілих причин структура сільськогосподарських угідь в окремо взятих маєтках також суттєво відрізнялася. Цей факт можна пояснити особливостями природно-кліматичних умов регіону, де знаходився відповідний маєток, з одного боку, і спеціалізацією даного господарства, з іншого. Наприклад, якщо взяти загальну площу землі у Карлівському маєтку Мекленбург-Стрелицьких за 100%, то виявиться, що орна земля складала тут 67,8%. Значну частину угідь було відведено під толоку (9,7%) і сінокоси (6,4%). Під дорогами, ставками, будівлями знаходилося 2,7% землі; під насадженнями кущів і садами – 0,1%. Решта землі була передана в оренду місцевим селянам і службовцям економії [155, с. 356].

Характеризуючи розмір і структуру поміщицького землеволодіння в губерніях Лівобережної України, варто звернути увагу на його походження. Відповідні дані є у нашому розпорядженні стосовно орної землі (додаток В). Основна частина орної землі була одержана поміщиками у спадок – 64,8%, тоді як куплена складала 22%, орендована – 13,2%. Суттєвої різниці між окремими губерніями не було. Дещо виділяється на загальному фоні Харківщина, де спадкове землеволодіння на 10% перевищувало відповідні показники

Матеріальна база поміщицьких маєтків

Полтавської і Чернігівської губерній. Спостерігається відмінність між губерніями і в розмірах купленої землі, питома вага якої на Чернігівщині більш як у два рази перевищувала аналогічні показники Харківської і на 38% – Полтавської губерній.

Важливим чинником формування матеріальної бази поміщицьких маєтків була наявність робочої худоби. Основною тягловою силою в губерніях Лівобережної України у пореформені роки був, як відомо, кінь. Згідно із результатами відповідних військово-кінських переписів кількість робочих коней у поміщицьких господарствах трьох губерній була такою: 1888–1891 рр. – 98 316; 1899–1905 рр. – 113 450; 1912 р. – 134 120 голів. Таким чином, за два десятиліття кількість робочих коней у поміщицьких маєтках Лівобережжя зросла на 36,4%, проте питома вага великих господарств з кількістю коней 50 і більше голів мала зворотну тенденцію, тобто скорочення. Так, у 1888–1891 рр. статистика зафіксувала тут 240 таких господарств. Через півтора десятиліття їх стало на чверть більше – 321. Проте в ході перепису 1912 р. у цьому районі було нараховано лише 225 таких господарств, що складало 94% від показників 1891 р. і 70% – від 1905 р. [157, с. 67]. Кількісний склад сільськогосподарських тварин найповніше зафіксував перепис 1893 р., який провела Полтавська губерньська земська управа спільно зі своїми повітовими управами і волосними правліннями. Всього у поміщицьких маєтках було нараховано 392 378 голів різноманітної худоби, з яких коней було 13,5%, великої рогатої худоби – 23,3%, овець – 75,9%, кіз – 0,4%, свиней – 7,4%, віслуків – 0,2%, верблюдів – 0,1%, оленів – 3 голови [210, с. 58–59]. Отже, основну масу тварин складали вівці. Друге місце у цьому списку належало великій рогатій худобі, а третє – коням. Порівнюючи матеріали переписів 1883 р. і 1893 р., відзначаємо факт зростання за 10 років кількості волів (+1,9%) і зменшення (-11,0%) кількості корів. Поголів'я іншої худоби також зменшилося на 38,3%.

Видовий склад худоби, як і її кількість, у значній мірі залежали від розміру маєтку, про що свідчать дані табл. 2.1.

**Поголів'я основних видів домашніх тварин поміщицьких маєтків
Лубенського повіту Полтавської губернії у 1886 р.***

Розмір маєтку	Середня кількість тварин у маєтках:			
	коні	велика рогата худоба	вівці	свині
Від 50 до 100 дес.	19,8	76,4	1,5	2,3
100–200 дес.	22,3	71,3	4,1	2,3
200–300 дес.	27,3	70,1	1,3	1,3
300–400 дес.	14,2	78,9	5,0	1,9
400–500 дес.	0,0	96,0	0,0	4,0
500–1000 дес.	23,8	74,5	0,2	1,5
1000 і більше дес.	29,2	66,0	1,2	3,6

**Примітка.* Джерело: Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1886. – С. 9.

Для зручності аналізу об'єднаємо одержані дані по основних групах. Картина буде мати такий вигляд: у дрібних маєтках (до 50 дес.) великої рогатої худоби було 72,3%, коней – 17, 4%, овець – 7,7%, свиней – 2,6%; у середніх маєтках (від 50 до 500 дес.) відповідно 73,3%, 22,1%, 2,8%, 1,8%; у великих (понад 500 дес.): 68,0%, 26,0%, 3,4%, 2,6%.

Загальною закономірністю для поміщицьких господарств було значне переважання питомої ваги великої рогатої худоби. Друге місце за своїм значенням у господарствах привілейованих станів належало коням, третє – вівцям. Найнижчою була питома вага свиней. Аналогічним було співвідношення тварин і в поміщицьких маєтках Кременчуцького повіту: великої рогатої худоби – 59,5%; коней – 30,1%; овець – 9,1%; свиней – 1,3% [94, с. 14]. «Звідси робимо висновок, – писали полтавські земські статистики, – що великі і середні маєтки тримають майже однакову кількість робочої худоби, відводячи продуктивним тваринам (вівцям і свиням) лише 5–6% від загального

Матеріальна база поміщицьких маєтків

складу стада (у перерахунку на велику худобу). Навпаки, дрібні маєтки (до 50 дес.) у значній мірі ще зберегли рису патріархального побуту, за якого основна частина потреб власника задовольняється із власного господарства, а тому і відсоток продуктивного стада у загальному складі тварин є досить значним (12,8% у переводі на велику худобу)» [94, с. 5]. Аналізуючи дані вищенаведених таблиць, земці виявили характерні риси для усіх трьох груп маєтків: великі (500 дес. і більше) найактивніше заміняли робочих волів кіньми; дрібні ж, навпаки, дотримувалися давніх звичаїв обробітку поля волами. Середні маєтки у цьому відношенні займали серединну позицію між дрібними і великими. Що стосується дрібної худоби (вівці і свині), то вівчарство найрозвинутішим було у великих маєтках, у розпорядженні яких були достатні площі степових сінокосів. За ними йдуть дрібні маєтки, де вівці у більшості випадків забезпечували необхідну частину потреб домашнього господарства. Ось чому по відношенню до загальної кількості худоби овець тут було майже удвічі більше, ніж у великих маєтках. Маєтки середнього розміру, які істотно віддалилися від натурального господарства, але не мали таких площ для випасу худоби як власники великих маєтків, утримували незначну кількість овець. Співставляючи кількість худоби з розміром кормової площі у маєтках різної величини, одержимо дані, згідно з якими на одну голову худоби (у переводі на велику)* у Золотоніському повіті припадала така кількість десятин кормової площі: у дрібних – 2,2 дес.; середніх – 8,0 дес.; великих – 15,7 дес. Звідси видно, що коли дрібні маєтки за таким показником, як кількість худоби лише у незначній мірі відрізнялися від селянських господарств, де на одну голову худоби припадало 1,7 дес. кормової площі, то середні, а особливо

**Примітка.* Згідно з тогочасною статистикою при переводі дрібної худоби у велику користувалися таким співвідношенням: одна голова вівці і кози – це 10% великої худоби; свині – 20%; теляти і лошади – 33%; двухлітки і стригуни – 75%; бузівки – 70%; третяки – 80%.

Матеріальна база поміщицьких маєтків

великі, вже так сильно не залежали від площі угідь, а визначали чисельність поголів'я відповідно до характерної для даної місцевості системи господарства. Видовий склад великої рогатої худоби у Золотоніському повіті був таким: робочі воли – 50,7%, корови – 27,7%, бугаї – 0,9%, молоді тварини – 20,7% [94, с. 6]. Таким чином, у структурі великої рогатої худоби основну масу у Золотоніському повіті, як і в ряді інших, складали воли. Через три десятиліття у структурі тваринництва Полтавщини відбулися незначні зміни. У поміщицьких господарствах, як і раніше, значною була кількість волів – 42,7 тис. голів (за переписом 1910 р.). Загалом, питома вага різних тварин у структурі великої рогатої худоби, яка перебувала у поміщицьких маєтках, була такою: 38,8% – воли; 20,8% – корови; 1,6% – бугаї; 38,7% – молоді тварини. На сто голів худоби у 1910 р. припадало у поміщицьких господарствах: великої рогатої худоби – 37 голів (у переводі на велику худобу), коней – 19, овець – 31, свиней – 13. Від середньогубернських показників наведені цифри відрізнялися мало, відповідно: 31, 17, 35 і 17 голів худоби [125, с. 130]. Загальною була така тенденція: у поміщицьких господарствах було більше великої худоби (ВРХ і коні) і менше дрібної (овець і свиней).

По усіх трьох губерніях Лівобережної України картина у тваринницькій галузі показана у додатку Г. Загалом на Лівобережжі в ході сільськогосподарського перепису 1916 р. було нараховано 11 260 поміщицьких господарств, або 2,6% від усієї їх кількості. У розпорядженні поміщиків було 20,8% коней, у т.ч. 20,0% робочих; 24,6% великої рогатої худоби, у т.ч. 44,8% волів; 17,0% корів; 16,0% овець; 24,0% свиней та 19,6% іншої худоби. Отже, беручи до уваги незначну питому вагу поміщицьких господарств, їх власники мали значний потенціал у галузі тваринництва, що ставило їх у більш вигідні умови господарювання порівняно з іншими соціальними групами мешканців села, про що мова йтиме у відповідному розділі.

Цікаві відомості про забезпечення господарств представників привілейованих станів домашніми тваринами були одержані в ході

Матеріальна база поміщицьких маєтків

сільськогосподарського перепису 1917 р. Так, на Полтавщині цей перепис виявив 214 поміщицьких господарств (4,7%), які не мали жодної домашньої тварини. Ще більше було господарств, у яких не було робочої худоби – 367 (8,0%). Без корів перепис нарахував 362 господарства (8,0%). Це при тому, що у кожному зафіксованому маєтку були сільськогосподарські угіддя. Якщо говорити про орну землю, то безпосівних було 541 господарство, що складало 11,8% [124, с. 216–217].

Великі господарства, у розпорядженні яких були десятки тисяч десятин землі, намагалися розвивати усі галузі тваринництва, що свідчить про їх неабияку прибутковість. Так, у згаданому раніше Карлівському маєтку Мекленбург-Стрелицьких протягом десятиліть спостерігалось зростання кількості тварин усіх видів (додаток Д). Особливо швидкими темпами розвивалося тут розведення кобил. Якщо у 1884 р. їх у маєтку взагалі не було, то у 1914 р. поголів'я цих тварин перевищило тисячу. Загальна ж кількість робочої худоби за тридцятиріччя подвоїлася: було 3 002 голови – стало 6 518. Крім вищезгаданих тварин у 1914 р. у маєтку було 9 старих бугаїв, 33 молодих бугаїв, 29 корів, 28 телиць, 400 свиней на відгодівлі і 1 500 племінних, а також 622 поросят. У середньому за 5 передвоєнних років (1909–1913) скотарство приносило щорічно 2 190 крб. прибутку. Ще 3 606 крб. прибутку давав кінний завод. Разом 5 796 крб. або 0,5% від усього чистого прибутку Карлівського маєтку [155, с. 354, 366–367]. Низька питома вага чистого прибутку від тваринництва у загальному бюджеті цього господарства зовсім не означала його невивідності як галузі, адже основна частина тварин використовувалась як робоча тягла сила. Чистий прибуток у вигляді конкретних коштів давало переважно розведення високоякісних тварин, які користувалися попитом на внутрішньому ринку. Тому-то розплідники племінних тварин і концентрувалися переважно у поміщицьких господарствах. Згідно з даними перепису 1910 р. у Полтавській губернії нараховувалося 29 великих поміщицьких господарств, які мали розплідники племінних тварин. Так,

Матеріальна база поміщицьких маєтків

наприклад, у Максимівському маєтку спадкоємців П. Я. Кривошеїна Гадяцького повіту були: 1) завод рисистих коней; 2) симентальська худоба; 3) свині-беркшири; 4) вівці-каракулі. У маєтку Варварівсько-Безбородківському спадкоємців князя В. П. Кочубея, за 25 верст від ст. Золотоноша (тепер Черкаська область) були: 1) завод сірої української великої рогатої худоби; 2) свині йоркширської породи. У маєтку Карлівка Мекленбург-Стрелицьких були: 1) коні верхового сорту; 2) українська, швицька і симентальська худоба; 3) вівці-негретті і рамбульє-негретті; 4) свині-йоркшири. У Диканській економії князя В. С. Кочубея у містечку Диканька Полтавського повіту розводили: 1) коней чистокровних англійських; 2) симентальську худобу; 3) свиней-йоркширів. У його ж маєтку у с. Жуки Полтавського повіту був завод чистопородних бельгійських ваговозів (брабансони й ардени), а в Піщано-Балянській економії за 25 верст від Полтави розводили симентальську худобу, овець-мериносів і свиней-йоркширів.

Розплідники такого ж типу були і в сусідніх губерніях: Харківській – 24 маєтки, Чернігівській – 3 маєтки [319, с. 149–153, 156]. Так, у Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга у Харківській губернії розводили: 1) коней арденської і датської породи; 2) швицьку і українську худобу; 3) свиней-беркширів і свиней-йоркширів. У маєтку П. І. Харитоненка у с. Угроїдське Охтирського повіту: 1) симентальська худоба; 2) свині-беркшири і темворси. Маєток Є. П. Клейміхеля у с. Лютівка під Харковом: 1) худоба фрейбурзької породи; 2) свині-йоркшири; 3) вівці-каракулі. У Чернігівській губернії звертає на себе увагу маєток А. А. Раковича біля ст. Бобровиця, де розводили швицьку худобу, свиней-йоркширів і коней-шведок.

Важливим елементом матеріальної бази поміщицьких господарств були знаряддя праці. На жаль, для здійснення повноцінного аналізу по усіх губерніях Лівобережної України протягом хоча б кількох пореформених десятиліть наявних даних недостатньо. Найчастіше тогочасна статистика фіксувала загальну кількість тих чи інших сільськогосподарських машин і механізмів, не

розподіляючи їх між різними категоріями землевласників. Перше місце у переліку сільськогосподарських знарядь праці у другій половині XIX і на початку XX ст. у губерніях Лівобережної України належало плугу. Українська дослідниця З. А. Шквира довела, що Україна була найважливішим регіоном Російської імперії по конструюванню і виробництву різноманітних плугів. Так, наприклад, інженер-механік із Полтавщини Алле сконструював трикорпусний плуг із дерев'яною рамою, а одеський підприємець І. Ген заснував перший в імперії завод по масовому виготовленню плугів. До числа перших механічних заводів і майстерень із виготовлення різноманітних конструкцій плугів належали й ті, що знаходилися на території Лівобережжя: майстерні Кандиби в Чернігівській губернії, Потьомкіна у Кременчуці і, нарешті, великі заводи Гельферіх-Саде та Мельгозе у Харкові. Згідно з підрахунками З. А. Шквири у 1913 р. із загальної кількості сільськогосподарських знарядь праці (по вартості) 44% постачалось із-за кордону, 41% випускався заводами України і 15% вироблялося в інших регіонах Російської імперії [415, с. 10]. Дещо інші дані про застосування сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні наводить у своєму дослідженні Ю. М. Вовкотруб. Згідно з його даними підприємства сільськогосподарського машинобудування в Україні виготовляли 61,3% усіх сільськогосподарських машин царської Росії [189, с. 251]. Вироблені українськими підприємствами деякі типи машин (сівалки, жатки-«лобогрійки») і металеві плуги виявилися настільки зручними для місцевих умов, що вони користувалися тут постійним попитом. У 1894–1895 рр., порівняно з 1879 р., виробництво плугів зросло майже в 16 разів, жаток – у 66, молотарок – у 3,2 рази. Однак нестача технічних кадрів, брак деталей з литої сталі та ковкого чавуну, відсутність власного верстатобудування та ряд інших причин були перешкодою на шляху налагодження масового випуску складних сільськогосподарських машин. «Тому локомотиві, парові молотарки, універсальні рядові сівалки, снопов'язалки, дискові борони, парові преси тощо надходили з-за кордону» [202, с. 256].

Матеріальна база поміщицьких маєтків

Узагальнюючі дані щодо розповсюдження сільськогосподарських машин і знарядь праці у поміщицьких господарствах є у нашому розпорядженні лише по Полтавській (додаток Е) і Харківській (табл. 2.2) губерніях. У перерахунку на одне господарство залізних плугів на Полтавщині у поміщиків було 4,5 одиниці, що у чотири рази більше, ніж у господарствах представників непривілейованих станів. Подібна ситуація спостерігається також і відносно кількості сівалок, жаток і парових молотарок.

Таблиця 2.2

Забезпеченість реманентом поміщицьких господарств Харківської губернії у 1917 р.*

Сільськогосподарські знаряддя праці	Кількість	Відсоток
Залізні плуги	15 567	6,2
Сівалки	7 750	15,6
Жатки	3 076	21,4
Молотарки	1 208	5,4
Віялки	2 671	3,2
Косарки	1 759	8,1

**Примітка.* Джерело: Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. По 52 губерниям и областям // Труды ЦСУ. – Т. 5. – Вып. 1. – Москва : 14-я гос. типогр., 1921. – С. 60–61.

Якщо брати до уваги співвідношення землі, що знаходилася під посівом, і відповідних знарядь праці, то одержимо такі результати: на один плуг у поміщицьких господарствах припадало 14,6 дес., а у селянських – 7,9 дес.; на одну сівалку відповідно 54,5 і 115,7; на жатку – 77,9 і 185,5; на парову молотарку – 476,5 дес. і 2947,4 дес. Отже, тільки по такому показнику, як забезпечення плугами, поміщицькі господарства відставали від селянських. Різниця по кількості сівалок складала 112%, а по кількості жаток – 138% на користь поміщиків. Але найбільший розрив між господарствами привілейованих і непривілейованих станів спостерігався у забезпеченні молотарками – 519%. Схожою була ситуація і в поміщицьких господарствах

Харківщини, де залізні плуги використовувалися лише в 6,2% маєтків, тоді як сівалки – в 15,6%, жатки – в 21,4%. Менша кількість плугів у поміщицьких господарствах порівняно із селянськими пояснюється дуже просто: у поміщиків дуже часто не було потреби купувати плуги через те, що в одних випадках значна частина орних земель здавалася ними в оренду, а в інших – селяни за певну плату або борги обробляли поміщицькі угіддя своїм інвентарем. Маючи перед собою дані, що свідчать про краще забезпечення поміщицьких господарств найновішими на той час машинами і механізмами, важко не піддатися спокусі оголосити власників великих латифундій передовим загоном сільських господарств, які забезпечували технічний прогрес на селі. Саме про це свого часу говорили А. А. Кауфман, М. Н. Покровський та ряд інших апологетів поміщицтва. У наш час теорію «культурно-господарського значення» поміщицьких латифундій продовжують відстоювати Н. Р. Темірова (щодо усієї України) [355, с. 205], В. Н. Жук (щодо Полтавської губернії) [213, с. 126] і В. В. Горбаньов (щодо Харківщини) [407, с. 162]. Звичайно, не можна заперечувати наявність певних прогресивних рис у розвитку поміщицьких господарств. Проте навряд чи коректно їм усім, без виключення, давати однозначну оцінку. Були великі економії, які повністю забезпечували свої потреби власним інвентарем, взагалі не використовуючи напівкріпосницьку експлуатацію селян. Але таких економій у губерніях Лівобережної України автор цих рядків не зафіксував. Навіть у найпередовіших господарствах Лівобережжя, одним з яких, без сумніву, була Карлівська економія Мекленбург-Стрелицьких, досить часто практикували відробіткову систему. Згідно з даними за 1913/14 сільськогосподарський рік селяни навколишніх сіл брали у користування у власників цього господарства 3 131 дес. землі за відробітки і лише 752 дес. – за гроші [155, с. 356]. Що ж стосується усіх інших поміщицьких господарств, то прогресивні елементи у їхньому розвитку слід оцінювати у поєднанні з тими консервативними рисами, які за природою свого

Матеріальна база поміщицьких маєтків

походження були характерними для великого землеволодіння привілейованих станів Російської імперії.

Значною перешкодою на шляху розповсюдження нових машин і механізмів була «прийнята у багатьох місцевостях *система ведення господарства за відробітки або за половину урожаю*, причому поміщицькі землі обробляються селянським інвентарем», – читаємо в одному з тогочасних офіційних видань. При такому способі ведення господарства немає сенсу витратити кошти «на удосконалення інвентарю, купівлю плугів, сівалок та інших знарядь. Поряд із цим відсутність у поміщицьких господарствах деяких машин пояснюється *дешевизною робочих рук*. Через цю дешевизну господарям немає потреби прагнути до підвищення продуктивності праці і *обзаводитися машинами*» [108, с. 124]. У даному випадку мав місце суперечливий процес економічного розвитку: сприяючи розвитку капіталістичного господарства, передова техніка підривала напівкріпосницькі форми експлуатації широких мас трудового селянства. З іншого боку, саме існування поміщицьких латифундій було важливим, якщо не вирішальним, фактором збереження такого залишку феодалізму як відробітки – зворотного боку великого дворянського землеволодіння. Маючи після скасування кріпосного права близько половини сільськогосподарських угідь Лівобережної України, дворяни, які складали основну масу представників привілейованих станів, через півстоліття природним шляхом втратили більше половини земель, що належних їм раніше. Це ніяким чином не вписується у висловлену окремими авторами концепцію про успішну еволюцію помісного дворянства у ринкових умовах кінця XIX – початку XX ст.

2.2. Організація виробництва

Поняття організації виробництва у поміщицьких господарствах Лівобережної України включає в себе щонайменше два аспекти: землекористування і систему ведення господарства. Специфіка як першого, так і другого історичного феномену в Російській імперії була визначена реформою 1861 р. Користуючись тим, що під час скасування кріпосного права селяни були обділені польовою землею, сінокосами, вигонами і пасовищами, поміщики усіх губерній Лівобережжя досить часто практикували здачу своїх угідь в користування селянам за відробітки або за половину урожаю. Саме ця обставина у значній мірі визначала специфіку функціонування поміщицьких господарств у даному регіоні, що полягала у тому, що власники маєтків у більшості випадків власного господарства не вели. На питання щодо основного контингенту власників зданих в оренду сільськогосподарських угідь, складу орендарів, форм і умов оренди у загальноімперському масштабі свого часу дав відповідь відомий російський дослідник А. М. Анфімов [154]. Окремі сюжети, які стосувалися губерній України, висвітлили у своїх працях згаданий раніше дослідник В. В. Горбаньов та один з авторів цих рядків [384], що значно полегшує характеристику орендних відносин у такому конкретно взятому регіоні як Лівобережна Україна.

За підрахунками Н. П. Огановського [295], з якими в основному погодився А. М. Анфімов [157, с. 84], наприкінці XIX ст. з 18,1 млн дес. тільки 6,9 млн дес. (38,1%) було засіяно поміщицькими економіями, тоді як 11,2 млн дес. засівалося селянами. Майже ідентичні дані наведені і у третьому томі «Історії Української РСР» – 39,4% [237, с. 352]. Коментуючи «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний...», де фігурують дані про 32% орної землі, А. М. Анфімов зауважує, «що частка землі, яку обробляли власники маєтків за свій рахунок, складає значно менше показаних 32%», хоч напередодні світової

Організація виробництва

війни питома вага поміщицьких посівів зросла на 1,7 млн дес. [157, с. 82]. Відповідні дані по Лівобережній Україні від загальноімперських відрізняються не суттєво. Так, подвірний перепис 1900 р. на Полтавщині зафіксував 29% площі землі, на якій поміщики вели власне господарство. Уже через 10 років цей показник знизився до 22%. У розрізі окремих губерній Лівобережжя показники питомої ваги поміщицької землі, на якій її власники не вели свого господарства, могли коливатися. На жаль, необхідних узагальнюючих даних автором не виявлено. Проте наявні дані, що стосуються окремих повітів, загально підтверджують вищенаведений висновок. Так, наприклад, у 1905 р. у Старобільському повіті Харківської губернії 70,7% дворян, чиновників, офіцерів, купців, почесних громадян і представників духовенства, які, власне, й уособлювали привілейований стан, здавали свою землю в оренду (великими ділянками – 29,2% або подесятинно – 71,8%). Орендарями були переважно місцеві селяни [81, с. 55]. Земські статистики помітили, що зменшення питомої ваги землі, на якій поміщики хазяйнували самі, супроводжувалося скороченням загальної площі належних їм сільськогосподарських угідь. Це явище полтавські земці пояснювали об'єктивними причинами. «Залишається припустити одне: на ефективність господарства привілейованих станів *впливає той чи інший устрій самого господарства*. Там, де маєток було організовано на принципах самостійного ведення господарства, його середні розміри зменшувалися повільніше і навпаки, де власники маєтку практикували здачу землі в оренду у більш-менш значних розмірах, там, у кінцевому результаті, дуже помітно скорочувалися і середні розміри землеволодіння» [228, с. 49].

Найважливішим фактором інтенсифікації еволюції орендних відносин у середовищі привілейованого стану було швидке зростання в губерніях Лівобережної України попиту на сільськогосподарські угіддя. Причин для цього було декілька. Одна з них – перевищення темпів зростання чисельності населення над відтоком робочої сили у містах і промислових центрах. Це явище, відоме дослідникам як аграрне перенаселення, було детально висвітлене

Організація виробництва

свого часу на регіональному рівні полтавським економістом І. С. Лободою [265], а в загальноросійському масштабі – П. Г. Риндзюньським. Згідно з його підрахунками на Полтавщині станом на 1905 р. лише 40,8% населення мало достатню кількість землі. На Чернігівщині таких було 54,9%, а на Харківщині – 58,1% [334, с. 165]. Середній показник по Лівобережжю склав 50,6%. Це означає, що половина мешканців села не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, яка могла б забезпечити найелементарніші потреби невибагливого у харчуванні українського селянина. Екстраполюючи ці дані на усе населення Лівобережної України [327, с. 83], одержимо такі результати: у 1914 р. на Лівобережжі майже 5 млн мешканців не мали достатніх засобів для забезпечення належних умов життя своїх родин. Полтавщина за цим показником посідала перше місце серед інших губерній України – 1,8 млн осіб [381, с. 17].

Аналізуючи організацію сільськогосподарського виробництва у поміщицьких господарствах, зупинимося спочатку на системі господарювання тих маєтків, які вели власне господарство, а потім охарактеризуємо орендні відносини та їх значення для розвитку господарств привілейованих станів. Раніше вже було відзначено, що далеко не усі поміщицькі господарства мали необхідну для землеробства техніку і відповідні знаряддя праці. Багато поміщицьких економій брали в оренду необхідну для обробітку землі та збору урожаю техніку. Так, із 5 549 поміщицьких господарств Полтавської губернії 3% маєтків брали в оренду сівалки, 1,1% – жатки, 18,4% – кінні молотарки, 6,6% – парові молотарки, 7,3% – соломорізки. При цьому спостерігалася значна різниця в кількості орендованих механізмів у залежності від розміру господарства (табл. 2.3).

Поміщицькі господарства Полтавської губернії, що користувалися орендованими машинами і знаряддями праці у 1910 р.*

Земельна площа господарств (дес.)	Кількість господарств	У тому числі господарств, що брали в оренду				
		сівалки	жатки	молотар- ки кінні	молотар- ки парові	соломо- різки
50–100	3481	135	51	828	594	321
100–150	820	17	7	116	131	51
150–200	307	5	1	25	62	12
200–300	341	5	1	29	63	14
300–500	249	1	1	16	47	3
500–1000	192	3	–	4	19	1
понад 1000	159	–	–	2	4	1
Разом	5549	166	61	1020	920	403
У відсотках	100	3,0	1,1	18,4	16,6	7,3

*Примітка. Таблиця складена на основі даних: Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1914. – С. 406.

Так, якщо серед власників дрібних господарств (від 50 до 100 дес.) сівалки брали в оренду 3,9% господарів, то власники маєтків площею понад 1000 дес. до такої практики взагалі не вдавалися. Не брали в оренду вони і жаток, тоді як серед дрібних власників таких було 1,5%. Кінні молотарки, парові молотарки і соломорізки латифундисти орендували лише у виключних випадках (1,2%, 2,5% і 17,1% відповідно), чого не можна сказати про власників дрібних маєтків (24,0%, 17,1% і 8,2% відповідно).

Сільськогосподарські роботи у поміщицьких маєтках Лівобережжя, як і в інших регіонах України, виконували наймані робітники, яких умовно можна розділити на три категорії: 1) селяни, які працювали у маєтках із своєю худобою та інвентарем за одержану в оренду землю; 2) робітники, закабалені

Організація виробництва

зимовими наймами, натуральними або грошовими позичками (відробітки другого типу); 3) робітники, найняті згідно з добровільними угодами.

Стосунки між робітником і роботодавцем у Російській імперії регулювалися законом від 12 червня 1886 р. під назвою: «Положення про найм на сільські роботи». Цей правовий акт передбачав можливість укладення договорів найму різної форми: письмові й усні, на визначений і на невизначений термін (але не більше 5 років). Законодавець повинен був поводитися з робітником «справедливо й уважно», вимагати лише ту роботу, для виконання якої його було найнято, своєчасно розраховуватися, годувати звичайною селянською їжею, надавати необхідну медичну допомогу хворим. Проте закон не передбачав ніяких штрафних санкцій у разі невиконання вищезгаданих вимог. Що ж стосується найманих робітників, то крім виконання обов'язків по найму, вони зобов'язувалися «охороняти господаря та його родину» від можливої небезпеки, «вести себе пристойно, поважно і шанобливо» по відношенню до господаря, його родини та службовців. У випадку неявки на роботу або самовільного відлучення роботодавець мав право вирахувати з наймита суму в межах тримісячного заробітку. Прогул карався штрафом у розмірі заробітку, передбаченого робітникові за ту роботу, яку він мав виконати. Інші штрафи не могли перевищувати подвійну поденну плату. Робітник мав право поскаржитися на господаря у суд, але якщо причина скарги буде визнана безпідставною, то витрачений на судову тяганину час вважатиметься прогулом. Робітника, який самовільно покине місце роботи, могли повернути в економію за допомогою поліції, ув'язнити на термін до одного місяця. Такий же термін ув'язнення визначався робітникові за грубість по відношенню до господаря або членів його родини. За пошкодження поміщицького майна винний міг бути ув'язнений на термін до трьох місяців [61, № 3803].

У маєтках працювали чоловіки, жінки та підлітки, про що свідчать дані, які стосуються маєтку Л. Є. Кеніга (табл. 2.4). Основну масу наймитів тут на

Організація виробництва

початку ХХ ст. складали жінки. У 1910–1912 рр. їх питома вага досягла 43,6%, тоді як чоловіків було 31,4%. Іншу категорію наймитів складали підлітки (25,0%), яких в той час називали «напівробітниками».

Таблиця 2.4

Склад робітників мастку Л.Є.Кеніга Лебединського повіту Харківської губернії*

Роки	Чоловіки	Жінки	Підлітки
1896	39,0	37,0	24,0
1905–1907	30,2	38,0	31,8
1910–1912	31,4	43,6	25,0

*Примітка. Джерело: Сладковский И. В. Имение «Гуты» Л. Е. Кениг – н-ки / И. В. Сладковский. – Харьков : Тип. Сергеева и Гальченко, 1913. – С. 101.

Цікаві дані були одержані свого часу економістом Ф. О. Баталіним щодо тривалості робочого дня у поміщицьких господарствах по місяцях: січень – 9 годин, лютий – 11 годин, березень – 12 годин, квітень – 13 годин, травень – 14 годин, червень – 14,5 годин, липень – 14 годин, серпень – 12,5 годин, вересень – 11,5 годин, жовтень – 11 годин, листопад – 9 годин, грудень – 7 годин. Середньорічна – 11,5 годин [159, с. 29].

Користуючись наявністю величезної армії безробітних, управителі поміщицьких економій платили наймитам буквально копійки. Так, у 90-х роках ХІХ ст. середня заробітна плата сільськогосподарських робітників складала у Полтавській і Харківській губерніях 28, а в Чернігівській – 35 коп. за день [162, с. 151, 207], який тривав у літній час 12 годин без перерви на обід. Навіть у офіційній газеті «Правительственный вестник» у 1881 р. констатувався факт надзвичайно низьких заробітків у центрально-чорноземному регіоні Російської імперії. Згідно з повідомленнями її кореспондентів улітку 1881 р. поденна плата у поміщицьких мастках Чернігівської губернії коливалася від 20 до 35 коп. (на своїх харчах). Якщо ж робітник харчувався у господаря, то вона була ще меншою [142]. Інша проурядова газета «Новое время» визнавала, що «наш сільськогосподарський робітник живе на таких харчах і в такому стані, які швидше підходять собаці, ніж людській істоті» [139].

Організація виробництва

Саме завдяки низькій зарплаті наймитів немало поміщицьких маєтків забезпечували досить високу рентабельність свого господарства. Так, вартість збирання зернових з 1 дес. землі на власних харчах наймита складала у 1910 р. на Харківщині 6 крб. 36 коп., а на харчах поміщика – 5 крб. 28 коп. [407, с. 106]. Із зрозумілих причин у різних маєтках рентабельність господарства була неоднаковою. Так, у Тростянецькому маєтку нащадків Л. Є. Кеніга у 1912 р. вона складала 12,3%, у Гутянській економії цього ж поміщика – 28,0%; у Зеленківській і Дмитрієвській економіях графа М. М. Толстого у 1881 р. – 31,0%, а в Угроєдському маєтку П. І. Харитоненка у 1910 р. – 45,0% [407, с. 147–150]. На початку XX ст. оплата праці сільськогосподарських робітників у губерніях Лівобережної України, як і по всій імперії, дещо зросла. Проте і в цей період вона явно не задовольняла елементарних потреб селянської родини, хоч деякі сучасні вітчизняні дослідники, посилаючись на окремі факти суспільного життя, говорять про те, що основна маса мешканців України на рубежі XIX–XX ст. «щедро годувалася і гарно вбиралася...» [279, с. 9]. Звернемося до даних, які зібрали полтавські земці у 1904–1913 рр. (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Середньорічна заробітна плата наймитів у поміщицьких маєтках Полтавщини*

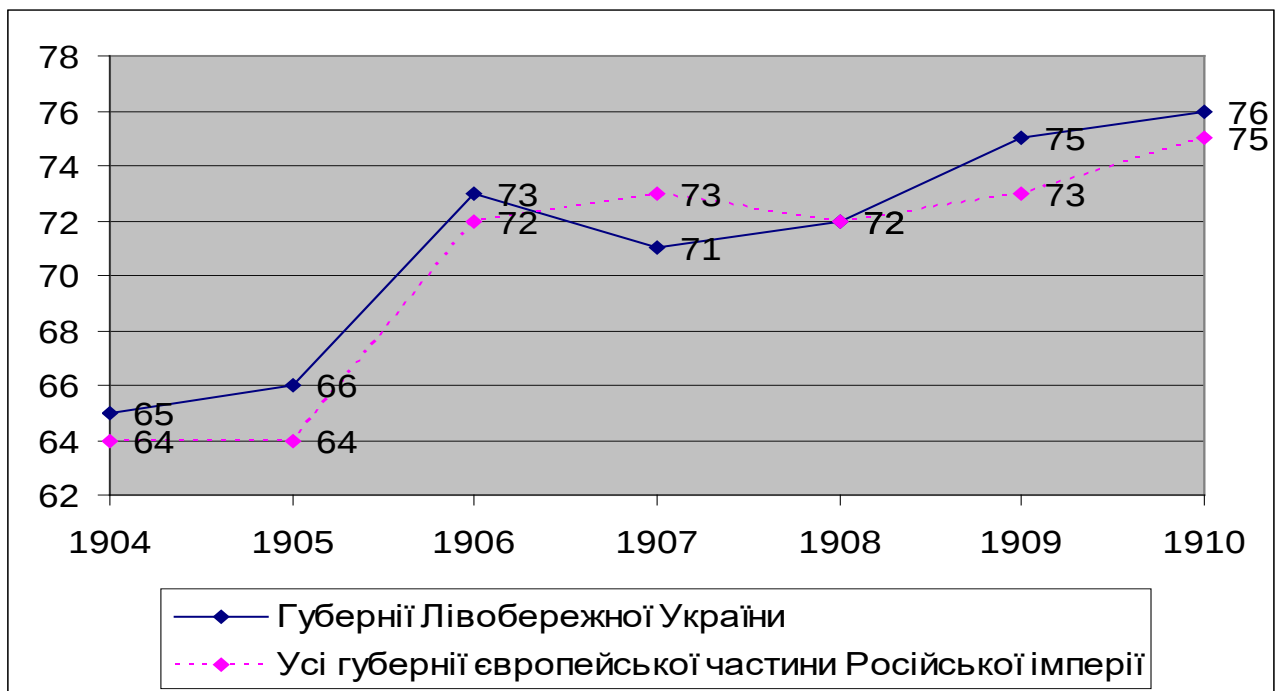
Пори року	Заробітна плата у крб. за роки:			
	1904–1908	1909–1913	зростання у %	заробітна плата у 1913 р.
Взимку	0,29	0,33	13,8	0,37
Навесні	0,37	0,43	16,2	0,48
Під час сінокошу	0,54	0,65	20,4	0,75
Під час жнив	0,84	1,02	21,4	1,18
Під час обмолоту	0,54	0,68	25,9	0,83
Середнє	0,52	0,62	19,5	0,72

*Примітка. Джерело: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год : стат. материал / Полтав. губ. земство. Стат. бюро. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. – С. 88.

Організація виробництва

Середньостатистичний показник заробітної плати сільськогосподарського робітника чоловічої статі склав у 1904–1908 рр. 52 коп. за день, а у 1909 – 1913 рр. – 62 коп. Е. Е. Крузе, який досліджував становище робітничого класу Росії у 1900–1914 рр., у своїй монографії навів порайонні узагальнюючі дані щодо заробітної плати відповідних категорій робітників. Її динаміка у губерніях Лівобережжя мала такий вигляд (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Поденна плата сільськогосподарських робітників (у коп.)*

*Примітка. Графік складено на основі даних: Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900 – 1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград : Изд-во «Наука», Ленинградское отд-е, 1976. – С. 205.

Отже, з 1902 по 1910 роки заробітна плата сільськогосподарських робітників на Лівобережжі зросла з 65 до 76 коп., що відповідало середньостатистичним показникам по усіх губерніях європейської частини Російської імперії. У 1910 р., виконуючи завдання Міністерства внутрішніх справ, Центральний статистичний комітет здійснив обстеження рівня заробітної плати в усіх губерніях і областях Російської імперії. Одержані результати показали, що середньомісячна зарплата робітника на своїх харчах коливалася на Лівобережжі в межах 11–13 крб., а на харчах господаря – від 7 до 9 крб.

Організація виробництва

Порівнюючи ці дані з відповідними показниками по інших губерніях України (табл. 2.6), відзначаємо, що вони були вищими, ніж у губерніях Правобережної України, але нижчими, ніж у трьох південноукраїнських губерніях. Проте на життя заробленого селянинові не вистачало. У журналі засідань Кременчуцької землевпорядкувальної комісії від 21 листопада 1909 р. прямо вказано, що навіть отримуючи зарплату у розмірі 48 крб. на місяць, сімейній людині жити було майже неможливо [1, арк. 17].

Таблиця 2.6

Середньомісячна зарплата сільськогосподарських робітників України у 1910 р. (у крб.)*

Губернії	На своїх харчах	На харчах поміщика
Полтавська	11,24	8,19
Харківська	13,06	9,93
Чернігівська	11,57	7,43
Волинська	9,23	6,82
Київська	10,36	7,63
Подільська	9,80	6,95
Катеринославська	18,25	12,07
Херсонська	15,25	12,60
Таврійська	27,35	15,73

**Примітка.* Джерело: Статистика Российской империи LXXX. Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 году / Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1913. – С. III.

Заробітна плата, розмір якої складав 10–15 крб. на місяць, не могла забезпечити основні потреби селянської родини з 5–6 осіб, адже згідно з офіційними даними за 1902 р. робітники, які отримували зарплату у розмірі 20–35 крб. за місяць, вважалися «погано забезпеченими» [255, с. 229]. Хоч на початку XX ст., а особливо після соціальних потрясінь 1905 р., сільськогосподарським робітникам і стали платити приблизно удвічі більше, ніж у 70-х роках XIX ст., умови їх життя були не на багато кращими, ніж у

перші пореформені десятиліття. На Чернігівщині, наприклад, у 1912 р. ціна одного пуда (1 пуд = 16 кг) жита практично зрівнялася з поденною платою дорослого чоловіка на харчах господаря під час жнив, що складала у середньому 77 коп. Здавалося б на харчування родині заробленого хліба буде достатньо. Проте не слід забувати про численні податки і різноманітні платежі, які кожен селянин повинен був сплачувати двічі на рік до казни. До того ж заробіток мали не усі бажаючі. Щороку сотні тисяч заробітчан у пошуках роботи відправлялися у Таврію, на Дон або Кубань. З однієї тільки Полтавської губернії щорічно йшли на заробітки від 120 до 150 тис. осіб [354, с. 31]. Про низький рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників свідчить також її порівняння із заробітною платою тих, кого поміщики наймали для управління маєтком. Так, на Харківщині напередодні Першої світової війни управляючий маєтком одержував 4000 крб. на рік, економ – 800 крб., його помічник – 320 крб., бухгалтер – 1200 крб., помічник бухгалтера – 500 крб., касир – 900 крб. Крім цього службовцям надавалася безкоштовна квартира, опалення, освітлення, право роз'їзду на поміщицьких конях та ряд інших пільг [199, с. 263].

Незважаючи на низьку оплату праці сільськогосподарських робітників, ідеологи дворянства вимагали її зниження, що, на їх думку, сприятиме підвищенню конкурентоздатності поміщицьких маєтків у їх боротьбі з місцевими селянськими господарствами за ринки збуту. Так, наприклад, керівник харківського дворянства князь А. П. Мещерський у своїй книзі про селянські заробітки пропонував знизити оплату праці наймитів на 45 і 75% [283, с. 5]. Між іншим, зарплата поденних сільськогосподарських робітників у США на початку XX ст. складала 260–282 центів, тобто майже три долари на день [294, с. 72]. Беручи до уваги тогочасний курс долара до рубля (1 до 2), визначаємо денну зарплату у США: вона складала більше 5 крб., що, як відомо, було вагомим фактором у намірах сотень тисяч українців переселитися на американський континент.

Організація виробництва

Цікаво, що в ході революції 1905–1907 рр. царський уряд закликав селян не руйнувати поміщицькі маєтки саме тому, що ті, мовляв, забезпечують селянську бідноту необхідними засобами до існування. «Усе селянство втратить заробітки у поміщицьких економіях, отже, втратить значну частину доходів,» – роз'яснювали селянам у 1906 р. представники Головного управління землевпорядкування і земельних справ. У випадку розгрому поміщицьких маєтків, твердили царські чиновники, «усе населення опиниться у безпросвітних злиднях, а під час неврожаїв це приречило б його на голод з усіма жахливими наслідками» [137, 25.06.1906 р.]. Однак селяни думали по-іншому. Історична пам'ять зберегла інформацію про brutальне порушення їх споконвічних прав на поля, сінокоси, пасовища і ліси, захоплені свого часу поміщиками. Саме тому вимоги трудового селянства були однозначними: відібрати і розподілити поміщицьку землю між тими, хто на ній працює. Ті політичні партії, які цю умову селянства формулювали у своїх програмах як невідкладне завдання, одержували масову підтримку як селян, так і місцевих робітників, основна маса яких ще була тісно пов'язана з рідним селом.

Завершивши характеристику умов виробничої діяльності сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках, перейдемо до аналізу іншого аспекту функціонування господарств привілейованих станів – оренди їхньої землі селянами. Як заявив на одному із засідань «Місцевого комітету про потреби сільськогосподарської промисловості» голова Полтавської губернської земської управи Ф. Ф. Лизогуб, «половина земель у Полтавській губернії належить поміщикам, які у більшості випадків самі господарством не займаються, вважаючи за краще здавати свою землю в оренду» [70, с. 89]. Умови її були різними як у часовому, так і регіональному значенні цього слова. Як уже було зазначено вище, поміщики вели власне господарство лише на третині належної їм землі. Тому не важко визначити, що із 3 588 427 дес. землі [151, с. 45], яка в губерніях Лівобережної України у 1905 р. перебувала у власності останніх, близько 2 млн дес. здавалося в оренду.

Організація виробництва

У роки столипінської реформи в губерніях Лівобережної України мала місце тенденція до скорочення площі поміщицьких земель, які здавалися селянам в оренду. Так, на Полтавщині в ході перепису 1900 р. було нараховано 650 268 дес. зданих в оренду. Через 10 років орендний фонд зменшився більш як на 50 тис. дес. (600 024 дес.). Земські статистики пояснювали таке явище підвищенням прибутковості зернового господарства, що стимулювало поміщиків до «розширення власної оранки ...» На їхню думку, певний вплив на позицію поміщиків у цьому питанні мав той факт, що в цей час орендні ціни практично не зростали. «Хоч орендні ціни на землю в абсолютних цифрах і зростали, – писали земці, – проте вони не лише не підвищилися відносно цінності і прибутковості землі, а виявили навіть тенденцію до зниження». На підтвердження цієї тези земці наводили такі дані: у 1891–1900 рр. ціна 1 дес. орної землі складала 139 крб., валова прибутковість 1 дес. посіву у поміщицьких економіях – 34 крб., орендна ціна 1 дес. ріллі – 9 крб. 20 коп.; а у 1901–1910 рр. відповідно 278 крб., 53 крб. і 13 крб. 50 коп.

Таким чином, співвідношення орендної ціни до вартості 1 дес. складало для першого десятиліття 7%, а для другого – лише 5%. По відношенню до прибутковості вона складала для попереднього відрізка часу 27%, а для 1901–1910 рр. – 25%. [228, с. 53]. Пояснення земців не можна не назвати логічним, проте у ньому немає відповіді на питання про причини зниження попиту на оренду з боку представників непривілейованих станів протягом другого десятиліття. Якщо ж застосувати у даному випадку історико-системний метод дослідження, то виявиться, що на рівень орендних цін впливали і революційні події 1905–1907 рр., і робота I, II і III Державних Дум, і діяльність Селянського поземельного банку, і, нарешті, широка пропаганда з 1906 р. селянських переселень на казенні землі східних окраїн Російської імперії, результатом чого стало виселення із однієї лише Полтавщини у 1906–1910 рр. 213 750 осіб із числа малоземельних і безземельних селян [224, с. 62], тобто тих, хто найактивніше орендував поміщицькі землі. У ході загального обстеження

Організація виробництва

системи орендних (як, між іншим, і усіх інших) відносин 1901 р., організованого спеціальною урядовою комісією, було встановлено, що по усій європейській частині Російської імперії за гроші орендувалося 83,2% сільськогосподарських угідь; за відробітки – 1,8%; за частину урожаю – 5,5%. Інші 9,5% складали змішану форму оренди. У губерніях Лівобережної України за гроші орендувалося 87,2% угідь; за відробітки – 3,9%; за частину урожаю – 2,1%; змішана форма – 6,8% [78, с. 122–128].

За умови грошової оплати селяни Лівобережної України у 1901 р. платили у середньому 8 крб. 70 коп. за десятину, а у 1912–1914 рр. – 17 крб., тобто вдвічі більше. Якщо орендна плата за цей час зросла на 103%, то ринкова вартість однієї десятини лише на 44% (з 133 крб. у 1901 р. до 192 крб. у 1912–1914 рр.). Більший ріст орендної плати спостерігався лише у південноукраїнських степах – 119%, тоді як на Правобережжі орендна плата зросла лише на 62% (з 10 крб. 20 коп. до 16 крб. 50 коп.) [246, с. 268]. На зростання середньостатистичних показників орендної плати в губерніях Лівобережної України впливало немало факторів. Не останню роль у цьому процесі відіграло, очевидно, повернення у 1911–1913 рр. на батьківщину 58 715 остаточно розорених невдалим переселенням на територію східних окраїн імперії мігрантів. Іншим фактором було явище, відоме сучасникам як суборенда. Так, у Старобільському повіті Харківської губернії із 43 зафіксованих статистикою господарств 13 практикували передачу вже орендованої землі, підвищуючи таким чином вартість оренди [81, с. 70]. У Полтавській губернії на латифундії розміром понад 500 дес. землі (18% усіх володінь) припадало 69% землі, що належала привілейованим станам. З цієї кількості 9% власників орендували землю, причому більшість орендаторів (53,1%) Perezдавали третю частину орендованої ними землі [131, с. 411].

Як зазначалося вище, форми оренди були досить різноманітними, проте поступово власники землі починають надавати перевагу грошовій оренді. У сільськогосподарському огляді Чернігівської губернії за 1904 р.

Організація виробництва

повідомляється, що у 70–80-х роках XIX ст. «здача ріллі за гроші практикувалася дуже рідко. Звичай здавати поле за частину урожаю, половинщина, яка утвердилася з давніх часів, була тоді домінуючою...» [337, с. 71]. Та вже на початку XX ст. 30% випадків оренди здійснювалося за гроші, 56% – за половину урожаю, інші 14% – змішана форма.

Відомий дослідник проблеми, пов'язаної з орендою селянами поміщицьких сільськогосподарських угідь, Н. Каришев наводив такий приклад змішаної форми оренди на Чернігівщині: за 1 дес. орендованої під озимі культури землі селянин наприкінці XIX ст. зобов'язувався заплатити 10 крб.; обробити під посів 2 дес. жита; вивезти на поміщицьке поле 100 возів гною. Інший варіант – заплатити за 1 дес. 11 крб.; повністю обробити і зібрати урожай з 1,5 дес. посіву жита; вивезти 40 возів гною; відпрацювати 2 так звані «жіночі дні» [241, с. 348]. Згаданий нами раніше В. І. Василенко наприкінці XIX ст. з обуренням писав про умови оренди селянами поміщицьких сільськогосподарських угідь на Полтавщині. «...Не можна ж, вкінці-кінців, як, наприклад, у Смілянській і Хмелівській волостях (Роменський повіт) довести десятину толочної землі до 25 крб., або брати половину врожаю, насіння, збирання і перевозку з орендаря ще й доплату у 2–3 крб. готівкою як у Петрівській волості (Миргородський повіт); за збирання хліба давати жниварю «третьій сніп» із відпрацюванням 40 днів, оцінених статистичним бюро у 13 крб. 80 коп., тоді як по волості середня доля натурою 0,23 (четвертий сніп) із відробітками на 1 крб. 38 коп. Отже, у першому випадку, за різницю в 0,1 урожаю (тобто близько 5 пудів зерна) жнивар приплатив своєю працею на 12 крб. 42 коп., що при звичайній ціні 70 коп. за пуд рівнозначно 17,7 пуда, а середня урожайність із десятини жита вирахована у 48 пудів» [175, с. 8].

Нерідко власники маєтків покладали на орендаря обов'язки, виконання яких змушувало останнього залучати до роботи усіх членів своєї родини, включаючи і дітей. Ось що заявляв, наприклад, на допиті 9 травня 1902 р. у зв'язку з відомими антиурядовими виступами селян Іван Ламош із села

Організація виробництва

Федорівки Полтавського повіту. «В останні роки, – повідомляв він слідчому Котляревському, – ціни за користування землею весь час зростали. У минулому році місцеві селяни наймали у поміщика Чоботарьова 1 дес. з обов'язком обробити за це 2 дес. і 3 дні полоти. На поточний рік я взяв у Чоботарьова для посіву всього 1 дес. землі (більше Чоботарьов не дав) і я зобов'язався зібрати за це 3 дес. поміщицького хліба і три дні полоти. Крім цього, за випас моєї корови я зобов'язався Чоботарьову зібрати $1\frac{1}{4}$ дес. хліба і ще полоти 3 дні; під коноплі я взяв $\frac{1}{8}$ дес. і за це повинен зібрати ще $\frac{1}{2}$ дес. хліба; крім того, я взяв у Чутівській економії 1,5 дес. орної землі і зобов'язався за це зібрати хліб із 4,5 дес. Таким чином, я за користування землею протягом одного року повинен зібрати $9\frac{1}{4}$ десятин хліба на користь економії і, крім цього, 6 днів полоти» [45, с. 130]. Не гребували напівфеодальними методами експлуатації і так звані «зразкові» поміщицькі економії, які окремі дослідники вважають генераторами технічного прогресу у сфері сільськогосподарського виробництва. Ось що розповів слідчому Демченку селянин Іван Гайдук з с. Максимівки Костянтиноградського повіту. «В останні роки стало особливо важко жити, – читаємо у протоколі його допиту від 21 вересня 1902 р. – Умови здачі землі Карлівською економією з кожним роком ставали все важчі. Адже 10 років тому за 100 дес. толоки орендували 60 дес., а тепер за 1 дес. – 1–1,5 дес. збирання хліба, причому економія зобов'язує нас знищувати ховрашків, навіть штраф встановила 200 крб., якщо ми не виконаємо свого зобов'язання. Весною цього року наша громада домовилася про оренду землі під толоку, причому за 160 дес. ми зобов'язані скосити і вивезти 180 чи 190 дес. хліба. Толока віддається нам уже років 40 на одному і тому ж місці. Умови здачі землі під посів такі: за 1 дес. землі потрібно зібрати 1,5 дес. поміщицького хліба. При цьому економія дає нам під посів *гіршу* землю, а раніше давала одну десятину за одну десятину на вибір. Умови обробітку важкі ще й тому, що в економії, як правило, урожай хліба чудовий, буває інколи по 30–35 кіп із десятини, а тому за десятину землі, на якій нерідко і урожаю не буває через те, що вона вже виснажена, доводиться

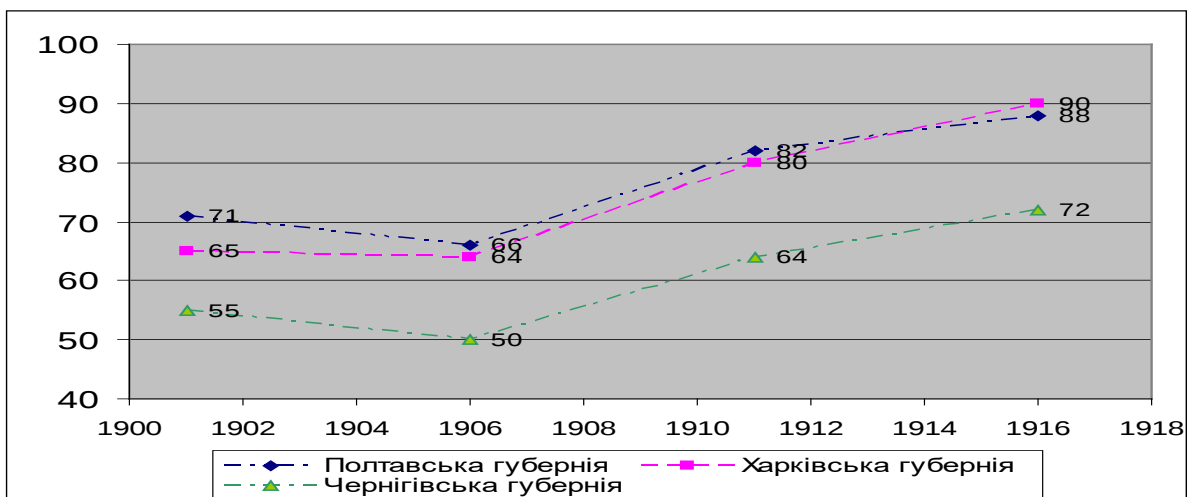
інколи трьом жниварям витратити 6–7 днів. У результаті виходить, що сам хлібом не забезпечений, зате панську землю обробив і хліб йому зібрав... Карлівська економія віддає землю і на інших умовах: замість збирання вимагає викопати одну десятину картоплі або буряків, по 2 рядки з кожного сажень. Отже, потрібно викопати на 60-ти рядках кожен довжиною 120 сажнів. Ця робота значно важча, ніж збирати хліб» [45, с. 158]. Карлівська економія в питанні оренди не була, звичайно, якимось виключенням. Непрямим підтвердженням цього висновку є свідчення Костянтиноградського сільськогосподарського товариства, яке у 1914 р. опублікувало таке повідомлення: «У деяких місцевостях нашого повіту потреба в орендованій землі доходить до крайності. Багато господарств змушені брати землю, не рахуючись із розміром орендної плати ... Виснажені і засмічені землі, які, як правило, і здаються в оренду, лише в окремих випадках купуються... Але і цього мало. Господарі, які здають в оренду землю, не задовольняються високою орендною платою. Щоб забезпечити себе під час жнив робочою силою, віддають землю лише за відробіток...» При цьому орендарі «змушені спочатку зібрати хліб у власника і тільки після цього братися за свій» [138, №15, 1915 р.].

Результати сільськогосподарської діяльності поміщицьких господарств на території трьох губерній Лівобережної України у 1861–1917 рр. найкраще можна прослідкувати по даних статистики урожайності і питомій вазі відповідної продукції у загальногубернських показниках. Згідно із статистичними даними за 1912–1914 рр. у поміщицьких господарствах урожай озимого жита з однієї десятини склав 84,3 пуди, що на 12% перевищувало урожайність у дрібних господарствах. Вартість урожаю у великих господарствах складала 81 крб. з десятини, тоді як у дрібних – 71 крб. (на 12,4% менше). Одна десятина у поміщиків давала 25 крб. 74 коп. прибутку, а у селян – 21 крб. 72 коп. (на 16% менше) [130, с. 371]. Динаміку урожайності у поміщицьких господарствах на початку ХХ ст. відображено у додатку Ж. Найвищі врожаї основних сільськогосподарських культур (жито, озима і яра

Організація виробництва

пшениця, овес, ячмінь, гречка і просо) збирали на поміщицьких землях Полтавщини – у середньому 77,2 пудів з дес. Це на 6% перевищувало відповідні показники по Харківській і на 28% – по Чернігівській губерніях. Щодо останньої, то основна причина нижчих урожаїв – гірша якість землі. Іншим фактором було найбільше, порівняно з Полтавською і Харківською губерніями, розповсюдження відробіткової системи, яка не давала селянам стимулу обробляти поміщицьку землю належним чином. Порівнюючи урожайність поміщицьких ланів Лівобережжя з відповідними показниками трьох губерній Правобережної України, констатуємо факт більш ефективного обробітку ґрунту і збирання урожаю на Правобережжі. І навряд це можна пояснити відмінностями у структурі ґрунтів (а, відповідно, і у родючості) цих двох регіонів. Наприклад, Волинська губернія у цьому відношенні мало чим відрізнялася від Чернігівщини. Цілком очевидно інше: розповсюдження у цьому регіоні капіталістичних методів господарювання і незначна питома вага відробіткової оренди у поєднанні з кращим технічним забезпеченням маєтків зумовлювали вищу ефективність поміщицького господарства, що є загальновизнаним явищем [233, с. 71; 237, с. 111]. Графічне зображення урожайності основних зернових культур на поміщицьких землях початку ХХ ст. (рис. 2.2) дає можливість прослідкувати динаміку урожайності по п'ятирічках.

Рис. 2.2. Урожайність зернових культур у поміщиків

Організація виробництва

Як бачимо, загальною закономірністю було зниження урожайності в усіх губерніях у 1906–1910 рр., потім спостерігався її поступовий ріст, який сягнув свого апогею у 1916 р.

Загалом же ефективність поміщицького господарства навіть на початку ХХ ст. залишалася низькою, що визнавалося і найвищим керівництвом тогочасної країни. Так, у 1910 р. відділ сільської економії і сільськогосподарської статистики у своїй аналітичній записці на ім'я Головноуправляючого землеробством і землевпорядкуванням констатував: «Поганий обробіток землі, незначне розповсюдження сільськогосподарських знарядь, недостатнє удобрення ґрунту через малу кількість худоби і нерозповсюдженість мінеральних добрив, виключно зернове по трипільній і перелоговій системі – такий характер має на сьогодні не лише селянське, але й господарство багатьох поміщиків» [31, арк. 3].

Узагальнюючим показником ефективності того або іншого господарства є його рентабельність, яка розраховується за простою формулою: чистий прибуток ділиться на вартість основних фондів, після чого отриманий результат множиться на 100%. В результаті застосування такої математичної моделі харківський дослідник В. В. Горбаньов встановив рівень рентабельності Тростянецького маєтку поміщика Л. Є. Кеніга у 12,3%; Угрюмського маєтку П. І. Харитоненка – 45%; Зеленківської і Дмитрієвської економій графа М. М. Толстого (Лебединський повіт) – 31% [407, с. 147–149]. Що ж до Полтавщини, то у цьому регіоні у жодному з проаналізованих нами маєтків рівень рентабельності не досягав 45%, як у знаного на імперському просторі бізнесмена П. І. Харитоненка. Так, у найбільшому за площею сільськогосподарських угідь на Полтавщині Карлівському маєтку графів Мекленбург-Стрелицьких рівень рентабельності у 1913/14 роках складав усього лише 4,15% [155, с. 368]. Хоч у маєтку князя Л. В. Кочубея у с. Жуках Полтавського повіту він у 1877–1879 рр. виявився дещо більшим (15,8%), однак

до відповідних харківських показників полтавцям було досить далеко [96^a, с. 107–108].

Таким чином, резюмуючи вищесказане, відзначимо, що поміщицьке землеволодіння і землекористування було на Лівобережжі важливим явищем соціально-економічного і політичного життя. Маючи у своєму розпорядженні майже половину усіх сільськогосподарських угідь, більшість поміщиків цього регіону власного господарства не вели, продовжуючи, як це було і до 1861 р., нещадно експлуатувати селян. Це і було економічною основою соціального конфлікту, який періодично переростав у масові антиурядові, антипоміщицькі виступи, спричинивши, врешті-решт, після їх різкого загострення в роки Першої світової війни відомі соціальні потрясіння 1917 р.

2.3. Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин після скасування кріпосного права та інших реформ 60-х років XIX ст. суттєво збільшив потребу сільськогосподарських товаровиробників в обігових коштах. Після 1861 р. деякі дворянські губернські збори періодично ставили перед урядом питання про створення з допомогою казни власних банків. Неодноразово порушувало це питання також чернігівське, харківське і полтавське дворянство. Так, на одному із засідань створеного поміщиками у 1865 р. Полтавського сільськогосподарського товариства було заслухано доповідь В. І. Василенка, у якій автор обґрунтовував необхідність створення земельних банків. «Саме сільське господарство, – говорив цей фахівець з аграрно-селянського питання, – набуває все більшого значення чисто комерційного заходу. При цьому об'єкт підприємництва – земля, поступово стає немовби ходячою ринковою вартістю – товаром...; будучи приватною власністю, вона безперервно переходить з одних рук в інші. Таким чином, поземельний кредит є свого роду машиною, спеціально призначеною для концентрації і парцелювання землі» [41, с. 2].

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

Логічно було б припустити, що грошей потребували у першу чергу селяни, яких після 1861 р. примусили платити викупні платежі і численні прямі й непрямі податки. «Проте, якщо ми звернемося до помісного дворянства, яке до цього часу зуміло утримати за собою величезний масив землі, то, мабуть, його погоня за кожним зайвим карбованцем навряд чи буде мати менше причин», – зазначалося у 1880 р. у популярному в той час журналі «Отечественные записки» [215, с. 117].

Як показує світова практика, потреба безпосередніх товаровиробників в обігових коштах найчастіше задовольняється за допомогою банківських кредитів. Якщо мова йде про сільське господарство, то основною гарантією повернення кредиту вважається земля. Не дивно, що іпотечний кредит має давню історію. Не була виключенням у цьому відношенні і Російська імперія, де ще у другій половині XVIII ст. сформувалася система іпотечного кредитування. Ще задовго до скасування кріпосного права кожна дворянська громада мала у своєму розпорядженні певні кошти, які використовувалися для громадських і приватних потреб дворян губернії. Розміри цих коштів, їх призначення та джерела поповнення регламентувалися відповідним законодавством, згідно з яким вони повинні були використовуватися у першу чергу на утримання канцелярії, депутатських зборів, дворянського опікунства, виплату пенсій, заробітної плати службовцям тощо. Крім цього згадані збори мали право шляхом добровільних внесків формувати так звану «загальнокорисну дворянську казну». Внески могли бути: 1) »загальнокорисними для дворян» та 2) зібрані на «приватні потреби». Внески першого виду вважалися обов'язковими для усіх дворянських громад, другі ж – лише для тих, хто дав на це свою згоду.

Одним із головних джерел поповнення дворянської каси було оподаткування придатних для землеробства угідь потомствених дворян, що знаходилися в межах даної губернії. Деякі дворянські збори, серед яких були і

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

харківські, ухвалювали рішення про оподаткування не лише орних земель, але й будівель потомствених дворян, розташованих у містах. Згідно з відповідною ухвалою чернігівських дворянських зборів від 7 квітня 1870 р. розмір податку на будівлі визначався залежно від їх прибутковості.

Іншим джерелом поповнення дворянських капіталів були благодійні пожертвування, які інколи складали сотні тисяч карбованців. У 70-х роках ХІХ ст. ряд дворянських зборів, у тому числі й харківські, виступили з ініціативою узаконення принцип передачі власності померлих дворян до фонду дворянського капіталу. Основним поясненням появи такого клопотання перед урядом було розорення частини дворян, і як наслідок – скорочення прибутків дворянського фонду. Харківський керівник дворянства А. Р. Шидловський був переконаний в успіхові своїх пропозицій за умови, якщо «погляд дворянства Харківської губернії буде підтриманий думкою дворянства інших губерній...» [248, с. 157]. Врешті-решт, ініціатори відповідного законопроекту таки досягли поставленої мети: закон від 3 травня 1883 р. передбачав перехід у власність дворянських громад майна тих померлих дворян, які були записані до місцевих родословних книг [60, № 1546]. Частину прибутків дворянські губернські каси одержували від комерційної діяльності. Вже в перші пореформені десятиліття деякі дворянські громади через підставних осіб або від імені губернського керівника дворянства брали участь у концесіях на залізничне будівництво, купували земельні ділянки, будинки, підприємства у селах і містах.

Проте все це не розв'язувало проблему з кредитом для усього дворянства. Протягом 60–70-х років ХІХ ст. дворянські збори ряду губерній час від часу ставили питання про необхідність заснування Дворянського державного земельного банку. Світова аграрна криза, що вибухнула на початку 80-х років, боляче ударила по відсталій системі господарювання у поміщицьких маєтках європейської частини Російської імперії. Відкриття у 1883 р. Селянського поземельного банку, діяльність якого дала поміщикам можливість

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

вигідно продати частину своїх угідь (або усю землю) представникам непривілейованих станів, не розв'язувало проблеми забезпечення помісного дворянства необхідними обіговими коштами. Врешті-решт, під тиском масових клопотань губернських дворянських зборів центрально-чорноземних губерній царський уряд у 1885 р. погодився на відкриття Дворянського банку. Ця подія була приурочена до 100-річчя «Жалуваної грамоти» дворянству, яка була проголошена свого часу царицею Катериною II. Згідно зі статтею № 1 «Статуту державного Дворянського земельного банку», який було включено до «Свода законів Российской империи», метою діяльності цієї кредитної установи було «забезпечення кредитом потомствених дворян на термін від 11 до 67 років» [72, с. 508]. Інша стаття цього статуту (№ 95) передбачала передачу кредитних справ колишнього «Товариства взаємного кредиту» до відомства Дворянського банку у вигляді його «Особого отдела». Проблема полягала в тому, що вищезгадане товариство через заборгованість своїх клієнтів, яка постійно зростала, опинилося на межі фінансового краху. Зупинимось детальніше на діяльності цього товариства, адже воно було своєрідним попередником Дворянського банку. Перше із таких товариств виникло у Санкт-Петербурзі у 1864 р., після чого вони стали відкриватися майже у кожній губернії, а у деяких із них – і по кілька. Одним із перших на території України почало функціонувати харківське товариство, організоване у 1866 р. Через 5 років, у 1871 р., у Харкові було засноване іще одне товариство взаємного кредиту, а на рубежі 70–80-х років – ще два товариства [13, арк. 1]. Проте до сільського господарства останні два ніякого відношення не мали. На початку XX ст. на Харківщині товариства взаємного кредиту організовувалися навіть в окремих селах. У Чернігівській же губернії товариств такого типу не було взагалі.

Згідно зі статутом Полтавського товариства взаємного кредиту, зареєстрованого Міністерством внутрішніх справ у 1871 р., метою товариства було надання кредиту його членам незалежно від стану і звання, «переважно

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

тим, хто займається землеробством, торгівлею і промислами...» [73, с. 4]. Щоб одержати кредит, потрібно було стати членом цього товариства, внівши суму в розмірі 10% від бажаної суми кредиту. Мінімальна позичка складала 100 крб., максимальна ж визначалася рішенням Ради товариства. Особливість позички – застава нерухомості, а розмір відсотків по кредиту не повинен був перевищувати відповідних відсотків Державного банку, тобто 6% річних.

Станом на 1 січня 1895 р. у першому Харківському товаристві, основний капітал якого складав 138,1 тис. крб., було 1 254 члени, у другому (з основним капіталом у розмірі 272,3 тис. крб.) – 761 член. У Полтавському товаристві було 1 476 членів, а капітал дорівнював 148,1 тис. крб. [169, с. 729]. Наприкінці ХІХ ст. Дворянський банк практично перебрав на себе фінансові зобов'язання «Товариства взаємного кредиту», намагаючись і надалі допомагати поміщикам у їх господарській діяльності. Проте і після організації Дворянського банку скарги поміщиків на свій фінансово-економічний стан не припинялися. Так, на початку 90-х років полтавські дворянські губернські збори направили царю листа, в якому була викладена ціла програма фінансової допомоги помісному дворянству. Автори скарги намагалися обґрунтувати свої пропозиції фактом «небувалого падіння хлібних цін у 1887 і 1888 роках», що у поєднанні з рядом неврожайних років «підірвало господарську силу землеволодіння, поставивши сільськогосподарську промисловість у становище, яке загрожує загальним розоренням» [304, с. 137]. У переліку пропозицій були: 1) зменшення платежів по кредиту Дворянського банку до 3%; 2) збільшення максимального розміру позики, що надавалася Дворянським банком, до 85% попередньої оцінки землі; 3) зниження платежів потомственим дворянам – членам колишнього товариства взаємного кредиту – до 4,5% річних; 4) збереження передбаченої Статутом Дворянського банку практики продажу маєтків із публічних торгів із наданням можливості передачі їх в опікунське управління до того часу, поки одержана позика не буде повернута; 5) визнання наявного у маєтку

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

сільськогосподарського інвентарю і нерухомості такими, що не підлягають опису і продажу за борги. Після розгляду Державною Радою клопотання полтавського дворянства значна частина сформульованих у ньому пропозицій 6 червня 1894 р. була царем затверджена, набравши, таким чином, силу закону. Державна Рада визнала такими, що з тих чи інших причин не підлягають задоволенню наступні пропозиції полтавців: 1) про скасування передбачених законом підтверджень планів маєтків, підготовлених губернською креслярською конторою; 2) про розстрочку платежів; 3) про скасування канцелярських зборів; 4) про зміну редакції заставної підписки; 5) про встановлення 5% капіталізації за визначення заставної вартості маєтку; 6) про надання права відділенням банку давати згоду на перехід усього маєтку від одного власника до іншого [304, с. 141]. Під впливом постійних скарг поміщиків на відсутність обігових коштів царський уряд на початку ХХ ст. зробив максимум можливого для задоволення фінансових потреб потомственого дворянства. Про це свідчать, зокрема, найвигідніші, у порівнянні з іншими іпотечними установами, умови кредитування, запропоновані Дворянським банком. Підтвердженням цієї тези є інформація про терміни кредитування і платежі по них, встановлені згаданою кредитною установою (табл. 2.7).

Жоден інший банк Російської імперії, навіть головний із них – Державний банк, який окрім емісії також мав право кредитувати сільськогосподарських товаровиробників, не надавав позики під такі низькі відсотки (4,5%) і на такий тривалий термін (66,6 років). Піврічні платежі при максимальному терміні кредиту у розмірі 2,25% розподілялися банком таким чином: 2% йшло на зростання основного капіталу, 0,125% – на погашення позики і стільки ж – на витрати по управлінню банком і формування запасного капіталу.

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

Таблиця 2.7

Умови кредитування Дворянським банком на початку ХХ ст.*

Термін кредиту	Піврічні платежі на 100 крб.				Сума річного платежу	Термін погашення		
	погашення	ріст	на рахунок управління і в запасний капітал	разом		кількість років	кількість місяців	кількість днів
11 років	3,625	2	0,125	5,75	11,5	10	10	10
14 років	2,625	2	0,125	4,75	9,5	13	11	2
20 років	1,625	2	0,125	3,75	7,5	19	6	13
25 років	1,125	2	0,125	3,25	6,5	24	8	11
34,6 років	0,625	2	0,125	2,75	5,5	34	3	16
38,4 роки	0,5	2	0,125	2,625	5,25	38	3	21
44 роки	0,375	2	0,125	2,5	5	43	8	22
51,9 років	0,25	2	0,125	2,375	4,75	51	8	27
66,6 років	0,125	2	0,125	2,25	4,5	66	2	—

*Примітка. Джерело: Устав государственного Дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1903. – Т. XI. – Часть II. – С. 515.

Інтенсивна видача кредитів під заставу поміщицьких маєтків, яку уряд практикував у період аграрної кризи кінця ХІХ ст., і затримка із поверненням одержаних дворянами позик мали своїм наслідком різке скорочення обігових коштів. Таке становище змусило урядові кола на початку ХХ ст. вдатися до припинення видачі позик готівкою. «Видачу позик готівкою з державного Дворянського і Селянського поземельних банків і сплату останнім банком готівкою вартості куплених за свій рахунок земель припинити», – читаємо у відповідній постанові Державної Ради від 21 березня 1906 р. Вносячи необхідні корективи до Статуту Дворянського банку, Державна Рада встановлювала новий порядок кредитування: не готівкою, а заставними листами. «Видача позичок із банку відбувається за бажанням клієнта 4,5% або 5% заставними листами відповідно до тієї вартості, яка була у них вказана», – говорилося у поправках до Статуту цього банку. Зміни стосувалися не лише порядку

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

кредитування, але й термінів кредиту та відсотків по тих чи інших заставних листах (додатки З, И).

Так, за умови одержання кредиту у формі 4,5% заставних листів, клієнт повинен був вносити не 4,5% річних, як це було раніше, а 5,0%. Що ж до 5% заставних листів, то максимальний термін по них не міг перевищувати 61 рік і 8 місяців, а річні платежі за цих умов складали 5,5%. Але навіть деяке погіршення умов кредитування дворянства після 1906 р. не дає підстави говорити про рівні умови, в яких перебували представники привілейованих і непривілейованих станів при здійсненні відповідних банківських операцій, адже згідно з вищезгаданим правовим актом максимальний термін кредиту в Селянському банку складав 55,5 років при 5,75 % річних платежів [48, с. 962].

Різноманітні пільги помісному дворянству передбачалися не лише у формі відповідних змін до Статуту Дворянського банку чи окремих рішень Державної Ради, але й на рівні керівництва банку та його відділень, які діяли в усіх губерніях Лівобережної України. Так, наприклад, управляючий Дворянським земельним банком дав позитивну відповідь на пропозицію Постійної Ради об'єднаного дворянства від 30 квітня 1907 р. про «необхідність відстрочки недоїмок по платежах у зв'язку з неврожаями 1905–1906 років» [37, арк. 2]. Згідно з розпорядженням заступника міністра фінансів А. В. Кривошеїна від 31 жовтня 1907 р. розстрочка боржникам була надана (на розсуд керівництва місцевого відділення банку) на термін від 6 до 12 півріч, тобто від трьох до шести років [37, арк. 8].

Цікаво, що в роки столипінської аграрної реформи, коли кредити для представників непривілейованих станів стали більш доступними, деякі поміщики, серед яких був і відомий політичний діяч граф А. Бобринський, оголосили діяльність Селянського поземельного банку небезпечною для дворянського землеволодіння, вимагаючи у зв'язку з цим припинення його діяльності [35, арк. 4]. Варто сказати, що побоювання поміщиків були

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

небезпідставними, особливо після того, як 26 квітня 1906 р. цар затвердив рішення Державної Ради про надання Селянському банку права приймати на себе борги клієнтів Дворянського банку, а значить брати у своє розпорядження відповідні поміщицькі маєтки [52, с. 488]. І все ж, незважаючи на значні пільги, надані урядом представникам привілейованих станів на доступ до довгострокового кредиту, поміщики з року в рік втрачали свої маєтки через економічну неспроможність їх власників утриматися на аграрному ринку з його жорстокими законами конкурентної боротьби.

Для початку звернемося до масштабів кредитування Дворянським банком поміщиків Лівобережжя (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Кредитування сільськогосподарських товаровиробників земельними банками Лівобережної України на рубежі XIX – XX ст.*

Губернії	Видано кредитів (тис.крб.)			
	Дворянським банком	Селянським банком	акціонерними банками	всього
Полтавська	47 428,8	23 935,3	21 394,3	92 758,4
Харківська	35 783,5	17 981,4	12 454,9	66 219,8
Чернігівська	16 151,1	8 339,2	15 161,4	39 651,7
Разом	99 363,4	50 255,9	49 010,6	198 629,9
Три губернії Правобережної України	103 233,6	116 031,7	35 380,2	254 645,5
Три губернії Півдня України	87 471,8	215 951,8	44 233,5	347 657,1
Всього по Україні	290 068,8	382 239,4	128 624,3	800 932,5
Відсоток кредитів Лівобережної України до загальноукраїнських показників	34,25	13,15	38,1	24,8

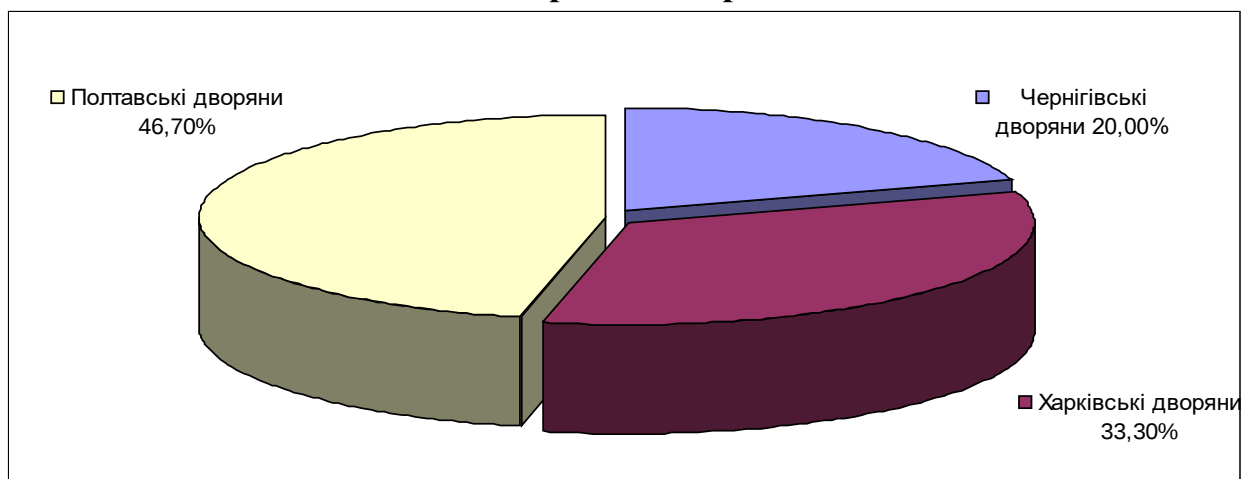
*Примітка. Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Типолитограф. предпр. И. А. Дохмана, 1910. – С.17–18.

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

Як свідчать дані таблиці, загалом станом на 1 січня 1910 р. поміщики Лівобережної України одержали від Дворянського банку кредитів на загальну суму в 99 363,4 тис. крб. Це було на 49 107,5 тис. більше, ніж одержали у Селянському банку представники непривілейованих станів і на 50 352,8 тис. більше від тієї суми, яку видали своїм клієнтам акціонерні земельні банки.

Якщо проаналізувати наведені у таблиці дані, то виявиться, що найбільшу суму одержали полтавські дворяни – 46,7% кредитів, тоді як харківські – 33,3% і чернігівські – 20,0% (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Кредити, надані Дворянським банком дворянам Лівобережної України

Порівнюючи обсяги кредитування дворян Лівобережної України з іншими регіонами, констатуємо такий факт: поміщики Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній одержали від Дворянського банку на 12% більше коштів, ніж ця ж категорія мешканців Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Але порівняно з поміщиками Київської, Волинської і Подільської губерній дворяни Лівобережжя одержали від цього банку на 3,75% коштів менше. Загалом поміщики Лівобережної України одержали 34,25% усіх коштів, виданих як кредити під заставу землі на території 9 губерній України, які входили у той час до складу Російської імперії.

У наступні роки кредитування поміщицького землеволодіння Дворянським банком продовжувалося. Напередодні Першої світової війни з

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

4 198,3 тис. дес. поміщицької землі у трьох губерніях Лівобережної України у Дворянському банку було заставлено 2 257,6 тис. дес., що складало 53,76% усіх угідь. За свою землю поміщики одержали кредит на суму 198 959,0 тис. крб., або 58,31% її оцінки. Ще більше було заставлено землі у цій іпотечній установі на Правобережжі (69,80%) та Півдні України (70,12%). Відповідно і кредитів тут було одержано більше: на Правобережжі – 295 786,8 тис. крб. (67,26%) і на Півдні – 347 847,2 тис. крб. (174,83%) [109, с. 12–16]. У роки війни активність земельних банків із відомих причин дещо знизилась, однак їхні прибутки залишалися високими [110, с. 16]. Лише Дворянський банк мав певні фінансові проблеми, про що свідчать звіти цієї установи за 1906–1913 рр. Всього за 8 років банком було нараховано чергових платежів на загальну суму 274 477 тис. крб., із яких реально поступило 80 048 тис., або 29,2%; прострочених платежів у межах пільгового періоду за цей же час було нараховано 281 513 тис. крб., але сплачено лише 41 838 тис. крб. (14,9%); прострочених платежів, які клієнт повинен був сплатити після завершення пільгового періоду: нараховано 202 579 тис. крб., а сплачено 140 978 тис. крб. (69,6%) [53, с. 25–26]. Отже, переважна більшість дворян не повертала позичені у банку кошти не лише у встановлені законом терміни, але і в межах пільгового терміну. Така поведінка клієнтів Дворянського банку пояснюється їх безкарністю за порушення умов кредитного договору. Лише в окремих випадках тогочасна влада застосовувала такий передбачений статутом банку метод впливу на боржників як продаж маєтку з торгів. Так, за 1906–1913 рр. із 28 тис. маєтків, що заборгували, в усій імперії було продано тільки 400 [53, с. 26]. У нашому розпорядженні є дані по Полтавській губернії, які дають певне уявлення про ситуацію з боржниками Дворянського банку загалом на території Лівобережної України. За 15 років (1886–1900) місцеве відділення Дворянського банку розглянуло 2 395 заяв полтавських дворян про позики, з яких 2 115 (88,3%) було задоволено. Заставою в даному випадку був

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

1 100 863 дес. сільськогосподарських угідь, абсолютну більшість яких складала орна земля. Клієнти одержали на підтримку свого господарства 58 630 400 крб. Через фінансову неспроможність боржників з 1891 по 1900 рр. було продано з торгів лише 26 маєтків, або 9 827 дес. землі. Таким чином, питома вага проданої за борги дворянської землі складала на Полтавщині всього 0,89% від усієї заставленої [304, с. 136]. Зовсім по іншому діяла тогочасна влада по відношенню до боржників Селянського банку, широко застосовуючи такий метод як продаж із торгів майна своїх неплатоспроможних клієнтів [18, арк. 33].

У кредитуванні поміщиків Лівобережжя, як і усієї тогочасної країни, досить активну участь брав Державний банк. Допомога дворянам від цього банку йшла у двох напрямках: 1) соло-вексельні кредити і 2) кредитування на виробничі потреби.

Соло-вексельний кредит, тобто кредит з одним підписом векселедавця, бере свій початок із кінця 1884 р. [169, с. 492]. Найважливіша умова такого кредиту – застава маєтку, цільове призначення – сезонне, не більше 9 місяців, поповнення обігових коштів позичальника [192, с. 333]. Державний банк надавав соло-вексельний кредит лише після того, як його представники вивчать необхідні документи: опис маєтку, включаючи будівлі, відомості про заборгованість іншим банкам, про недоїмки по сплаті податку на землю і т. п. Кредит міг бути наданий під соло-вексель у розмірі не більше $\frac{2}{3}$ річного обігового капіталу, необхідного для ведення господарства. Згідно з розпорядженням керівництва банку від 19 червня 1897 р. були встановлені максимальні розміри кредиту: 7 крб. на десятину орної землі під заставу маєтків, не оглянутих співробітниками банку, 75% вартості оглянутих маєтків і 50% вартості відповідних знарядь праці [67, с. 6]. Особливість цього кредиту – можливість його отримання навіть тими власниками маєтків, які вже заставили свою землю у Дворянському чи приватному банках. Через кожні три місяці

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

відповідний комітет банку переглядав усі кредитні угоди, маючи при цьому право скоротити або зовсім закрити кредит. Згідно з правилами від 16 червня 1892 р. соло-вексельний кредит не повинен був надаватися власникам тих маєтків, які мають заборгованість понад 75% вартості заставленої землі [196, с. 96]. Хоча формально соло-вексельний кредит мав право одержати сільськогосподарський товаровиробник будь-якого стану, включаючи і селян, проте основну масу клієнтів Державного банку складали дворяни. За підрахунками А. П. Кореліна більша частина заставленої землі належала власникам маєтків, площа яких коливалася в межах 250 дес. – 5 тис. дес. (у 1899 р. вони складали $\frac{3}{4}$ усіх застав). Маєтків, площа яких була меншою за 250 дес., було 20,6%. Що ж до власників маєтків з 5 і більше тисячами дес., то їх було ще менше – 4,6% [249, с. 185].

Напередодні світової війни Державний банк став надавати кредити на купівлю сільськогосподарських машин та інших знарядь праці, хоч його статут передбачав такі операції ще з 1894 р., коли ця установа стала кредитувати не лише поміщиків, але і селян [26, арк. 2]. Такого роду кредит надавався на суму не більше 75% вартості відповідного сільськогосподарського знаряддя праці. При цьому кошти видавалися на руки не клієнту банку, а продавцю знаряддя праці. Як правило, такі кредити брали власники великих маєтків. Якщо ж кандидатом на кредит був представник непривілейованого стану, то необхідною умовою кредиту була перевірка господарства потенційного позичальника уповноваженим на це представником банку [196, с. 227]. На Полтавщині кредити на купівлю сільськогосподарських машин і механізмів Державний банк почав видавати лише з 1912 р. Цього року розмір таких кредитів склав тут 31 тис. крб.; у 1913 р. – 2 тис.; 1914 р. – 2 тис.; 1915 р. – 75 тис. крб. [75, с. 72]. Поряд із такою формою кредитування, ця установа в роки столипінської аграрної реформи пропонувала великим землевласникам кредити під заставу сільськогосподарських товарів – так звані хлібозаставні

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

операції. Беручи до уваги те, що такі позички видавалися як торгівцям зерном, так і великим поміщикам, окремого обліку соціального стану своїх клієнтів банк не вів, а тому визначити масштаби цього виду кредитування безпосередніх товаровиробників у губерніях Лівобережної України практично неможливо. Що ж до загальних показників кредитів під заставу зернових, то у 1893 р. вони склали по імперії 39,8 млн крб., а у 1911 р. – 205,2 млн крб. [157, с. 335]. Хоч ці суми і були значно меншими від тих, що давав Дворянський банк, проте сама можливість одержати потрібні кошти під заставу майбутнього урожаю сприяє, за умови умілого їх використання, успішному веденню сільського господарства. Проблема ж полягала в тому, що більшість поміщиків не вміли, чи не хотіли, використовувати кредити з максимальною економічною ефективністю, традиційно сподіваючись на допомогу з боку царя-самодержця. Та незважаючи на різноманітні пільги по кредитах та сплаті поземельного податку, дворянство Лівобережної України, як і переважної частини інших регіонів імперії, з року в рік втрачало свої маєтки. Так, наприклад, з 1905 по 1914 рр. представники привілейованих станів трьох губерній Лівобережжя продали 91 142 володіння загальною площею 1 540 522 дес. землі. За цей же час ними було куплено 107 383 володінь площею 1 234 092 дес. Як бачимо, в результаті процесу купівлі-продажу землі вони купили на 16 241 володіння більше, ніж продали. Але площа втраченої землі виявилася на 306 430 дес. більшою, ніж купленої. У цьому процесі активну участь брали не лише дрібнопомісні дворяни, але і власники великих маєтків. У нашому розпорядженні є відповідні дані, що стосуються маєтків площею 500 і більше десятин землі. За вищезгаданий період ця категорія землевласників на Лівобережжі продала 440 володінь (477 373 дес.), а купила – 261 володіння (827 752 дес.). Виходить, що розмір їхнього землеволодіння за 8 років збільшився у цьому регіоні на 350 379 дес. Проте, в цілому, як уже було сказано раніше, землеволодіння привілейованих станів скоротилося на 306 430 дес. [201, с. 60–63].

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

Значну роль у процесі мобілізації поміщицької землі відігравав і сільськогосподарський кредит, на що звертав увагу ще у 1882 р. відомий фахівець-аграрник професор Л. В. Ходський. «Земельний кредит, – писав він, – веде до мобілізації земельної власності, і цей перехід власності є явище закономірне, як закономірною є і наявність серед землеробів поганих господарів і хороших, а у суспільстві – людей більш заможних і менш заможних» [370, с. 237]. Найповніше процес мобілізації земельної власності серед різних станів на регіональному рівні зафіксували полтавські земські статистики. Протягом 55 років (1863–1918) на Полтавщині дворяни втратили 1 029 039 дес., духовенство – 8 743 дес., тоді як купці збільшили своє землеволодіння на 68 650 дес., міщани – на 54 871 дес., козаки – на 805 104 дес., селяни – на 603 216 дес. [129, с.39].

Активна діяльність земельних банків та інших кредитних установ на території Лівобережної України також суттєво вплинула на вартість сільськогосподарських угідь, ціна яких стала особливо швидко зростати на рубежі XIX–XX ст. Так, на Полтавщині середня ринкова вартість однієї десятини сільськогосподарських угідь у 60-х роках XIX ст. складала 48 крб., у 70-х – 79 крб., у 80-х – 115 крб. Природно, що найвище цінувалася присадибна ділянка, яка у 1871–1875 рр. коштувала тут у середньому 139 крб.; орна земля – 62 крб.; луки – 81 крб.; покрита чагарниками – 69 крб.; змішані угіддя – 70 крб. Через 10 років згадані угіддя виростили у ціні відповідно: на 73%; 79%; 60%; 60% і 51% [103, с. 171–173]. На початку XX ст. середня ціна по губернії складала: 1905 р. – 278 крб.; 1908 р. – 281 крб.; 1911 р. – 303 крб.; 1912 р. – 327 крб.; 1913 р. – 363 крб.; 1914 р. – 413 крб.; 1915 р. – 454 крб.; 1916р. – 461 крб. [129, с. 44]. Таким чином, за півстоліття на Полтавщині середня ціна десятини землі зросла із 48 до 360 крб., тобто у 7,5 разів.

З'ясовуючи вплив Дворянського банку на зростання цін на сільськогосподарські угіддя у Полтавській губернії, а значить і на прибутки

Роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів

помісного дворянства, варто порівняти продажні ціни однієї десятини у різних земельних банках. У нашому розпорядженні є відповідні дані за 1886–1893 рр. Виявляється, що середня продажна ціна десятини землі найнижчою була у Полтавському акціонерному земельному банку – 120,7 крб. Друге місце посідав Селянський банк – 123,7 крб. Дворянський банк за поміщицькі сільськогосподарські угіддя виставив найвищі ціни – 129,6 крб. за десятину проданої землі [103, с. 176].

Підбиваючи підсумки питання про роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні сільськогосподарської діяльності представників привілейованих станів, відзначимо, що саме помісне дворянство одержувало, по-перше, найбільші кошти для своєї господарської діяльності і, по-друге, на таких умовах, яких не мали представники інших станів. Той факт, що поміщики, за окремим виключенням, не змогли скористатися своїми привілеями на ринку виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, свідчить про безперспективність подальшого розвитку великого поміщицького землеволодіння в умовах загострення конкурентної боротьби на світовому ринку товарів і послуг.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА У СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

3.1. Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

Аграрні реформи 60-х років XIX ст. на багато десятиліть наперед визначили умови сільськогосподарського виробництва на території під російської України. Переважна частина дослідників становища селянства в губерніях Лівобережної України усю свою увагу концентрують навколо умов життєдіяльності колишніх поміщицьких селян, у результаті чого складається враження про незначну роль у соціально-економічному житті краю інших категорій мешканців села. Яскравим підтвердженням такої точки зору є навчальний посібник П. П. Панченка, В. П. Славова та В. А. Шмарчука «Аграрна історія України». У цій праці немає навіть згадки про таку категорію як державні селяни [310, с. 28], становище якої, принаймні у перші пореформені десятиліття, суттєво відрізнялося від становища колишніх кріпаків. Вважаємо цю позицію навряд чи виправданою, адже за підрахунками відомої в Україні дослідниці Т. І. Лазанської перепис 1833 р.* на Лівобережжі зафіксував таку питому вагу державних селян: Полтавська губернія – 53,0%; Харківська – 56,0%; Чернігівська – 45,0%. В абсолютних цифрах напередодні скасування кріпосного права картина матиме такий вигляд: у Полтавській губернії нараховувалося 422 065 осіб чоловічої статі, які належали до категорії державних селян; у Харківській – 315 572 особи; у Чернігівській – 306 706 осіб. Разом – 1 044 343 особи чоловічої статі [257, с. 10]. У 1837 р. для управління

**Примітка.* Переписи населення до 1861 р. враховували лише так звані ревізькі душі, тобто осіб чоловічої статі.

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

державними селянами було створене спеціальне відомство під промовистою назвою – Міністерство державних маєтностей. Згідно з царським указом від 26 грудня 1837 р. це міністерство повинно було захищати державних селян від «неправильних і нерідко агресивних дій сільського і поміщицького начальства, поступово направляти їх на шлях морального і господарського вдосконалення» [232, с. 5]. До категорії державних селян тогочасне законодавство відносило козаків, однодворців, групи селян, які мешкали на казенних і власних землях, євреїв-землеробів, так званих економічних, банківських, відписаних, колоністів, вільних хліборобів, вільних матросів, кантоністів, солдатських дітей, нижні військові чини і ряд інших. Строкатисть складу державних селян Лівобережної України, як і усієї Російської імперії, була обумовлена ступінню їхньої залежності від держави, історією походження, розміром оподаткування та рядом інших факторів, які були притаманні епосі феодалізму. Спільним же у них було те, що при збереженні особистої свободи вони підлягали оподаткуванню, а значить належали до непривілейованих станів. Найбільшу за чисельністю групу у Полтавській і Чернігівській губерніях складали, за офіційною термінологією, «малоросійські козаки». Напередодні 1861 р. у Полтавській губернії нараховувалося 350 030 ревізьких душ (близько 700 тис. осіб), а у Чернігівській – 199 168 (близько 400 тис. осіб обох статей). Таким чином, козаків на Лівобережжі у середині XIX ст. було більше одного мільйона [257, с. 12]. Характерною рисою їх правового становища було «право власності на козачі землі, які дісталися їм від предків, але продавати ці угіддя вони могли тільки особам свого звання» [232, с. 18]. Наявність у Полтавській і Чернігівській губерніях такої специфічної групи населення як козаки, наклало свій відбиток на особливості землеволодіння і землекористування непривілейованих станів цього регіону. У 1908 р. полтавські земці зробили висновок про те, що у двох вищезгаданих губерніях «земельна власність знаходиться у більш рухливому стані: крім високого відсотку земельних угідь,

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

що належать представникам привілейованих станів, які вільно розпоряджаються своєю власністю, землеволодіння *козаків* за своєю побутовою і юридичною природою також є приватною власністю. Виходить, таким чином, що тільки 20% усієї площі сільськогосподарських угідь згідно з існуючим законодавством залишається у нерухомому стані» [122, с. 305]. Іншою особливістю Полтавської і Чернігівської губерній було те, що «козаки, як і військові поселяни, не мешкають в окремих селах. Більше того, їхні хати стоять поряд із оселями поміщицьких селян та представників інших станів. З абсолютною впевненістю можна сказати, – писав у 1908 р. відомий краєзнавець І. Ф. Павловський, – що не існує жодного козачого поселення, у якому один або декілька дворян не мали б свого маєтку і селян» [305, с. 24].

Другою за чисельністю групою державних селян були однодворці та військові поселяни. На Харківщині згадані категорії уособлювали практично усіх державних селян, адже українських козаків тогочасна статистика у цій губернії не зафіксувала. Походження однодворців, яких на Харківщині напередодні 1861 р. нараховувалося близько 20 тис. осіб, було досить різноманітним. Частково ця група походила від служилих людей, які одержали на території України невеликі ділянки з одним селянським двором, якими вони володіли на праві приватної власності. Інше джерело їх формування – дворяни, які не бажали йти на державну службу, обов'язкову для цієї верстви населення до кінця XVIII ст. До числа однодворців було зараховано також відставних рейтарів, драгун і збіднілих дворян. Землею однодворці наділялися на основі особистого спадкового права, без можливості передачі своїх угідь стороннім особам. Та найчисельнішою групою державних селян на Харківщині були так звані військові поселяни, які у земельних відносинах мали такі ж права, як і однодворці. Це були нащадки людей, які служили у прикордонних слобідських і у ландміліцейських полках, що набиралися з однодворців і українських

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

козаків. На Харківщині ця група населення в середині XIX ст. нараховувала 308 228 осіб чоловічої статі, або понад 600 тис. осіб обох статей [257, с. 12].

Охарактеризувавши основні категорії державних селян у губерніях Лівобережної України, перейдемо до аналізу землеволодіння і землекористування поміщицьких і державних селян, розмір і характер якого було визначено законодавчими актами 1861 та 1866 років. В основу реформування становища колишніх поміщицьких селян Лівобережної України було покладено відповідне «Місцеве Положення», зміст якого визначав порядок наділення землею, а також повинності і платежі селян за одержану в їхнє розпорядження ділянку. Для визначення розміру наділу Полтавська губернія, в залежності від якості землі, ділилася на 2 «місцевості», Чернігівська – на 3, Харківська – на 4. Для кожної місцевості, межі якої повинно було визначити губернське у селянських справах присутствіє, встановлювалося два розміри наділу на душу – вищий і нижчий. Нижчий наділ визначався як половина вищого [38, № 36663]. Вищий державний наділ для першої місцевості Чернігівської губернії складав 2,75 дес., для другої – 4 дес., а для третьої – 4,5 дес.; для першої місцевості Полтавської губернії – 2,75 дес., для другої – 3,5 дес.; для першої місцевості Харківської губернії – 3 дес., для другої – 3,5 дес., для третьої – 4 дес. і для четвертої – 4,5 дес. [219, с. 155]. За підрахунками П. А. Зайончковського в ході реалізації законодавчих актів 1861 р. колишні поміщицькі селяни Полтавщини втратили 37,4% угідь, якими вони користувалися до звільнення; селяни Харківщини – 28,3% землі; Чернігівщини – 21,9%. Якщо брати до уваги усі губернії європейської частини Російської імперії, то найбільше землі втратили колишні кріпаки Самарської губернії – 41,3%, на другому ж місці була Полтавська губернія [217, с. 240]. Наприкінці 70-х років XIX ст., коли процес складання «установчих грамот» майже завершився, колишні поміщицькі селяни Лівобережної України одержали наділи сільськогосподарських угідь, якими вони користувалися аж до відомих

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

подій 1917 р. (додаток К). Та, як відомо, більшість із них одержали недостатню кількість землі, яка могла б забезпечити найелементарніші потреби селянської родини. Так, наприклад, до 1 дес. землі одержали 82 332 особи чоловічої статі (11,17%); від 1 до 2 дес. – 256 735 (34,85%); від 2 до 3 дес. – 225 134 (30,56%); від 3 до 4 дес. – 98 159 (13,32%). Виходячи з того, що у чорноземних губерніях розмір наділу до 4,5 дес. на ревізку душу вважався недостатнім для середньостатистичної селянської родини з 6 осіб [69, № 631], можна говорити про те, що абсолютна більшість, 564 291 особа (76,60%), мала землі недостатньо для забезпечення найелементарніших потреб у харчуванні, сплати податків та викупних платежів. Якщо питома вага колишніх поміщицьких селян у губерніях Лівобережжя складала 29,72% від загальноукраїнських показників, то малоземельних – 22,76% (для порівняння: на Правобережжі питома вага цієї категорії складала 42,63%). Якщо у середньому по всій Україні селян із наділом до 1 дес. включно було 4,84%, то на Лівобережжі їх було значно більше – 11,17%; селян, що одержали від 1 до 2 дес. по Україні було 25,84%, а на Лівобережжі – 34,85%; від 2 до 3 дес. відповідно: 39,31% і 30,56%; від 3 до 4 дес. – 16,46% і 13,32%; від 4 до 6 дес. – 10,14% і 9,81%; від 6 до 8 дес. – 2,33% і 0,16%; від 8 до 10 дес. – 0,62% і 0,09%; від 10 до 15 дес. – 0,35 і 0,00%; понад 15 дес. – 0,08 і 0,00%. Відомий свого часу публіцист А. Нікольський у 1880 р. дав таку оцінку процесу звільнення селян: «Наділи колишніх поміщицьких селян виявилися абсолютно недостатніми для реалізації мети, передбаченої законодавством при наділенні селян землею, – для забезпечення їхнього побуту і для виконання ними обов'язків перед урядом і поміщиками» [291, с. 61].

Майже одночасно з реформуванням становища колишніх кріпаків царський уряд приступив до врегулювання проблеми землеволодіння селян, які перебували у віданні Міністерства державних маєтностей. Так, 5 березня 1861 р. було видано указ «Про підготовку пропозицій щодо застосування

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

основних положень про селян, поселених на поміщицьких землях, до селян державних» [50, № 36713]. Такі пропозиції були розроблені і 17 жовтня 1861 р. подані до Головного комітету по облаштуванню сільських станів. Основні положення документу передбачали надання державним селянам у постійне користування того наділу, що був у їхньому розпорядженні на момент проведення реформи і за користування яким вони повинні були платити відповідний податок. Як і у випадку з колишніми поміщицькими селянами, право власності на землю державні селяни одержували лише у випадку внесення викупної суми у повному обсязі. Розмір наділу визначався існуючими на той час нормами. Його зменшення могло мати місце лише у тому випадку, коли наділ перевищував 8 чи 15 десятин душової норми, встановленої для тієї чи іншої місцевості. Право відмови від наділу виникало у випадку, коли площа казенних земель у губерніях Лівобережної України перевищувала половину вищого наділу. В такому разі громада державних селян повинна була попереджати Міністерство державних маєтностей за півроку до початку проведення землевпорядкувальних робіт. Проект положення про реформування становища згаданої категорії селян встановлював вартість землі шляхом капіталізації оброку із розрахунку 5%. Частина цієї суми, але не менше $\frac{1}{5}$, повинна була вноситися відразу, а інша частина – протягом 10, 15, 20 років у залежності від визначених при підписанні відповідної угоди термінів. До внесення викупної суми перехід від громадського до подвірного землеволодіння допускався лише з дозволу Палати державних маєтностей за умови збереження кругової поруки при сплаті усієї суми викупних платежів. Вихід зі складу громади був можливим лише за наявності згоди усіх її членів [218, с. 104].

Остаточне прийняття закону про реформування становища державних селян затягнулося на 5 років. На думку тогочасного керівництва, одночасна зміна правового статусу поміщицьких і державних селян могла порушити

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

спокій у державі, адже «з приєднанням до 20 мільйонів ще 20 мільйонів душ хвилювання можуть мати більш небезпечний характер» [217, с. 273]. Остаточний варіант нового законодавства про державних селян під назвою «Про поземельний устрій державних селян у 36 губерніях» [51, № 43888] цар підписав лише 24 листопада 1866 р. Селяни Лівобережної України зберегли за собою майже усю землю, якою вони володіли до 1866 р. За користування своїми наділами усі категорії державних селян зобов'язані були щорічно вносити до казни так званий «державний оброчний податок», розмір якого у Харківській губернії відповідав дореформеним оброчним платежам. В інших же губерніях, зокрема у Полтавській і Чернігівській, державний оброчний податок складався з існуючих оброчних платежів і додаткового збору, який селяни повинні були вносити, починаючи з 1 січня 1867 р. Окрім цього у Чернігівській губернії, де до складу наділу були включенні ліси, селяни повинні були сплачувати ще й податок на ліс.

Право користування землею виникло на основі так званих володільних записів, які регулювали поземельні відносини державних селян. Закон забороняв поділ громадських земель на подвірні ділянки, а також вихід окремих домогосподарів із громади, якщо за це не проголосує $\frac{2}{3}$ частини сільського сходу. Були й інші обмеження, серед яких важливе значення для дрібних домогосподарів мала заборона передачі їхніх ділянок іншим особам – не членам даної сільської громади – протягом перших трьох років після одержання власницького запису. Якщо ж той чи інший домогосподар після трирічного терміну захоче продати свою ділянку, він повинен внести до казни належну викупну суму. При переході подвірних ділянок до інших осіб, проблема землеволодіння вирішувалася простіше: новий власник повинен був продовжувати вносити до казни відповідний податок. Питання набуття власності на землю (як у випадку з громадським, так і подвірним землеволодінням) вирішувалося за однакової умови: необхідно було внести до

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

повітового казначейства капітал, проценти з якого дорівнювали б сумі щорічного оброчного податку. Якщо для Харківської губернії встановлювався фіксований термін складання володільних записів, то для Чернігівської і Полтавської такого терміну встановлено не було [218, с. 112]. Чернігівський дослідник Вадим Бойко, який вивчав процес видачі володільних записів державним селянам Лівобережної України, встановив, що у цьому районі він закінчився на початку 1893 р. Загалом за 600 тис. чоловічих душ державних селян було закріплено понад 2 750 тис. дес. землі. У порівнянні з поміщицькими, державні селяни одержали дещо більші земельні наділи. За підрахунками вищезгаданого дослідника, у Чернігівській губернії різниця сягала 0,5 дес. (3,6 дес. на ревізьку душу проти 3,1 дес.), у Харківській – 2,5 дес. (4,9 проти 2,4 дес.), у Полтавській – 1,1 дес. (3,0 проти 1,9 дес.). В окремих повітах різниця «була більш разючою» [166, с. 71]. Загальна картина наділення землею колишніх державних селян на території Лівобережної України показана у додатку Л. Якщо питома вага цієї групи мешканців українського села на Лівобережжі складала 55,70%, то наділи площею до однієї десятини на душу чоловічої статі одержали тут 1,58%; від 1 до 2 дес. – 8,80%; від 2 до 3 дес. – 23,21%; від 3 до 4 дес. – 28,19%; від 4 до 6 дес. – 27,81%. Таким чином, понад $\frac{2}{3}$ колишніх державних селян одержали менше тієї площі угідь, яка офіційно визнавалася достатньою для утримання середньостатистичної селянської родини. Що ж стосується наділів площею понад 6 дес. на ревізьку душу, то на Лівобережжі таких було 9,28%, тоді як на Правобережжі – 8,65%, а на Півдні – 32,42%. На території Лівобережжя питома вага тих селян, які одержали наділи площею від 8 до 10 дес. і від 10 до 15 дес. на ревізьку душу була, у порівнянні з іншими регіонами, найменшою – 1,02% і 0,07% відповідно (на Правобережжі – 2,35% і 4,01%; на Півдні – 28,13% і 6,74%). Понад 15 дес. на Лівобережжі одержало всього 196 осіб чоловічої статі, або 0,01%; на Правобережжі – 1 621 особа (0,45%) і на Півдні – 10 285 (1,69%). Висновок очевидний: саме на

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

території трьох губерній Лівобережної України колишні державні селяни одержали найменшу площу сільськогосподарських угідь із розрахунку на одну душу чоловічої статі. Але у порівнянні з колишніми поміщицькими селянами ця категорія населення була краще забезпечена землею – єдиним засобом існування для абсолютної більшості мешканців українського села у другій половині XIX і на початку XX ст. Цей висновок підтверджується численними даними. Так, у ході подвірного перепису 1882–1889 рр. у Полтавській губернії було встановлено, що на одне козацьке господарство припадало у середньому 4,6 дес. посіву; колишніх поміщицьких селян – 3,1 дес.; казенних і державних селян – 4,1 дес.; військових поселенців – 4,9 дес.; колишніх удільних – 4,1 дес. Як бачимо, найменші площі посівів мали колишні поміщицькі селяни [121, с. 234]. Але загалом між різними категоріями непривілейованих станів суттєвої різниці у забезпеченні землею не було. Вивчивши економіко-правове становище колишніх поміщицьких і державних селян, у тому числі і в губерніях Лівобережної України, відомий дослідник аграрного сектору економіки царської Росії А. М. Анфімов у 1971 р. констатував, що «державні селяни у своїй основній масі не зберегли перевагу над іншими категоріями селян, все більше і більше втрачаючи її, намагаючись ліквідувати усі кріпосницькі пережитки в ім'я вільного господарювання на вільних землях» [158, с. 232]. Отже, беззаперечним є факт, що абсолютна більшість представників непривілейованих станів Лівобережної України одержали у результаті вищезгаданих реформ 60-х років недостатню кількість землі. Доцільно у цьому зв'язку нагадати, що так звана «Комісія центру» у 1901 р. підрахувала, що трудова норма для селянського господарства Лівобережної України повинна складати 31,6 дес. орної землі і 41,2 дес. зручної для господарювання, а споживча норма при 6-ти особах членів родини – 10,45 дес. на двір [78, с. 239].

У ході конкурентної боротьби немало дрібних товаровиробників остаточно розорялися, втрачаючи свої сільськогосподарські угіддя. Наприкінці

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

XIX ст. царський уряд спробував застосувати антиринкові заходи у боротьбі з природним процесом пролетаризації малоземельних селян, увівши 14 грудня 1893 р. в дію закон про невідчужуваність селянських надільних земель [49, № 10151]. Як було вже зазначено вище, згідно з «Місцевими Положеннями» про селян, що вийшли з кріпосної залежності, останні ставали повноправними власниками своїх угідь після внесення визначеної в «уставній грамоті» викупної суми. Проте закон від 14 грудня 1893 р. фактично скасував встановлене реформою 1861 р. право селян розпоряджатися викупленими наділами, дозволивши продаж надільних земель лише за наявності згоди $\frac{2}{3}$ членів даної громади, причому її дії були поставлені під суворий контроль урядових органів. Рішення, прийняте сільським сходом, підлягало обов'язковому затвердженню губернськими у селянських справах присутствіями, а якщо вартість проданої ділянки перевищувала 500 крб., то для узаконення продажу необхідний був дозвіл міністра внутрішніх справ та міністра фінансів. Права окремих селян, які одержали землю у власність, що було досить поширеним явищем у губерніях із переважанням подвірного землеволодіння, також були досить суттєво обмежені. Відтепер вони могли продавати надільні ділянки тільки особам, які були приписані до даної сільської громади. Вищезгаданий закон категорично забороняв селянам віддавати надільні землі у заставу приватним установам і окремим особам навіть у тому випадку, коли викупна сума була виплачена у повному обсязі [170, с. 374]. Цей законодавчий акт загальмував процес мобілізації селянських надільних земель, але повністю його не зупинив. Про це свідчать численні повідомлення сучасників про способи обходу даного закону, найпоширенішим із яких у губерніях Лівобережної України було оформлення векселя, в якому вказувалася сума заборгованості продавця землі, що давало змогу покупцеві розпоряджатися одержаною у такий спосіб землею на свій розсуд [18, арк. 11]. Статистика приватної земельної власності селян задовго до столипінської

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

аграрної реформи фіксувала постійне зростання приватного селянського землеволодіння. Наведені у додатку М дані свідчать про те, що у період з 1862 по 1905 рік приватне землеволодіння непривілейованих станів найшвидше зростало на Полтавщині – 889,2%. Друге місце – за Харківщиною, де ріст за цей же період склав 526,7%; третє місце належало Чернігівщині – 437,1%. Якщо ж порівняти різні регіони, то виявиться, що найшвидше приватне землеволодіння зростало на Правобережжі, де майже не було громадського землеволодіння (1 042,1% за 43 роки). На другому місці знаходилися губернії Півдня України – 594,6%. Лівобережжя у цьому ряду посідало третє місце. Питома вага приватного селянського землеволодіння на Лівобережжі протягом вказаного періоду відносно аналогічних загальноукраїнських показників практично не змінювалася: 31,66% у 1862 р. і 29,49% у 1905 р. Загалом, станом на 1905 р. землеволодіння усіх категорій мешканців села, які належали до непривілейованих станів, на території Лівобережної України було таким (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Селянське землеволодіння в губерніях Лівобережної України у 1905 р.*

Губернії	Походження землеволодіння (тис. дес.)		Відсоток купленої до надільної
	надільна	куплена	
Полтавська	2 316	430	18,56
Харківська	2 528	495	19,58
Чернігівська	2 316	433	18,69
Разом	7 160	1 358	18,96

**Примітка.* Таблиця складена на основі даних: Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации / Н. Аверин. – СПб. : Тип. «Россия», 1907. – С. 36–37.

Понад 80% землі, якою у 1905 р. користувалися селяни, була надільною, інша ж частина була в той чи інший період куплена. Питома вага купленої землі в губерніях Лівобережжя була практично однаковою, що свідчить, окрім

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

усього іншого, про схожі для усіх губерній цього регіону умови життєдіяльності сільських станів.

У роки столипінської аграрної реформи у селянському землеволодінні й землекористуванні відбулися помітні зрушення. Стимулюючу роль у цьому відношенні відіграла політика тогочасного уряду по розширенню фінансової допомоги сільським громадам, передбаченої для здійснення розмежування земельної власності окремих господарств, створення хуторів та відрубів [11, арк. 9]. Як відомо, у цей час активізував свою роботу і Селянський поземельний банк, перші відділення якого були відкриті саме в губерніях Лівобережної України [14, арк. 2]. Ці губернії були лідерами по кількості виданих селянам позик [55, с. 148]. Порівняно з 80–90-ми роками XIX ст. у 1909–1913 рр. акціонерні земельні банки також у кілька разів збільшили кредитування сільськогосподарських товаровиробників [15, арк. 4]. Під впливом цих, а також ряду інших причин питома вага купленої представниками непривілейованих станів землі постійно зростала. За підрахунками В. О. Кулікова у 1913 р. на Харківщині питома вага купленої землі зросла з 4,5% у 1877 р. до 30% у 1913 р., тоді як надільної зменшилася за той же час з 85,5% до 50,0%. Помітно зросла питома вага і орендованої землі: з 10,0% у 1877 р. до 20,0% у 1913 р. [410, с. 92, 112]. Вважаємо цілком обґрунтованою ту кількість земельних угідь, яку визначив свого часу для Лівобережжя український дослідник М. А. Рубач. Згідно з його даними напередодні 1917 р. селяни трьох губерній Лівобережної України мали у своєму розпорядженні 59,0% надільної землі, 24,4% – купленої і 16,6% – орендованої [332, с. 202]. Зрозуміло, що між самими селянами земля була розподілена нерівномірно. Визначені реформами 1861 і 1866 років умови придбання землі у власність наклали свій відбиток на подальшу долю колишніх поміщицьких і державних селян, визначивши їх соціальну поведінку в період відомих антиурядових виступів 1902, 1905–1907 та 1917 років. Так, наприклад, у Чернігівській губернії у 1916 р. з 384 052 селянських господарств близько

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

40% мали до 3 дес. землі (у т. ч. 18,3% були безземельними), а 42% мали від 3 до 10 дес. Інші 18% мали у своєму розпорядженні понад 10 дес. [211, с. 242].

На завершення нашого огляду питання, присвяченого особливостям землеволодіння і землекористування непривілейованих станів після аграрних реформ 60-х років XIX ст. у губерніях Лівобережної України, варто зробити кілька зауважень з приводу власності громади (общини). Абсолютна більшість дослідників, які у тій чи іншій мірі торкаються проблеми громадського (общинного) землеволодіння, по-перше, нічого не говорять про його особливість на території України, а, по-друге, називають різну його питому вагу у тих чи інших регіонах. Зустрічаються навіть грубі помилки, що поширюються масовим тиражем. Так, наприклад, О. О. Крижанівська, автор розділу «Українське пореформене село», в академічній двохтомній праці «Історія українського селянства» некритично сприйняла інформацію А. М. Анфімова про форми землеволодіння в Україні. Останній у своїй праці «Крестьянское хозяйство Европейской России», опублікованій у 1980 р., назвав цифру 56 947 селянських дворів Лівобережної України, які у 1905 р. володіли землею на основі подвірно-сімейного права [156, с. 88]. Насправді ж тут, очевидно, має місце друкарська помилка, адже підрахунки М. А. Якименка, О. М. Краснікової та Д. А. Селіхова, опубліковані у журналі «Економіка України» у 1997 р., дали іншу цифру – 569 647 дворів [386, с. 63]. Про недостатнє вивчення питання про подвірне та громадське землеволодіння свідчить і відсутність у деяких посібниках з історії України коментарів статистики виходу селян із громади в губерніях Лівобережної України у роки столипінської аграрної реформи. Так, наприклад, у високоякісному за змістом посібнику з вітчизняної історії О. Д. Бойка наведено такі дані: протягом 1907–1915 рр. у цьому регіоні з громади вийшли 16,5% селян, тоді як у Європейській Росії – 24% [165, с. 301]. Автори «Аграрної історії України» називають 20,5% тих, хто на Лівобережжі покинув свою громаду [310, с. 75]. Виходить, що тут

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

було більше, ніж у Росії, селян, які хотіли господарювати в умовах громадського, а не приватного землеволодіння. Розуміючи невідповідність такого висновку українським реаліям, колектив авторів іншого посібника, виданого у 1996 р. у Львові, називаючи кількість селян, які у 1907–1915 рр. приватизували свою землю на Правобережжі, Півдні України і по усій Росії взагалі не дали інформації про кількість одноосібників в той же період на Лівобережжі [235, с. 212]. На особливості громадського землеволодіння в Україні загалом і на Лівобережжі зокрема, неодноразово звертали увагу публіцисти кінця XIX – початку XX ст. Серед них були і такі відомі суспільствознавці як М. С. Грушевський, М. І. Туган-Барановський, М. М. Ковалевський, А. Є. Кримський та А. А. Шахматов. У капітальній праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що побачила світ у 1916 р., читаємо: «Український народ негативно сприймає громадське землеволодіння... Як господарське ціле українська громада майже не існує, не виявляє ознак життєдіяльності. Більше того, вона себе нічим не проявляє... Українська громада, де зрівняльне землекористування є найчистішньою фікцією, надає окремим домогосподарям певну свободу... Типовою формою селянського господарства на території України протягом багатьох віків залишався хутір. Окреме поселення у 2–3 двори... – така звичайна картина сільського життя в Україні і у цьому найбільше проявляється несприйняття українським селянином будь-якого втручання у його особисті справи...» [364, с. 654].

Формальність існування громадського землеволодіння, зафіксованого у законодавчих актах 1861 р., дала підстави цілому ряду дослідників зробити висновок про відсутність на території України громадського землеволодіння у його великоросійській формі з періодичними переділами общинної землі [329, с. 10]. Що ж стосується Лівобережжя, то земський економіст М. В. Рклицький у 1917 р., вивчивши конкретні статистичні дані, відкинув визнану офіційною статистикою 1905 р. кількість селянських дворів з громадською формою

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

землеволодіння і землекористування (14,6%) як таку, що не відповідала місцевим реаліям. «Фактично громадська форма землеволодіння, – писав він, – із 770 тис. дес., визнаних офіційною статистикою, охоплює лише 135 тис. дес. на всю Полтавщину». Головним чином це були сіножаті, вигони і ліси. «Решта землі розглядається населенням як особиста власність, – продовжував цей автор. – Пояснення такій структурі землеволодіння лежить в історії Полтавщини (і частково Чернігівщини). Тут основною масою мешканців села є козаки... Ніяких надільних земель у них немає, а є лише своя власна, старовинна, а також куплена в інших власників» [329, с. 10]. Далі М. В. Рклицький робить узагальнюючий висновок, який має пряме відношення до наслідків столипінської реформи на Полтавщині, зокрема до того відсотку селян, які вийшли з громади. «Усі наведені факти і відповідні цифри ясно говорять, що землевпорядкувальним комісіям, які ставили за мету руйнацію громади і її соціалістичного духу, на Полтавщині робити було нічого. А тому і землевпорядкування мало тут дещо іншу мету, а саме: надання дрібному індивідуальному володінню якомога більших зручностей у користуванні землею» [329, с. 12]. Автор мав на увазі ліквідацію черезсмузжя і утворення відрубів і хуторів. Це питання вивчали В. О. Каюн і Д. А. Селіхов, оприлюднивши результати своїх досліджень у кількох публікаціях [244; 245]. Таким чином, відзначаємо цілий ряд особливостей, які мали губернії Лівобережної України у формах землеволодіння і землекористування. Основна маса представників непривілейованих станів належала до різних категорій державних селян. Колишні ж кріпаки складали тут меншість. Для більшості мешканців села, зокрема козаків, володільні записи мали, загалом, чисто формальний характер, що давало їм право розпоряджатися своїми угіддями на власний розсуд. Це позитивно впливало на прискорення процесу мобілізації землі, переходу права власності від одних господарів до інших. У силу різних причин як об'єктивного (рухливість землі), так і суб'єктивного (відрізки землі у

Землеволодіння і землекористування дрібних сільськогосподарських товаровиробників

колишніх поміщицьких селян) характеру абсолютна більшість представників непривілейованих станів мала недостатню для існування площу орних земель. Можна з впевненістю констатувати той факт, що Полтавщина належала до числа регіонів, де селянське землеволодіння було, із розрахунку на душу населення, найменшим. Хоч площа селянських угідь на Чернігівщині і була порівняно значною, але через їх низьку якість, про що мова йтиме нижче, становище непривілейованих станів упродовж усього пореформеного періоду і тут було досить складним.

3.2. Матеріально-виробнича база

Найважливіший елемент матеріальної бази сільськогосподарського виробництва – земля – був предметом дослідження у попередньому підрозділі. Зважаючи на це, зупинимося на характеристиці основних продуктивних сил у сільському господарстві, якими є люди, сільськогосподарські тварини та знаряддя праці. Дослідники неодноразово звертали увагу на таке явище в українських губерніях кінця XIX – початку XX ст. як аграрне перенаселення. Полтавський економіст І. С. Лобода свого часу вивчав аграрне перенаселення в губерніях Лівобережної України, про що вже було згадано в історіографічному огляді. У 1986 р. спробу визначити розміри аграрного перенаселення в межах європейської частини Російської імперії здійснили В. А. Островський [301] та П. Г. Риндзюньський [334]. Торкався цього питання і відомий дослідник аграрних міграцій українського селянства М. А. Якименко [381; 388]. Одним із останніх досліджень теми аграрного перенаселення в українських губерніях вищезгаданого періоду стала публікація Ю. І. Вовка [188]. Загалом автори тих чи інших наукових праць називають різну кількість так званих «зайвих» людей, які, власне, і визначали зміст аграрного перенаселення. На жаль, Ю. І. Вовк так і не визначив масштаби аграрного перенаселення як у цілому по Україні, так і по її окремих губерніях, зосередивши основну увагу на міграційних процесах,

які були наслідком аграрного перенаселення, а не його змістом. Для визначення кількості «зайвих» людей у сільському господарстві П. Г. Риндзюньський застосував методику порівняння необхідної (15 дес.) і наявної кількості землі на двір. Різниця, зазначає цей автор, і буде складати те, що ми називаємо аграрним перенаселенням. Згідно з його розрахунками у трьох губерніях Лівобережної України лише 50,6% дворів мали потрібну для задовільного господарювання кількість землі. Якщо брати до уваги необхідну площу землі не на двір, а на одну душу (за його розрахунками – 2,3 дес.), то станом на 1905 р. достатню кількість землі у Полтавській губернії мали 47,5% осіб, Чернігівській – 63,0%, Харківській – 64,9%. У середньому – 57,8% [334, с. 170]. Отже, не вистачало землі 42,2% усіх мешканців села. Знаючи загальну кількість сільського населення, можна розрахувати і кількість зайвих людей. Так, у 1914 р. сільське населення Полтавщини складало 3 389 тис. осіб, Харківщини – 2 880 тис., Чернігівщини – 2 795 тис. [327, с. 44, 101]. Беручи до уваги вищезгадані відсотки забезпечення землею, вираховуємо кількість «зайвих» людей: Полтавщина – 1 796 тис. осіб, Харківщина – 1 296 тис., Чернігівщина – 1 201 тис. Разом – 4 293 тис. із 9 млн. жителів сіл Лівобережної України.

Подібну методику застосував у своєму дослідженні і М. А. Якименко. Проте він для своїх розрахунків використав дані, які у 1970 р. ввів до наукового обігу М. Н. Лещенко [259, с. 57]. Пізніше його розрахунки мінімального розміру землеволодіння, необхідного для нормальної життєдіяльності селянської родини на рубежі XIX–XX ст., були підтримані іншими дослідниками і включені до відповідного розділу багатотомної колективної праці вчених Інституту історії Академії Наук України [237, с. 211]. Згідно з цими розрахунками до групи сільської бідноти, землеволодіння якої було недостатнім, у Полтавській губернії віднесено двори, які мали у своєму розпорядженні до 6 дес.; у Харківській і Чернігівській – до 7 дес. У результаті відповідних обчислень М. А. Якименко одержав таку кількість «зайвих» людей, з якою автор цих рядків загалом згодні: Полтавська губернія – 2 659 тис.,

Харківська – 2 297 тис., Чернігівська – 2 122 тис. Разом – 7 078 тис. осіб [388, с. 169]. Можливо, наведені показники аграрного перенаселення потребують уточнення, але у будь-якому випадку мова йде про те, що більше половини сільського населення Лівобережної України не мало можливості задовольнити найелементарніші потреби своєї родини, які, як відомо, включали не лише харчування і необхідні витрати по господарству, але і сплату податків та до 1906 р. ще й викупних платежів колишніми поміщицькими селянами. Причин цього було декілька. Перш за все – це «відрізки» землі у колишніх кріпаків і незначні наділи колишніх державних селян у ході оформлення власницьких записів, про які мова вже йшла. Іншим фактором був так званий демографічний вибух, який мав місце після 1861 р. Він суттєво вплинув на закономірний у тих умовах процес подрібнення землеволодіння непривілейованих станів. Так, якщо за 4 роки першого пореформеного десятиліття (1867–1870) природний приріст на Полтавщині склав у середньому 32 416 осіб, то перед світовою війною (1911–1914 рр.) ця цифра зросла більш як у два рази – 65 978 осіб. Цікаво, що кількість шлюбів за вищезгадані періоди зросла лише на 24% [117, с. 4]. Отже, у селянських родинях помітно збільшилася кількість дітей, що і визначило, врешті-решт, подвоєння природного приросту. Полтавська губернія у цьому відношенні не була виключенням. У Харківській губернії природний приріст за 1867–1870 рр. склав 26 207 осіб, а за 1911–1914 рр. – 71 768 осіб (ріст у 2,7 рази); Чернігівській губернії: 1867–1870 рр. – 23 686 осіб, а у 1911–1914 рр. – 52 169 осіб (ріст – у 2,2 рази) [117, с. 5–7]. За 51 рік (1863–1914) чисельність населення на Полтавщині зросла на 1 880,7 тис. (на 98%); на Харківщині – на 1 825,9 тис. (на 115%); на Чернігівщині – на 1 644,1 тис. осіб (на 111%) [327, с. 44]. Причина найменшого, у відносних величинах, зростання кількості населення Полтавщини за вказаний період полягає у масових аграрних міграціях, які охопили цей козацький край ще наприкінці XVIII ст., тобто відразу після ліквідації автономного устрою Гетьманщини. Так, наприклад, у період з 1861 по 1917 рр. із цієї губернії у різні регіони Російської

імперії виїхало 817 709 осіб [320, с. 643]. А з трьох губерній Лівобережної України лише протягом 17 років (1896–1913) на територію східних окраїн Російської імперії на постійне місце проживання виїхало 822 339 осіб [385, с. 37]. Численні історичні дослідження вітчизняних авторів, опубліковані за останню сотню років, підтверджують факт значних за своїми масштабами міграцій селянства саме з території Лівобережної України. Причини цього феномена називають різні. Одні вважають аграрні міграції наслідком «розвитку капіталістичних відносин на селі» [338, с. 219], інші акцентують свою увагу на «малоземеллі і безземеллі» [363, с. 121], «аграрній кризі» [168, с. 178], «неврожайних роках» [374, с. 134], «глибокій кризі селянського господарства» [229, с. 327] тощо. Лаконічно і точно, на думку автора цих рядків, визначив причину аграрних міграцій М. А. Якименко: це відсутність у селян «можливості задовольнити елементарні потреби родини на батьківщині» [382, с. 112]. Немоżliвість вижити в умовах безземелля і малоземелля, яке було зворотною стороною поміщицького багатоземелля, штовхала селян на пошуки роботи, якої на батьківщині було дуже мало. Ось дані про чисельність наприкінці ХІХ ст. робітників на заводах, де працювало від 6 і більше осіб: Південь України – 113 394 (41,52%), Правобережжя – 92 244 (37,78%), Лівобережжя – 64 450 (24,70%). Причому на Полтавщині на таких заводах було зайнято найменше робітників – 9 352 особи [267, с. 85]. Наведені факти багато в чому пояснюють ситуацію з можливістю (а точніше неможливістю) для основної маси селянства Лівобережної України забезпечити свої родини необхідними засобами існування. Незважаючи на великий розмах міграційних процесів, природний приріст у цьому регіоні все ж перекривав втрати від переселень.

Іще одним важливим елементом сільськогосподарського виробництва є, як відомо, домашні тварини, а саме: коні, воли, корови, вівці та свині. Саме вони забезпечували на рубежі ХІХ–ХХ ст. процес виробництва та відповідні засоби існування селянської родини. Якщо коні і воли (частково корови)

Матеріально-виробнича база

використовувалися як тяглова сила, то інші були джерелом необхідної продукції – молока, шерсті і м'яса. Звернемося спочатку до статистичних даних, які дозволяють визначити загальну динаміку розвитку тваринництва в губерніях Лівобережної України з 1861 по 1917 рр. (додаток Н). Порівнюючи статистику 1916 р. і 1861 р. відзначаємо, що загалом по Україні за 55 років кількість коней зросла на 241,7%; великої рогатої худоби – на 67,2%; свиней – на 32,2%, тоді як поголів'я овець зменшилося на 46,1%. Подібна тенденція мала місце в цей період також на Полтавщині і Харківщині: кількість коней, великої рогатої худоби і свиней тут зросла (відповідно на 218,9% і 160,1%; 43,9% і 80,5%; 3,1% і 3,6%), а овець – зменшилася (на 64,8% і 42,6%). На Чернігівщині ж, де не було таких проблем із пасовищами як на Полтавщині та Харківщині, поголів'я усіх, без виключення, домашніх тварин зросло: коней – на 55,6%, великої рогатої худоби – на 150,3%, овець – на 178,5%, свиней – на 107,4%. Загалом із усієї кількості сільськогосподарських тварин, які використовувалися у селянських господарствах України, на Лівобережжя припадала лише десята частина, що говорить про досить низьке, у порівнянні з іншими регіонами, забезпечення мешканців села необхідною худобою. У господарствах непривілейованих станів спостерігалася пряма залежність між площею землеволодіння і кількістю худоби, про що свідчать дані табл. 3.2.

У господарствах Полтавщини, що мали свою і орендовану землю площею до 1 дес., коней, великої рогатої худоби і овець взагалі не було, а свиней на одне господарство у середньому припадало по 0,25 голови. У тих, хто мав від 1 до 3 дес. землі, коней у середньому було по 0,38 голови, великої рогатої худоби – 0,62, свиней – 0,92 і овець – 0,23. Якщо ж звернути увагу на групу найзаможніших, з 25–50 дес. землі, то виявиться, що на одне таке господарство коней припадало по 3,47 голови; великої рогатої худоби – по 6,60; свиней – по 5,67 і овець – по 4,87.

**Кількість сільськогосподарських тварин на одне господарство у
Полтавській губернії на початку XX ст.***

Групи господарств, що мали свою і орендовану землю	Коней	ВРХ	Свиней	Овець
До 1 дес.	—	—	0,25	—
Від 1 до 3 дес.	0,38	0,62	0,92	0,23
Від 3 до 6 дес.	1,05	1,41	1,81	1,03
Від 6 до 9 дес.	1,11	2,95	2,16	1,32
Від 9 до 12 дес.	1,63	2,58	3,42	3,89
Від 12 до 25 дес.	2,08	3,75	3,56	4,78
Від 25 до 50 дес.	3,47	6,60	5,67	4,87

*Примітка. Джерело: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 г. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – С. 211.

Використання коней і великої рогатої худоби було досить різноманітним, на відміну, скажімо, від овець і свиней. Так, на кожні 100 корів у господарствах непривілейованих станів 20 корів були робочими, тобто за відсутністю коня чи вола виконували функцію тяглової сили. Подвірний перепис 1910 р., здійснений полтавськими земцями, подає детальні відомості про категорії великої рогатої худоби та коней: на кожні 100 корів припадало 21 третяків, 33 бузівків і 74 телят; на кожні 100 кобил припадало 12 двохліток і стригунів та 17 лошат, або 29 голів усього молодняку [84, с. 3]. Для Полтавщини, як і для усієї Лівобережної України, характерним було широке використання як тяглової сили волів. В історичній літературі нерідко зустрічаються висновки про забезпечення тягловою силою селянських господарств на основі даних, що стосуються виключно коней [268, с. 65]. При такому підході відповідні висновки є дещо викривленими. Так, вищезгаданий перепис зафіксував у селах Полтавщини 379,7 тис. коней робочого віку і 122,9 тис. волів, або 24,3% усієї тяглової сили [126, с. 129]. Станом на 1917 р.

кількість волів дещо скоротилась, але продовжувала залишатися досить значною: 85 127 голів, або 21,2% [124, с. 218], тоді як робочих коней – 402 017.

Не останню роль у розвитку сільського господарства має якість тварин, які використовуються у цій сфері. За свідченням сучасників, переважаючими на Лівобережжі були так звана *українська* і *черкаська* породи. На думку фахівців, походження української породи бере свій початок із території Угорщини, а черкаської – із Румунії. «Росла, красива і сильна худоба української породи, – писав у 1877 р. А. В. Богданович, – має такі риси: вона має переважно сіру шерсть, великі пропорційно загнуті роги, суху голову, прямий лоб, великі відкриті красиво округлені очі, сухі невисокі ноги, довгий крутореберний корпус, суху шию, сильні мускули і міцні ратиці». Згідно зі свідченнями цього автора українець «не дуже симпатизує коню; він потрібен йому для легкої роботи. При перевезенні вантажів, обробки поля він використовує вола, отже кінь у нього на другому плані». Факт збільшення кількості коней і скорочення кількості волів А. В. Богданович пояснював тим, що селяни поступово зрозуміли перевагу коня над волом, яку він мав під час виконання інших робіт, зокрема при боронуванні. «Через це і сама порода коней стала поліпшуватися, чому сприяють казенні злучні стайні» [164, с. 62]. Свою роль у заміні вола конем відіграло і розповсюдження залізного плуга (замість дерев'яного). «Для роботи залізним плугом не потрібно було багато робочої худоби і можна було обійтися замість двох волів одним конем...», – читаємо в одному з тогочасних статистичних щорічників [123, с. 104]. Варто зазначити, що різні категорії представників непривілейованого стану із розрахунку на одне господарство мали неоднакову кількість худоби, про що свідчать дані табл. 3.3. Питома вага господарств, що не мали робочої худоби, найвищою була серед міщан та інших станів, які мешкали у численних містечках типу Великих Сорочинець, Градизька, Орлиці, Чутова, Диканьки, Веприка і т.п., де землеробство не завжди було єдиним засобом існування відповідної категорії населення. Друге місце у списку господарств, що не мали робочої худоби, посідали державні

Матеріально-виробнича база

селяни – 32,1%; третє – селяни-власники (так тогочасна статистика називала колишніх поміщицьких селян). Далі йдуть: козаки – 29,9%; військові поселяни – 27,5%; казенні селяни – 23,8% та переселенці – 15,8%. Загалом 30,1% представників непривілейованих станів наприкінці XIX ст. не мали ніякої робочої худоби.

Таблиця 3.3

Забезпечення робочою худобою господарств непривілейованих станів Полтавської губернії у 1882 – 1889 рр. (у %)*

Категорії сільських мешканців	Без робочої худоби	Мали 1 голову робочої худоби		Мали 2–3 голови	Мали 4–6 голів	Мали 7 і більше голів
		корову	коня			
Козаки	29,9	6	6,5	34,3	18,4	4,9
Державні селяни	32,1	4,4	9,5	31,6	16,6	5,8
Військові поселяни	27,5	4,1	2,7	47,7	16,5	1,5
Казенні селяни	23,8	4,7	9	36,2	21	5,3
Селяни-власники	30,8	7,3	10,3	38,1	12	1,5
Міщани та інші	48,1	7,1	10	23,2	8,5	3,1
Переселенці	15,8	3,4	14,9	32,6	21,4	11,9
У середньому	30,1	6,3	8,4	35,9	15,9	3,4

*Примітка. Джерело: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. – Полтава : Полт. губ. зем. управа, 1900. – Вып. 1. – С. 198.

З числа тих, у кого була відповідна тяглова сила, мали одну корову – 6,3%, одного коня – 8,4%. Якщо погодитися з тими, хто вважав наявність одного коня у господарстві селянина основним показником бідності [258, с. 111], то виходить, що майже половина усіх господарств (44,8%) була забезпечена робочою худобою недостатньо. По 2–3 голови мали 35,9% господарств, 4–6 – 15,9%, а по 7 і більше – 3,4%. Якщо звернутися до визначення рівня розвитку тваринництва у тих господарствах, які не мали робочої худоби, то виявиться, що 38,0% не мали ніякої худоби; 20,1% мали лише овець та свиней; ще 9,1% господарств окрім овець або свиней мали ще й

Матеріально-виробнича база

певну кількість молодняку коней, бичків чи телят. Важливо у цьому зв'язку назвати ще одну цифру: 17,0% усіх господарств губернії не мали у своєму розпорядженні ніяких домашніх тварин, що свідчить про безпросвітні злидні цієї категорії представників непривілейованих станів [103, с. 199].

Полтавські земські статистики визначили основні тенденції розвитку тваринництва краю у середовищі козаків, казенних і державних селян (табл. 3.4)

Таблиця 3.4

Динаміка розвитку тваринництва у середовищі непривілейованих станів Полтавщини*

Категорії	Господарств							
	без худоби		мали тільки овець і свиней		мали крім того ще й молодняк коней і ВРХ		мали 1 голову ВРХ	
	1859–1861	1882–1889	1859–1861	1882–1889	1859–1861	1882–1889	1859–1861	1882–1889
Козаки	63,3	38,1	18,4	27,7	12,6	8,9	5,7	25,4
Казенні і державні селяни	46,2	36,3	25,6	18,0	13,5	15,7	14,7	30,0

*Примітка. Джерело: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. – Полтава : Полт. губ. зем. управа, 1900. – Вып. 1. – С. 199.

Картина виявилася такою: питома вага тих, хто не мав ніякої худоби за два десятиліття суттєво зменшилась як серед козаків (на 25,2%), так і серед казенних та державних селян (на 9,9%). Серед тих, хто мав лише овець та свиней результати двадцятирічного господарювання дали неоднакові результати. Якщо у середовищі козаків питома вага таких дворів зросла на 9,3%, то серед казенних і державних селян вона зменшилася на 7,6%. Якщо у 1859–1861 рр. тих, хто мав одну голову робочої худоби серед козаків було 5,7%, то у 1882–1889 рр. – уже 25,4% (ріст на 19,7%); серед колишніх казенних і державних селян відповідно 14,7% і 30,0% (ріст на 15,3%).

Якщо порівняти період 80-х років XIX ст. і 1910 р., то виявиться, що забезпеченість селянських господарств сільськогосподарськими тваринами загалом погіршилася: у 1882–1889 рр. на одне господарство припадало 7,56 голів, а у 1910 р. – 5,80 голів. По окремих видах тварин маємо таку картину: робочих коней у 80-х роках було 0,49 голови, а у 1910 р. – 0,88 (+ 0,39); неробочих коней відповідно: 0,08 і 0,15 (+0,07); волів – 0,73 і 0,34 (-0,39); корів – 0,75 і 0,70 (-0,05); молодняку великої рогатої худоби – 0,81 і 0,91 (+0,10); овець – 3,82 і 1,78 (-2,04); свиней – 0,88 і 1,07 (+0,19). Таким чином, у господарствах непривілейованих станів за чверть віку стало менше волів, корів і овець, тоді як коней, свиней і молодняку великої рогатої худоби стало більше. Загалом вищенаведені показники розвитку тваринництва на Полтавщині були характерними і для усієї Лівобережної України, що підтверджується узагальненими даними щодо чисельності сільськогосподарських тварин по трьох губерніях цього регіону, які були наведені раніше. Окремі дослідники пояснюють скорочення кількості домашньої худоби виключно зменшенням площі пасовищ, які інтенсивно розорювалися на рубежі двох століть [387, с. 133]. Певна логіка у цій тезі, звичайно, є. Але проблема виявилася більш складною, ніж це здається на перший погляд. «Природно було б припустити, – писали у 1916 р. полтавські земські статистики, – що ті чи інші варіації змін у кількості худоби у повітах відбувалися в залежності від темпів змін, насамперед, у кормовій площі. Кількість тієї худоби, яка дала зменшення, начебто повинна була б скорочуватися швидше у тих повітах, де зменшувалася площа пасовищ... Проте виявляється, що такого зв'язку немає» [228, с. 111]. Певна залежність між кількістю тварин і площею пасовищ спостерігалася лише у відношенні корів і овець. Пряма залежність мала місце виключно на фоні змін у посівах зернових культур (табл. 3.5).

**Зміни кількості худоби у Полтавській губернії на початку XX ст.
(у залежності від посівної площі зернових культур)***

Види тварин	Повіти, де помітно зросли посівні площі (тис. дес.)		- або + у %	Повіти, де посівна площа зросла не суттєво (тис. дес.)		- або + у%
	1900 р.	1910 р.		1900 р.	1910 р.	
Воли	126,0	86,0	-32	101,0	62,3	-38
Корови	160,0	149,0	-7	151,1	140,3	-7
Третьяки	50,4	36,9	-27	45,6	32,3	-30
Вівці	742,1	456,3	-38	590,4	449,6	-24
Коні	201,8	246,2	+22	176,1	201,1	+14
Бузівки і телята	146,3	160,8	+10	147,3	157,2	+7

*Примітка. Джерело: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – С. 137.

Якщо у повітах, де посівна площа зернових культур зросла несуттєво, збільшення кількості коней, бузівок і телят коливалося у межах від +7 до +14, то у регіонах із значним розширенням посівних площ поголів'я коней за 10 років зросло на 22%, а бузівків і телят – на 10%. Навіть там, де спостерігалось зменшення поголів'я відповідних тварин, максимальне зростання посівних площ дещо загальмувало процес скорочення поголів'я волів (на 6%) і третяків (на 3%). Що ж до овець, то розширення посівів зернових культур вплинуло на скорочення їхнього поголів'я за десятиріччя на 14%. Вищенаведені дані дають підстави для такого висновку: на початку XX ст. стан розвитку тваринництва залежав не лише від наявності необхідної для того чи іншого виду тварин площі пасовищ, а й від суми коштів, які одержувало селянське господарство від виробництва злаків.

Аналіз стану матеріально-виробничої бази господарств непривілейованих станів ми завершуємо розглядом питання про знаряддя праці.

Беручи до уваги те, що використання відповідних знарядь праці більшою мірою стосується технології виробництва, обмежимося лише їх загальною характеристикою і рівнем забезпечення ними даних господарств.

У перші пореформені десятиліття в губерніях Лівобережної України немало селянських господарств продовжували використовувати таке стародавнє знаряддя обробітку ґрунту як безполозове і полозове рало. Для культивації ріллі користувалися багатозубим ралом, яке мало три найбільш розповсюджені типи: 1) граблеподібне; 2) з трикутною рамою; 3) бороноподібне. Рало першого типу складалося з напівкруглого або гранчастого бруска довжиною від 70–80 до 200 см, що називався колодою або, як і в граблях, валком, та жердки (дишла), яка забивалася в отвір посередині валка. У вертикальні отвори валка під прямим кутом або трохи навкіс забивалися ральники (зуби) – дерев'яні клиноподібні бруски з міцного дерева (дуба, клена або ясеня). Як зазначав свого часу статистик Полтавського земства Віктор Василенко, однозубе рало – це не що інше, як «обрубок товстої обтесаної колоди, просвердленої посередині, і забитого в отвір загостреного дерев'яного зуба» [173, с. 31]. Другий тип – багатозубе рало з трикутною рамою. У другій половині XIX ст. дерев'яні жердки були замінені залізними лапами або зубцями, що підвищувало ефективність його роботи. Третій тип – бороноподібне рало, яке складалося з тривалкової рами; на кожному з валків був розташований під гострим кутом ральник (зубець). У більш розвинутих варіантах багатозубого рала зубці набули лапоподібної форми або на них стали набивати залізні лапоподібні наральники – лапи. «На Лівобережжі й Слобожанщині, – писали В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко та О. С. Куницький, – побутували різні типи однозубого й багатозубого рала, відбиваючи сполучення споконвічної традиції в техніці обробітку ґрунту з новими народними досягненнями в цій галузі культури» [194, с. 42].

І все ж основним орним знаряддям праці у сільськогосподарських товаровиробників кінця XIX – початку XX ст. був плуг із залізними лемешем і

череслом. Існували три різновиди плугів: 1) традиційні дерев'яні плуги на колісному передку із залізним лемешем і череслом; 2) модифіковані традиційні плуги, що стають панівним різновидом у селянському господарстві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 3) фабричні плуги, які починають широко використовуватися на території Лівобережної України на рубежі ХІХ–ХХ ст. В існуючій літературі традиційний український плуг фігурує під багатьма назвами: просто «плуг», «селянський плуг», «малоросійський плуг», «український», «степовий», «дерев'яний із залізними частинами», «плуг із залізним лемешем» тощо. Щоб уникнути термінологічної плутанини В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко та О. С. Куницький пропонують називати дерев'яний із залізними лемешем та череслом плуг, що здавна використовувався селянами Лівобережжя і деяких інших регіонів України, «традиційним українським плугом» [194, с. 43].

Іншим знаряддям обробітку ґрунту була соха, досить розповсюджена у другій половині ХІХ ст. у Чернігівському Поліссі. За своїми конструктивними особливостями розрізнялися два типи сохи: 1) безпередкова соха переважно з непереставною палицею, де відсутнє стебло, а розсоха своїм заднім кінцем забивалася в отвір поперечного валка і 2) переважно передкова соха, у якій розсоха своїм заднім кінцем забивалася знизу в отвір на задньому кінці граділя (стебла). Як відзначав свого часу Д. К. Зеленін, різниця між ними полягала «не в ральниках і не в їх установці, а в сошному корпусі» [222, с. 55]. За якістю оранки соха поступалася плугу, але з різних причин селяни Лівобережжя продовжували її використовувати навіть у 1916 р., що зафіксував відповідний сільськогосподарський перепис. Одна з причин цього – народні традиції, роль яких в українській землеробській культурі переконливо обґрунтував Ю. П. Присяжнюк [323, с. 276]. Ведучи мову про використання різних типів сохи у Городнянському повіті на Чернігівщині, земські статистики у 1885 р. відзначали, що «не ґрунтові умови гальмують поширення одноконки, а виключно звичай, що твердо встановився» [80, с. 37]. Відомий знавець

народного побуту Лівобережжя, який тривалий час працював статистиком Чернігівського та Полтавського земств, О. О. Русов констатував, що на території Полісся селяни зневажливо ставилися до односторонки, а там, де вона побутувала, так само зневажали поліську соху. У Кролевецькому повіті, де використовувалася соха обох типів, саме традиція визначала застосування того чи іншого типу сохи у сусідніх селах. «Соху завела нужда», – говорили селяни. Поширення сохи в окремих селах у 70-х роках XIX ст. було зумовлене, на думку селян, «заміною рогатої робочої худоби кіньми: маючи одну коняку й соху, селянин отримував можливість самостійно обробляти землю, не звертаючись до супряги» [101, с. 125]. Тривалий час сохи і плуги селяни виготовляли самі. Але індустріальний розвиток європейських країн, у тому числі і Російської імперії, мав своїм наслідком появу нових, більш досконалих знарядь праці. Виробництво сільськогосподарської техніки зростало і в українських губерніях, зокрема на Харківщині. Так, якщо у 1876 р. тут було вироблено відповідної продукції на 53,4 тис. крб., то в 1879 р. – на 129,5 тис. крб. Поступово Наддніпрянська Україна стала лідером сільськогосподарського машинобудування. У 1894 р. тут вироблялося 70% усієї продукції сільськогосподарського машинобудування Російської імперії [202, с. 256]. Розповсюдженню нових знарядь праці сприяли земські склади, які продавали селянам відповідний товар по мінімально можливих цінах. Перший такий склад був відкритий у Золотоніському повіті Полтавської губернії у 1887 р. Через два роки подібні склади з'явилися у Полтавському і Кременчуцькому повітах, а у 90-х роках – у Прилуцькому повіті. У цей же час земські склади почали функціонувати і в Чернігівській та Харківській губерніях [282, с. 207].

Фабрична промисловість виробляла не лише плуги. Згідно з преїскурантом фабрики Потьомкіна у м. Кременчуці на ній виготовлялися такі знаряддя й машини: одно-, дво-, три-, чотирикінні молотарки, ручні й кінні віялки, арфи для віяння (круглі і з трьома решетами), ручні січкальні, кінні сівалки, екстирпатори Тера на 7, 9, 11 лап, розорювачі картоплі, драпаки Меєра,

лушчильники, розраховані на запрягання волів, та інші вкрай потрібні у сільському господарстві знаряддя праці. Деякі заводи Півдня України випускали кінні молотарки з приводом, досить громіздкі на вигляд і важкі на ходу, але міцні і порівняно дешеві машини [136, № 2, 1895 р.].

Поряд з іншими сільськогосподарськими машинами широкого розповсюдження набули різні за призначенням віялки та сортувальниці, що підтверджує факт модернізації сільськогосподарського виробництва у селянських господарствах Лівобережжя. Складніші зерноочисні машини (трієри) у більшості випадків завозилися з-за кордону. Напередодні Першої світової війни закордонна і вітчизняна промисловість постачала сільському господарству і такі знаряддя як кінні граблі, сінні преси, зерносушарки, картоплесаджалки, сінокосарки, хоча попит на них у селянських господарствах через дефіцит коштів був незначний. Найповніші дані про розповсюдження сільськогосподарського інвентарю дає спеціальний перепис 1910 р., проведений в усіх губерніях європейської частини імперії (додаток П). На жаль, цей перепис не розподіляв знаряддя на ті, що належали поміщикам, і ті, що були у розпорядженні селян. Проте, знаючи, що більша частина сільськогосподарського інвентарю знаходилася у представників непривілейованих станів, на основі наведеної таблиці можна зробити деякі узагальнюючі висновки. По-перше, звертає на себе увагу факт високої питомої ваги на території Лівобережжя такого архаїчного знаряддя обробітку ґрунту як соха – 46,0% від відповідних даних по усій Україні. Немало було тут і дерев'яних плугів – 28,2%. Що ж до найновіших машин і механізмів, то їх частка була незначною: 27,4% молотарок, 22,8% віялок, 19,9% сівалок, 18,2% сінокосилок, 15,5% кінних граблів і 7,4% жаток. За цими показниками Лівобережжя значно поступалося Півдню України. А порівняно із Правобережжям рівень забезпеченості тогочасною передовою технікою був майже однаковим. У нас є можливість порівняти рівень забезпечення сільськогосподарських товаровиробників губерній Лівобережної України у

Матеріально-виробнича база

1910 і 1917 роках. Так, якщо у 1910 р. плугів на Лівобережжі було 901 тис., то у 1917 р. їх стало 794 тис., тобто на 11,9% менше. Зате кількість найновіших машин і механізмів всього за сім років значно збільшилася (сівалок: 1910 р. – 32,5 тис., 1917 р. – 87,3 тис. (ріст на 168,6%); віялок: 1910 р. – 126,6 тис., 1917 р. – 173,5 тис. (+37,0%); молотарок: 1910 р. – 26,6 тис., 1917 р. – 44,4 тис. (+66,9%); жаток: 1910 р. – 21,2 тис., 1917 р. – 42,3 тис. (+99,5%)) [97, с. 41–97]. Висновок у даному випадку однозначний: процес розповсюдження нових, більш досконалих знарядь праці, не припинився навіть в умовах світової війни, яка розпочалася у 1914 р., що не могло не вплинути на підвищення ефективності як великих, так і дрібних господарств.

Загалом же, при усіх вищезгаданих недоліках, матеріально-виробнича база господарств непривілейованих станів була значною. У сільському господарстві Лівобережної України була задіяна кількомільйонна армія трудівників села, яка використовувала у своєму господарстві сотні тисяч коней, волів і навіть корів, десятки тисяч найновіших знарядь обробітку ґрунту, сівби, збирання і обмолоту зернових та інших сільськогосподарських культур (хоча за цим показником губернії Лівобережжя значно поступалися більш розвиненим в економічному відношенні південним регіонам Російської імперії). Це факт доведений. Водночас слід сказати, що наявна робоча сила та відповідні знаряддя праці використовувалися не так ефективно, як могло б бути за інших обставин, серед яких далеко не останню роль відіграє недостатнє забезпечення орною землею основної маси козаків, селян та інших представників непривілейованих станів, а також надмірне оподаткування та різноманітні натуральні повинності, від яких особливо страждали дрібні товаровиробники [212, с. 128]. Та це вже інша тема, що потребує окремого аналізу.

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

3.3. Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

Як відомо, у землеробів будь-якого регіону держави господарство базується на вирощуванні відповідних зернових культур, тоді як тваринництво відіграє другорядну, допоміжну роль. Виробництво продукції рослинництва в губерніях Лівобережної України у значній мірі залежало від способу обробітку ґрунту, тоді як останній – від громадської або подвірної-сімейної форми власності на землю. У 1903 р. один із тогочасних сільськогосподарських журналів у зв'язку з цим писав, що за умови громадського землеволодіння селянин не може підняти пар і скосити луки тоді, коли вважає це за потрібне. До цих робіт «він приступає лише тоді, коли буде ухвалене відповідне рішення громади» [134, № 27, 1903 р.].

Громадське землеволодіння, на думку більшості «місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» українського регіону, мало ряд негативних рис, які безпосередньо впливали на процес виробництва. Серед них, в першу чергу, виділялися такі: 1) періодичні переділи ускладнювали роботу по суттєвому підвищенню родючості ґрунтів; 2) в очікуванні чергового переділу, а інколи і задовго до нього, селяни припиняли угноювати ділянки, які їм належали, що призводило до хижацького виснаження ґрунту. А це одне з джерел бідності і загроза розвалу держави у майбутньому. «Якщо ідея виховання селян в умовах зрівняльного землекористування...буде і надалі проводитися з такою ж впертістю, – заявляв 19 березня 1905 р. голова Кабінету Міністрів С. Ю. Вітте, – то Росія може дожити до грізних історичних подій» [64, с. 5].

Певні проблеми з організацією виробництва були й у селян, які володіли землею на основі подвірної-сімейної власності. «Подвірний селянин, – писав у 1893 р. професор Київського університету І. М. Рева, – у землекористуванні обмежений дещо менше ніж селянин-общинник, але все ж таки певних утисків

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

зазнає і він, а це суттєво впливає на урожайність селянських ланів. Подвірний селянин, володіючи своїм наділом серед наділів інших селян, не може орати його раніше своїх односельців, особливо коли мова іде про підняття пару. Якщо він захоче порушити звичай і переорати своє поле раніше за інших, то громадська черода худоби так утопче його ріллю, що все одно доведеться переорювати її знову...» [328, с. 30].

Обробіток ґрунту, як основа технології вирощування зернових культур, мав регіональні особливості, які у значній мірі залежали від якості ґрунтів. Але були і певні загальні риси, найважливішою з яких було переконання селянина у необхідності кількаразової оранки. Тисячолітня практика розкривала перед тогочасним хліборобом агротехнічні можливості вирощування високих урожаїв. Насамперед це стосувалося технологічного процесу оранки, коли закладаються основи майбутнього урожаю. Саме у дво- чи навіть у триразовій оранці селяни вбачали ту агротехнічну дію, що підсилювала природну родючість ґрунту, забезпечуючи таким чином кращі економічні результати. У всіх історико-культурних регіонах України, включаючи Полтавщину, Чернігівщину і Харківщину, існували весняний і літній періоди підготовки пару, які обумовлювалися, по-перше, господарськими потребами, по-друге, наявністю надільної землі і, по-третє, громадськими традиціями випасання худоби. Першим періодом були весняні місяці. Другий період – червень-липень, що було зумовлено потребами пасовищ для худоби. Для цього відводилися родючі землі, які при спрощеній технології мали резерви гарних урожаїв упродовж кількох років експлуатації.

Весняна оранка пару проводилася, як правило, тими орними знаряддями, які були здатні перекидати скибу дерном донизу. При наявності і плуга, і сохи перевагу надавали плугові, намагаючись якомога глибше проорати землю, щоб позбутися насіння бур'янів. На Полтавщині і Харківщині щодо першої оранки вживали поняття «орати пар». Але частка зораних навесні площ

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

у більшості селянських господарств була незначною. Повторно орали пар перед самою сівбою. На Поліссі навіть в одному селі застосовували різні способи оранки. В описі Чернігівської губернії, опублікованому наприкінці XIX ст. під редакцією згаданого вже раніше А. А. Русова, зафіксовані способи технологічної підготовки ріллі, що існували в той час, із визначенням ареалу їх найбільшого поширення. Вибір строків застосування тих чи інших технологічних прийомів мотивувався якістю ґрунту, наявними знаряддями та господарськими потребами. Орієнтирами для проведення оранки для селянина служили церковні свята. Першу оранку проводили до Св. Трійці (травень – червень), другу – у Петрівку (липень), а третю – безпосередньо перед сівбою (кінець серпня – початок вересня).

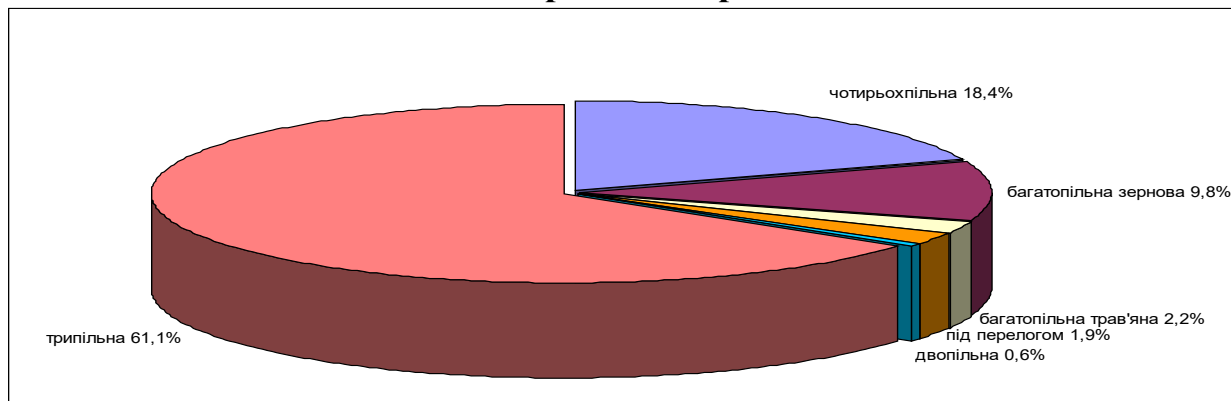
Найбільше технологічних операцій припадало на підготовку ґрунту для озимих – жита і пшениці. На Чернігівщині під жито обробляли ґрунт такими способами: 1) один раз орють плугом і один раз ралють; 2) один раз орють плугом і два чи, навіть, три рази ралють; 3) два рази орють і один раз ралють [298, с. 359]. Завершували селяни сезонну оранку підняттям зябу, тобто підготовкою ґрунту під ярі посіви. У зоні поширення трипільля чи багатопільля на зяб піднімали виключно стерню з-під озимих культур. Знаряддям обробітку ґрунту при цьому майже завжди служив плуг, що було зумовлено функціональним завданням – перекинути відрізаний пласт ґрунту донизу дерном. Перекинуті скиби залишали на зиму непорушеними, чим домагалися затримання снігу, а, значить, і води [292, с. 155]. Для селянина недотримання усталеної технології означало свідоме зниження урожайності поля. Оранка під озимі та ярі культури мала багато локальних варіантів. Так, наприклад, на Чернігівщині існувало три технологічні зони обробітку ґрунтів, тоді як на Полтавщині і Харківщині технологічна зона була одна (в окремих випадках дві). У місцевостях із переважанням піщаного ґрунту низовину орали лише один раз. Незважаючи на малогумусні ґрунти Суразького, Мглинського та

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

деяких інших повітів Чернігівщини, тут навесні орали двічі, переважно сохою [298, с. 370].

Панівною системою землеробства до початку XX ст. було на Лівобережжі трипільля, яке сформувалося тут іще за часів Київської Русі. Ця система передбачала поділ орних земель на три частини: одна відводилася під озимі культури, друга – під ярі, третя – під пар. Наступного року ділянка, що була під паром, засівалася озимими культурами (жито, пшениця), після озимих, як правило, сіяли ярі, а ділянку, з якої зібрали ярі, залишали під пар. Таке чергування давало можливість одночасно вирощувати різні культури, знищувати бур'яни і покращувати структуру ґрунту, а, значить, і його родючість. Про розповсюдженість на Лівобережжі різних систем землеробства свідчать, зокрема, результати подвірного перепису 1900 р. на Полтавщині, в ході якого було встановлено, що трипільну сівозміну використовували 66% селянських господарств, двопільну – 14%, однопільну – 20%. У 1912 р. Головне управління землевпорядкування і землеробства в ході відповідного обстеження встановило, що на території трьох губерній Лівобережної України трипільну систему практикували 67,1% селянських господарств; чотирьохпільну – 18,4%; багатопільну: зернову – 9,8% і трав'яну – 2,2%; двопільну – 0,6%. Під перелогом було 1,9%. Господарства з невизначеною сівозміною складали 31,4% [130, с. 449] (рис. 3.1).

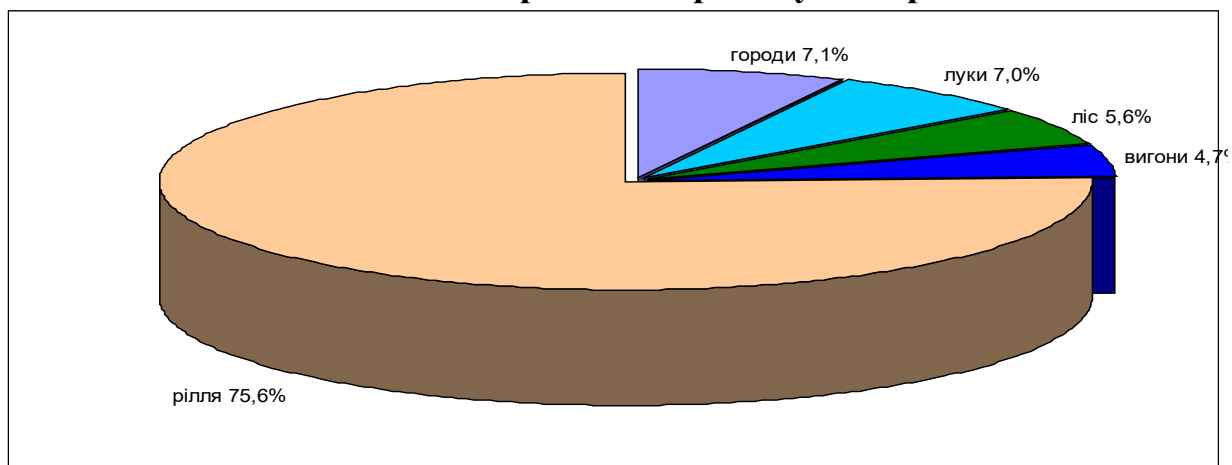
Рис. 3.1. Системи землеробства у селянських господарствах Лівобережної України

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

Найповніші дані про структуру сільськогосподарських угідь датовані 1881 р., коли під керівництвом Центрального статистичного комітету було обстежено усі губернії центрально-чорноземної зони Російської імперії. Результати були одержані такі: 75,6% селянських земель складала рілля; 7,1% – городи; 7,0% – луки; 5,6% – ліс; 4,7% – вигони [100, с. XXI] (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Структура сільськогосподарських угідь непривілейованих станів Лівобережної України у 1881 р.

Аналіз еволюції структури сільськогосподарських угідь протягом 40 попередніх років показує, що питома вага городів і польової землі зростала за рахунок скорочення сінокосів і лісів. На Полтавщині, наприклад, з 1860 по 1900 роки площа присадибних ділянок збільшилася на 1,1%, орної землі – на 4,6%, тоді як сіножаті скоротилися на 3,3%, а площа лісів – на 2,4% [122, с. 295]. Наявність відповідної інформації дає можливість порівняти структуру сільськогосподарських угідь трьох регіонів України. Згідно з даними статистики землеволодіння 1887 р. на Лівобережжі орні землі охоплювали 66,9% усіх угідь, на Правобережжі – 53,9%, на Півдні України – 69,3%. Питома вага сінокосів і пасовищ складала на Лівобережжі – 10,0%, на Правобережжі – 9,9%, на Півдні – 16,2 %. Під лісом на Лівобережжі знаходилося 12,2%, на Правобережжі – 18,8%, на Півдні – 6,2%. Неугідь відповідно: 6,2%; 8,1% і 6,2%. [296, с. 9]. Якщо брати до уваги лише угіддя непривілейованих станів, то в губерніях Лівобережної України наприкінці XIX ст. матимемо таку картину:

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

орної землі було 75,6 %, присадибної – 7,1%, луків – 7,0 %, вигонів – 4,7%, лісу – 5,6% [119, с. 21]. Звертає на себе увагу високий рівень розораності цих угідь, на що, як на суттєвий недолік господарювання дрібних товаровиробників, неодноразово звертали увагу сучасники. Про це, зокрема, писав у 1883 р. відомий фахівець з аграрного питання Іван Левитський: «Тут розорано майже усе, що можливо. Далі цього збільшення площі орних земель здійснюватись не може без очевидної шкоди для присадибних ділянок мешканців села» [231, с. 4]. У 1903 р. харківський агроном В. Мезенцев зазначав, що на Лівобережжі селяни розорали усе, що тільки могли. «Цьому процесу не завадила навіть усезростаюча потреба у сіні й пасовищах. Вибір між розширенням орних земель і забезпеченістю господарства кормами вирішується на користь першого» [280, с. 1]. Причина цього була одна: потреба у грошах. «Гроші і тільки гроші вимагають від селянина у більшості випадків...» – писав один із сучасників. Податок, земські збори, викупні, страхові, громадські збори можуть бути сплачені виключно грошима. Виконання церковних обрядів хоч і супроводжується натуральними внесками, також вимагає грошей» [348, с. 26]. Надмірна розораність угідь завдавала великої шкоди сільському господарству. «За останні 30 років, – писав у 1901 р. про Чернігівську губернію С. С. Євсеєнко, – площа пісків зросла на 37 000 десятин, а уся вона дорівнює 70 000 десятин. Лісознищення досягло тут таких масштабів, що я нерідко не міг упізнати місцевість, де бував раніше. Висохли річки, з'явилися яри і рухливі піски, які можуть перетворити культуру полів у пустелю» [208, с. 16].

Найпоширенішою культурою, що практикувалась у селянських господарствах Лівобережної України у другій половині XIX ст., було жито. Проте з розвитком товарно-грошових відносин його поступово стала витісняти пшениця. Станом на 1881 р. у селянських господарствах Лівобережжя під зерновими культурами було зайнято 65,6% орних земель, з яких 39,0% – під ярими і 26,6% – під озимими. З інших рослин 0,6% площі займали стручкові,

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

1,2% – коренеплоди, 1,7% – так звані торгові культури (тютюн, конопля, льон); під паром знаходилося 23,5%, під перелогом – 7,4% [119, с. 28]. Структура посівів в окремих губерніях могла дещо відрізнятися, проте ці відмінності були несуттєвими, але тенденція до витіснення жита пшеницею була очевидною. Про це, зокрема, свідчать дані по Полтавській губернії (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Еволюція структури посівів у господарствах непривілейованих станів Полтавщини на рубежі XIX – XX ст. (у %)*

Роки	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Інші культури
1882–1889	37,6	1,6	17,0	17,7	9,2	11,4	5,5	–
1900	28,6	1,1	28,7	15,8	9,9	7,8	4,0	4,1
1910	23,0	1,1	30,8	16,6	12,4	6,5	3,3	6,4
Різниця (+ або -) 1910 р. проти 1882-1889 рр.	-14,6	-0,5	+13,8	-1,1	+3,2	-4,9	-2,2	+6,4

**Примітка.* Таблиця складена на основі даних: Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. ; під ред. В. А. Вергунова. – Київ : Нора-прінт, 1998. – С. 77.

Якщо в 1882–1889 рр. жито селяни вирощували на площі, яка охоплювала 37,6% усіх посівів, то у 1910 р. вона скоротилася до 23,0%; площа під озимою пшеницею змінилася не суттєво: було 1,6%, стало – 1,1%. Помітні зміни відбулися у вирощуванні ярої пшениці, під якою у 1882–1889 рр. було зайнято 17% угідь, а у 1910 р. – 30,8%. Площа під ячменем дещо скоротилася (відповідно: 17,7% і 16,6%), тоді як під вівсом зросла з 9,2% до 12,4%. Значно скоротилися посіви гречки: 11,4% і 6,5% та проса: 5,5% і 3,3%. Якщо інших культур, окрім вищезгаданих, подвірний перепис 1882–1889 рр. не зафіксував, то у 1910 р. під ними було вже 6,4% посівної площі [271, с. 29].

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

Урожайність на селянських полях Лівобережжя як у перші пореформені десятиліття, так і напередодні й у роки Першої світової війни залишалася низькою. Так, у 70-х роках XIX ст. на території трьох губерній цього регіону у селянських господарствах щорічно збирали зернових і картоплі у середньому по 101,2 млн пудів; у 80-х роках – 101,7 млн; у 90-х – 120,9 млн пудів. Ріст за три десятиліття склав 19,4%. На Правобережжі відповідні цифри будуть такими: 101,9 млн, 105,9 млн і 135,0 млн. Ріст – 32,5%. Південь України: 119,1 млн, 189,9 млн і 263,8 млн. Ріст – 121,5% [293, с. 278]. Порівняння з губерніями Південної України вважаємо некоректним через те, що тут збільшення валового збору зернових і картоплі мало місце в основному внаслідок масового переселення у цей регіон селян з інших губерній Російської імперії [406, с. 12]. Отже, подвоєння валового збору сільськогосподарської продукції у селянських господарствах Півдня відбулося переважно шляхом екстенсивного, а не інтенсивного виробництва. Інша справа Правобережжя, де, як і на Лівобережжі, про екстенсивний характер виробництва у другій половині XIX ст. говорити немає підстав. Порівнюючи ці два регіони, відзначаємо на Лівобережжі значно нижчий рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. «Народ розорений до такої міри, – писали у 1904 р. полтавські земці, – що не може бути ефективним модернізатором ні у себе вдома, ні як робоча сила в інших господарствах» [102, с. 21]. У сучасній російській публіцистиці окремі дослідники і політичні діячі з яскраво вираженим великодержавним імперським мисленням намагаються всіляко перебільшити успіхи економічного розвитку Російської імперії на рубежі XIX–XX ст., заявляючи про начебто високий рівень життя основної маси громадян тогочасної країни. Проте факти, зокрема і з історії Лівобережної України, таку тезу не підтверджують. Жалюгідні врожаї, зібрані на селянських ланах, не могли забезпечити не лише високого, а навіть задовільного рівня життя, про що, наприклад, писав у 1882 р. в одному із солідних журналів економіст

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

Є. Карцев: «Інтенсивна культура у нас неможлива через те, що у селян немає грошей, знань, розумового розвитку. Панування трипільної системи, відсталих методів обробітку ґрунту пояснюється виключно безпорадністю нашого народу як в економічному відношенні, так і в культурному» [240, с. 248].

Критикуючи тих, хто звинувачував селян у стародавніх способах обробітку ґрунту та низькій культурі, наслідком чого були невисокі урожаї, економіст-аграрник О. Нікольський ще у 1880 р. відзначав: «На жаль, ніхто з прихильників такої точки зору не роз'яснив, як наше селянство при його теперішньому становищі може перейти від первісної трипільної системи до раціональної багатопільної...Для цього потрібні кошти. А звідки у нього гроші на купівлю худоби і найновіших знарядь праці?» [291, с. 73]. Селянин, – продовжував далі цей автор, намагається взяти від землі усе, що тільки можна, тому що його душать злидні, тому, що не вистачає прибутку із землі на найнеобхідніше. «Чи до того тут, щоб думати про виснаження ґрунту, особливо коли знаєш, що думай – не думай, а удобрювати землю нічим, бо від злиденного тваринництва гною не вистачає навіть на паливо» [291, с. 79].

Якщо у селянських господарствах Лівобережжя врожаї зернових на рубежі ХІХ–ХХ ст. коливалися в межах 50–60 пудів з однієї десятини землі [128, с. 72], то бельгійський фермер збирав у середньому 128 пудів, англійський – 123, японський – 115, голландський – 113, датський – 110, шведський – 95, канадський – 87, американський і угорський – 83, французький – 80. У той же час середньостатистичні показники по губерніях європейської частини Російської імперії складали 38 пудів [29, арк. 26]. Не маючи можливості (з різних причин) виробляти стільки продукції як середньостатистичний європейський фермер, селяни у Російській імперії вели напівголодне життя. Так, родини американських фермерів щорічно споживали у середньому по 61 пудів хліба на душу, датських – по 57, канадських – 38, болгарських – 33, французьких – 33, шведських – 31, румунських – 30, німецьких і бельгійських –

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

по 27, англійських – 26, голландських – 24, угорських – 23, тоді як російських – 18 пудів при фізіологічній нормі не менше 19 пудів на рік [29, арк. 28]. Для нормального ж функціонування організму тогочасні фахівці вважали за необхідне споживати 24,5 пуди хліба і хлібопродуктів щорічно [149, с. 3]. Тогочасні джерела свідчили, що зібраний урожай у ряді випадків не забезпечував навіть харчування родини, не кажучи вже про реалізацію його на ринку з метою одержання потрібних для сплати податків коштів. Так, офіцери Генерального штабу російської армії, які у перші пореформені десятиріччя збирали необхідні відомості у губерніях європейської частини імперії, відзначали, що у ряді місцевостей Чернігівської губернії «урожай хліба настільки бідний, що його ледве вистачає на прохарчування місцевих мешканців, а інколи його не вистачає і на посів... Незважаючи на велику кількість орних земель, у ряді місцевостей ґрунти такі бідні, що урожай у більшості господарств рідко доходить до «сам»-4*, переважно він складає «сам»-2 або «сам»-3» [79, с. 169]. Повідомлення про низькі урожаї зернових на Чернігівщині стали масовими на початку ХХ ст., що зафіксовано, зокрема, у творах М. Коцюбинського. Так, улітку 1906 р. із Городнянського повіту писали таке: «Земля з кожним роком дає все гірші урожаї, тоді як податки щорічно зростають, а тому в селян відпадає бажання працювати на землі, яка нерідко навіть не повертає насіння, через що пропадають даремно затрачені час і праця» [254, с. 326].

Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з ювілеєм, 25-річчям створення земських установ, Полтавське губернське земство підбило підсумки своєї діяльності за цей відрізок часу. Окрім звичної у таких випадках схвальної риторики, земці проаналізували рівень забезпеченості різних соціальних груп продовольством.

*Примітка. Нерідко тогочасні статистики вимірювали урожай у «самах». «Сам»-4 означає: одиницю посіяв – чотири зібрав.

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

Результати, які вони одержали у ході своїх розрахунків, заслуговують на увагу дослідників, які вивчають виробництво зернових культур у селянських господарствах Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Взявши за основу принцип поділу на відповідні групи у залежності від розміру земельної власності, який використовував Центральний статистичний комітет, було визначено чотири групи господарств непривілейованих станів: 1) до 1,5 дес. на чоловічу душу; 2) від 1,5 до 3 дес.; 3) від 3 до 6 дес.; 4) від 6 і більше дес. Взявши до уваги середній за 1880 – 1890 рр. урожай зернових і кількість осіб чоловічої статі у селянських родинах, земці вираховували, що 68,2% (311 004 двори) протягом згаданого десятиріччя не могли забезпечити зібраним зерном навіть свої продовольчі потреби [197, с. 47]. Особливо важко доводилося селянам у неврожайні й маловрожайні роки, які на Лівобережжі чергувалися між собою практично щорічно. Так, вважаючи збір 20 пудів з десятини неврожаєм, 25–35 пудів – нижче середнього, 40 пудів – не зовсім задовільним, 50–60 пудів – задовільно хорошим, полтавські земці за 26 років спостережень (1868–1894) жодного разу не зафіксували у селян урожаю, який би складав 70 пудів, а 50–60 пудів – лише чотири рази (1897–1898 рр. і 1893–1894 рр.) [311, с. 92]. За дорученням директора департаменту державних земельних маєтностей професор Н. Коломойцев на початку XX ст. поряд з іншими губерніями центрального регіону вивчав господарську діяльність селянства Полтавщини, Харківщини і Чернігівщини. «Нас вразила низька урожайність землі, – писав він у своєму звіті, – безприбутковість землі, малі розміри чистого залишку хліба, який припадає на кожну особу сільських мешканців, незрівнянно висока орендна плата, яка вказує на майже повну відсутність правильно поставленого господарства...» [27, арк. 4]. Посилаючись на подібні твердження марксистська історіографія кінця XIX – початку XX ст. робила висновок про «занепад селянського господарства України на початку XX ст.» [354^a, с. 143]. Новітніми дослідженнями цю тезу як таку, що не

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

відповідає дійсності, на прикладі губерній Лівобережної України цілком аргументовано було відкинуто. Застосувавши математичну модель в рамках програм MS EXCEL і STATISTICA, В. О. Куліков на прикладі селянських господарств Харківської губернії довів, що протягом усього пореформеного періоду динаміка зернового виробництва у цьому регіоні, як і на Полтавщині, була позитивною. Збори зернових культур – цього основного джерела доходів сільськогосподарських товаровиробників із розрахунку на душу населення постійно зростали. Динаміка зростання приватного селянського землеволодіння не лише на Полтавщині з її високою питомою вагою козацького землеволодіння, але і по усьому регіоні Лівобережжя, знаходилася у зворотному пропорційному зв'язку з дворянським землеволодінням. Наведені аргументи дозволяють погодитися з висновком В. О. Кулікова про те, що при умові збереження після 1917 р. існуючих тенденцій землеволодіння поміщицька у своїй основі система господарювання на Лівобережжі зникла б приблизно через три десятки років [410, с. 109], тоді як фермерська стала б пануючою.

Усе вищесказане дає підстави для таких висновків:

1. Панівною системою землеробства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. було трипілля.

2. Серед злаків, вирощуванням яких займалися представники непривілейованих станів, основними культурами були жито і пшениця, причому на початку XX ст. пшениця, яка користувалася більшим попитом на ринку, поступово витісняла із селянських ланів жито, а в умовах світової війни її у свою чергу витіснили овес, ячмінь, жито і кукурудза.

3. Урожайність полів непривілейованих станів хоч і мала тенденцію до зростання, однак залишалася низькою, майже удвічі відстаючи від аналогічних показників у Західній Європі й Північній Америці.

Технологія виробництва продукції рослинництва й тваринництва в індивідуальних селянських господарствах

4. Причина низьких урожаїв крилася у виробничих відносинах і податковій політиці, що склалися в Російській імперії після скасування кріпосного права і реформування становища тих, хто перебував у віданні Міністерства державних маєтностей. Остання теза підтверджується, між іншим, подібним висновком тогочасних вчених: «Недостатньо наділені землею, обкладені непомірними податками, селяни не обробляють як слід своїх земель, не маючи на це ні часу, ні коштів» [132, с. 46]. Це і було, якщо говорити коротко, головною причиною низької ефективності сільськогосподарської праці у переважній більшості господарств непривілейованих станів.

5. Незважаючи на вкрай несприятливі з економічної точки зору умови життєдіяльності господарства непривілейованих станів у своїй загальній масі не занепадали, а розвивалися, поступово витісняючи з аграрного ринку товарів і послуг великі поміщицькі суб'єкти підприємницької діяльності.

РОЗДІЛ 4

РИНОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Ринок зерна

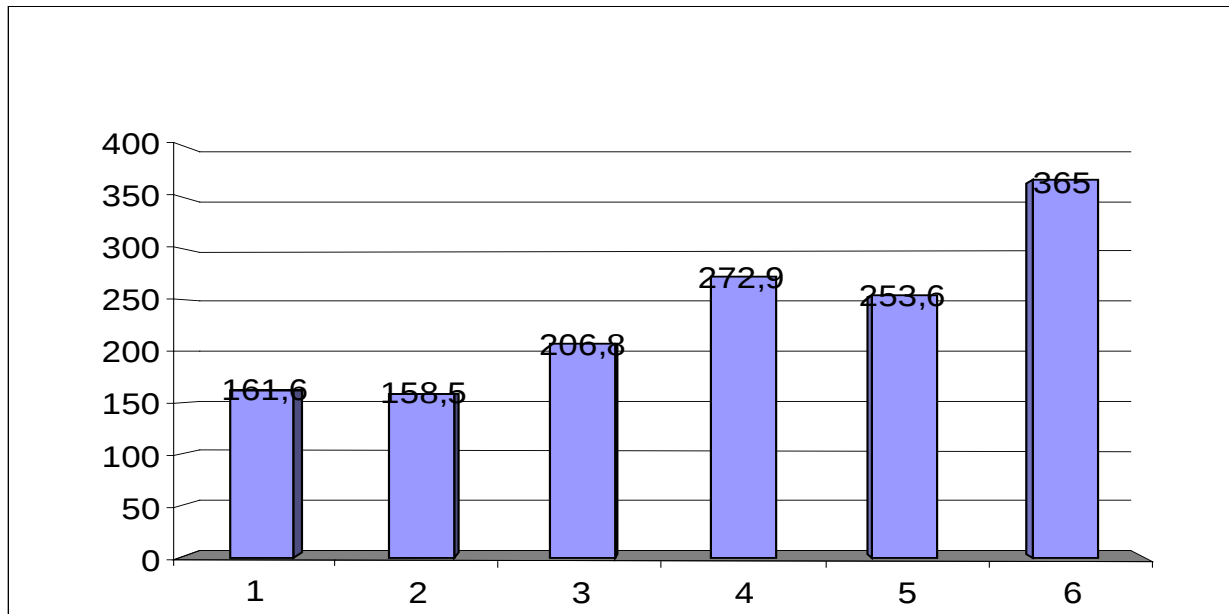
Беручи до уваги те, що саме поняття «ринок» включає надзвичайно широкий спектр різних за своїм змістом соціально-економічних явищ, при характеристиці питань, які стосуються ринку зерна та продукції тваринництва, автори мають на меті визначити насамперед загальні обсяги виробництва зерна (без розподілу на поміщицькі й селянські господарства) та розміри його місцевого споживання, а також установити основні шляхи збуту відповідної продукції.

Як уже зазначалося раніше, основною продукцією сільськогосподарського виробництва в губерніях Лівобережної України було зерно, або, як його називали на рубежі XIX–XX ст. – «хліб». Під цим поняттям тогочасна статистика розуміла такі культури: озиме жито, озима пшениця, яре жито, яра пшениця, овес, ячмінь, полба, гречка, просо, кукурудза, горох, чечевиця і боби. Окремо, як технічні культури, фігурували: картопля, льон, конопля, соняшник, цукровий буряк. Згідно з даними, які були зібрані створеною відповідно до царського указу від 16 листопада 1901 р. спеціальною комісією для вивчення добробуту сільського населення, у 70-х роках середньорічні збори зернових у поміщицьких і селянських господарствах Лівобережжя складали 161,6 млн пудів; у 80-х – 158,0 млн; у 90-х – 206,8 млн пудів [78, с. 169–177]. На початку XX ст. ріст виробництва зерна в губерніях Лівобережної України під дією різноманітних факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру прискорився, досягнувши у 1901–1905 рр. 272,9 млн пудів. У наступній п'ятиріччі виробництво зернових дещо скоротилося, склавши 253,6 млн пудів, що було наслідком анархії 1905–1907 рр. та ряду неврожайних років. Свого максимуму воно досягло у 1916 р., чому не зашкодила навіть світова війна. Цього року на Лівобережжі було зібрано

Ринок зерна

365,0 млн пудів зерна [106, с. 161], тобто більше ніж на 100 млн пудів порівняно з попередніми роками (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Валовий збір зерна в губерніях Лівобережної України у 1870–1916 рр. (млн пудів)

- 1 – 1870–1879 рр.;
- 2 – 1880–1889 рр.;
- 3 – 1890–1899 рр.;
- 4 – 1901–1905 рр.;
- 5 – 1906–1910 рр.;
- 6 – 1916 р.

Вплив світової війни на виробництво зернових культур у губерніях Лівобережної України і, відповідно, на кількість реалізованої на ринок продукції був не таким значним, як це може здатися на перший погляд, хоча внаслідок мобілізаційних заходів уряду сільське господарство трьох губерній втратило 12% усього населення [236, с. 485]. Так, наприклад, порівнюючи 1916 р. і 1917 р., з'ясуємо, що валовий збір жита за цей час зріс на 103%, пшениці – на 114%, вівса – на 111%, ячменю – на 135%, проса – на 121%, гречки – на 140% [74, табл.71]. Проте хліба на ринку хронічно не вистачало, адже пропозиція центральних органів влади продавати хліб по «твердих» (тобто низьких) цінах безпосередніми товаровиробниками сприймалася як «насилля над ними». Навіть «під загрозою реквізиції при відмові від

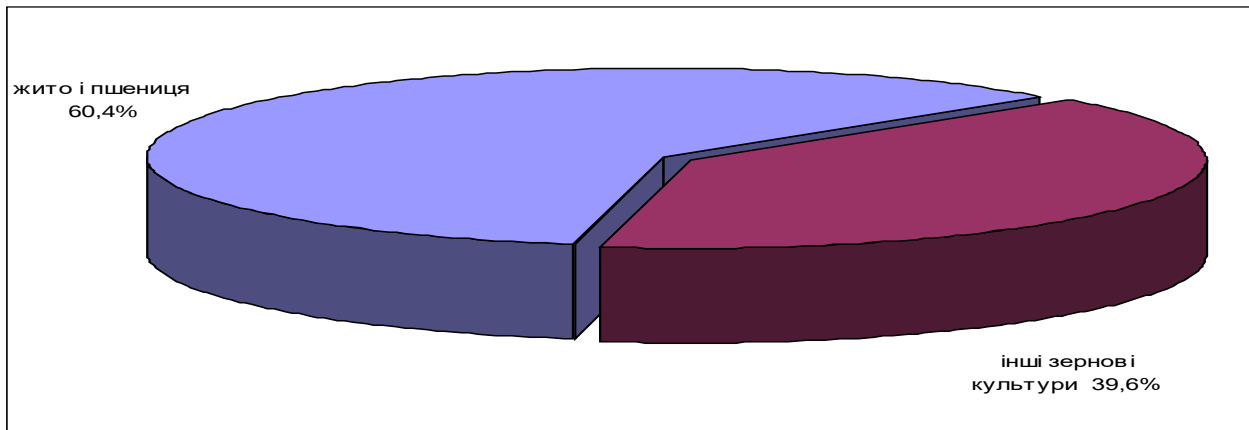
Ринок зерна

добровільного продажу по твердих цінах» [74, с. 191], хліба на внутрішньому ринку не побільшало. Наша теза про незначний вплив світової війни на виробництво сільськогосподарської продукції в губерніях Лівобережної України підтверджується також відповідними статистичними даними щодо кількості коней, великої рогатої худоби, овець та свиней. Якщо у 1913 р. поголів'я вищезгаданих тварин складало на Полтавщині 2 867 тис., то у 1916 р. їх було 3 048 тис. (+6,3%); на Харківщині відповідно 2 376 тис. і 2 728 тис. (+14,8%); на Чернігівщині: 2 876 тис. і 3 866 тис. (+34,4%). Разом по регіону: 1913 р. – 8 119 тис., 1916 р. – 9 642 тис. Ріст склав 18,7%. Практично не зменшилося в регіоні навіть поголів'я коней, десятки тисяч яких були відправлені із села для потреб фронту: 1913 р. – 1 794 тис., 1916 р. – 1 793 тис. [107, с. 195–196].

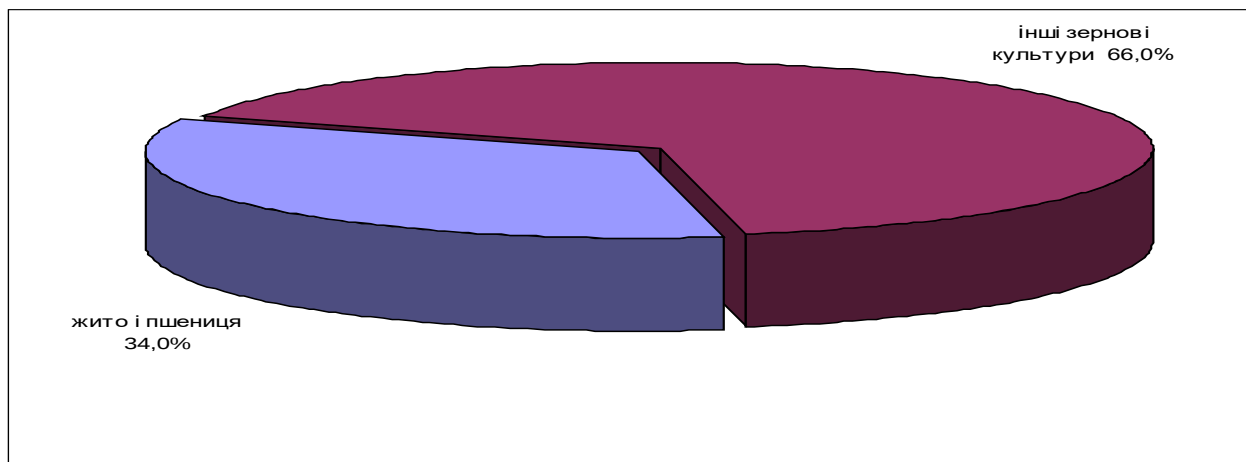
У другій половині XIX ст. і на початку XX ст. у структурі зернових домінуючими були жито і пшениця (60,4% усіх зернових). Проте напередодні 1917 р. їх питома вага знизилася до 34,0%. З ринку зерна їх стали витісняти такі культури, як овес (ріст на 68,9%), ячмінь (ріст на 23,3%), гречка (ріст на 101,1%) та кукурудза (ріст на 212,5%) (рис. 4.2). У структурі масляничних (за тогочасною термінологією) культур, включаючи картоплю, суттєвих змін на початку XX ст. не відбувалося. Проте порівняно з першими пореформеними десятиліттями валові збори вищезазначених культур зросли, чому сприяло не лише розширення посівних площ, але і підвищення урожайності. Звернемося до відповідних показників виробництва картоплі в усіх господарствах Лівобережжя. Середньорічні показники цієї продукції у 70-х роках XIX ст. склали 28,1 млн пудів; у 80-х – 18,2 млн; у 90-х – 77,7 млн [78, с. 169–177]. За перше п'ятиріччя XX ст. середньорічний урожай цієї культури склав 92,9 млн пудів, а у 1916 р. – 130,8 млн пудів (ріст – 40,8%) [106, с. 161]. Підтвердження вирішального фактору зростання урожайності у виробництві зернових культур та картоплі знаходимо у відповідних статистичних даних.

Ринок зерна

Рис. 4.2. Питома вага жита і пшениці у складі зернових культур у губерніях Лівобережної України на початку XX ст.

1901–1905 рр.

1916 р.

Якщо у 1901–1905 рр. середня урожайність однієї десятини озимого жита у господарствах Лівобережжя (незалежно від форми власності) складала 66,8 пудів, то у 1916 р. – 86,0 пудів. Ріст склав 28,7%. Озимої пшениці – відповідно: 72 і 93 пуда (+29,2%). Ярої пшениці – відповідно: 58 і 69,7 пуда (+20,2%). Урожайність картоплі за цей же проміжок часу також зросла на 27,2% [269, с. 60]. Спільною рисою у розвитку сільськогосподарського виробництва усіх губерній Лівобережної України як у перші пореформені роки, так і напередодні 1917 р. було абсолютне переважання площі посівів зернових культур. Станом на 1916 р. посіви зернових склали на Лівобережжі 5 870,5 тис. десятин, або близько 80% усієї орної землі [74, с. 151].

Ринок зерна

На рубежі XIX–XX ст. точилася гостра дискусія навколо питання про так звані надлишки сільськогосподарської продукції, зокрема зерна, яке безпосередні товаровиробники могли безперешкодно реалізувати на відповідних ринках збуту. Раніше вже йшла мова про виробництво зерна у селянських господарствах із розрахунку на одну особу. При цьому було відмічено загалом недостатній рівень забезпеченості хлібом основної маси представників непривілейованих станів [269]. Доречно у зв'язку з цим визначити так звані надлишки за умови врахування обсягів виробництва зернових культур в усіх, без виключення, господарствах, адже на ринок, особливо зовнішній, ішло зерно без чіткого означення його походження. У 1893 р. у зв'язку з неврожаєм 1891–1892 рр. царський уряд здійснив спробу визначити кількість продовольчих надлишків у губерніях європейської частини Російської імперії. Згідно з розрахунками Центрального статистичного комітету, яким на той час керував М. Тройницький, було встановлено, що у 1889 р. чистий залишок усіх «хлібів» після вирахування необхідної кількості для посіву, склав на Лівобережжі 13,62 пуда на одну душу сільських мешканців обох статей; у 1890 р. – 22,42 пуда; 1891 р. – 29,49 пуда; у 1892 р. – 18,18 [92]. Якщо до цього розрахунку додати ще й міських жителів (на Лівобережжі їх у 1913 р. був 1,3 млн осіб, або 12,4%), то ситуація із забезпеченням населення продовольством виявиться ще гіршою. Навіть за умови визнання 18 пудів достатніми для харчування, на чому наполягала тогочасна офіційна статистика, торгівля зерном наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. здійснювалася для більшості мешканців за рахунок недоїдання*.

**Примітка.* Згурський Г. В. у своїй дисертації як цілком достатню спробував обґрунтувати норму у 19^{1/4} пуда на особу (Згурский Г. В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60–90-е годы XIX в. : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Г. В. Згурский. – Харьков, 1989. – С. 12).

Ринок зерна

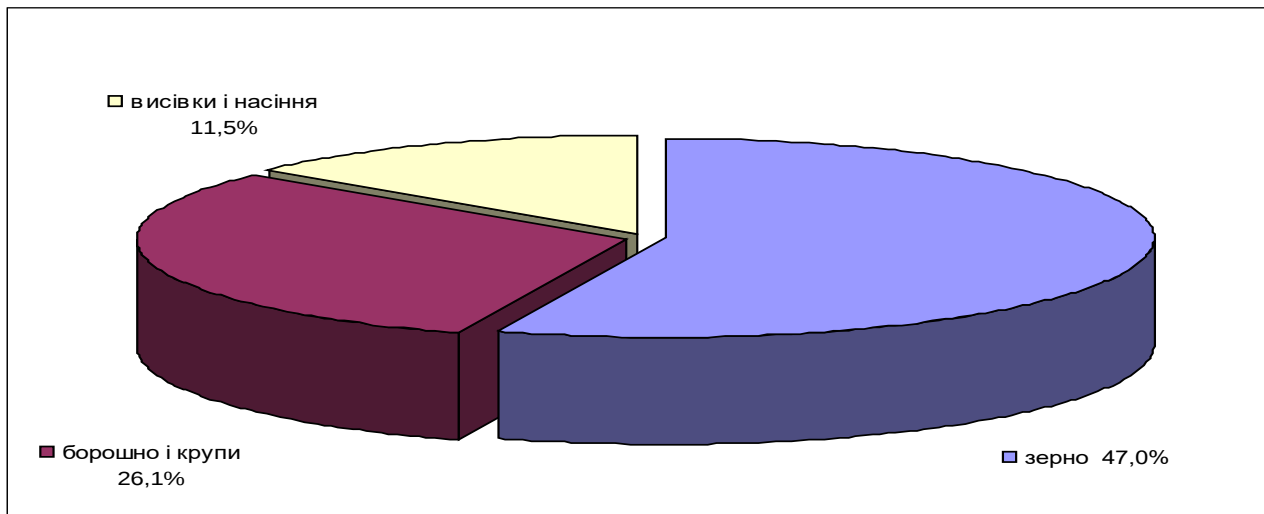
Саме до такого висновку дійшла так звана «Комісія Центру» у 1901 р., яка спеціально вивчала рівень забезпеченості основними продуктами харчування мешканців європейської частини імперії. Її розрахунок був побудований на основі продовольчої норми 40 пудів на одного мешканця і кормової – 40 пудів вівса щорічно на коня. Згідно з одержаними даними в губерніях Лівобережної України мала місце нестача у харчових продуктах у межах 32,5%, а в кормових – 70% [78, с. 132]. З таким висновком у 1910 р. погодилися і місцеві земські економісти [313, с. 34]. «Щоб сплатити позики, – писав один із сучасників, – селянин везе на торги свій хліб, свою криваву працю, не міркуючи довго над тим, що доведеться їсти самому». Хоч напередодні 1917 р. урожайність і, відповідно, валовий збір зернових зросли на 20–30%, але ж і населення збільшилося з 1897 по 1917 рр. на 2,2 млн осіб (з 7 568,4 тис. у 1897р. [327, с. 53] до 9 775,6 тис. у 1917 р. [190, с. 103], або на 29,2%). В умовах світової війни, коли продовольче питання у країні надзвичайно загострилося, царський уряд спробував вирахувати кількість так званих надлишків хліба в усіх регіонах Російської імперії. Було встановлено такі розміри «надлишку»: у Полтавській губернії – 71,7 млн пудів; у Харківській – 4,3 млн пудів. Щодо Чернігівщини, то було офіційно визнано факт нестачі тут для «нормального» з точки зору тогочасних бюрократів харчування населення 11,7 млн пудів зерна [74, с. 452].

Незважаючи на очевидні проблеми із забезпеченням місцевого населення хлібом, як поміщики, так і селяни у гонитві за грошима продавали значну частину вирощеного зерна: одні – з метою збагачення, інші – через необхідність одержати для сплати податків гроші (додаток Р). Так, наприклад, середньорічний вивіз жита з Лівобережжя у 1909–1913 рр. складав 11 189,0 тис. пудів. Ще 5 240,3 тис. пудів вивозили житнього борошна. Ще масштабнішою була торгівля пшеницею: щорічний вивіз цього зерна складав 23 358,8 тис. пудів. Майже стільки ж вивозилося і пшеничного борошна – 22 722,2 тис. пудів. Разом жито і пшениця дали досить вагомі показники: 34 547,8 тис. пудів

Ринок зерна

зерна і 27 962,5 тис. пудів борошна. Враховуючи те, що у попередні роки вивіз жита і пшениці з Лівобережжя не перевищував 27,0 млн пудів [128, с. 68], є підстави говорити про активізацію торгових операцій у сфері реалізації продукції рослинництва у роки столипінської аграрної реформи. У 1909–1913 рр. три губернії Лівобережної України відправляли на продаж жита і пшениці майже половину (39,2%) від загальної кількості зернових культур, які експортувала уся царська Росія у 1861–1865 рр.: відповідно 5 520 тис. ц і 14 085 тис. ц [378, с. 39]. Структуру вивозу за межі губернії усіх зернових культур, а також борошна і круп, відображають дані, які стосуються Полтавщини. Протягом 1898–1907 рр. у середньому за рік із цього району було вивезено на продаж 7 321,0 тис. пудів жита, 3 728,5 тис. пудів пшениці, 1 491,4 тис. пудів ячменю, 5 647,2 тис. пудів вівса, 656,0 тис. пудів гречки, 87,0 тис. пудів проса. Всього зерна – 18 931,7 тис. пудів. Вивіз борошна і круп мав таку структуру: борошно пшеничне – 8 115,9 тис. пудів; борошно житнє – 1 501,3 тис. пудів; борошно гречане – 3,8 тис. пудів; борошно інше – 17,5 тис. пудів; крупа гречана – 605,4 тис. пудів; крупа пшенична – 75,1 тис. пудів; крупа інша – 183,4 тис. пудів. Разом борошна і крупи – 10 502,4 тис. пудів. Вивіз висівок та інших залишків борошномельного виробництва складав 5 652,1 тис. пудів; кукурудзи, гороху, квасолі, бобових – 112,0 тис. пудів; насіння (конопляного, льону, соняшнику та інших олійних культур) – 517,8 тис. пудів; вижимки насінневої – 338,4 тис. пудів. Всього хлібних вантажів – 34 054,4 тис. пудів. Серед інших продуктів землеробства було вивезено 369,2 тис. пудів картоплі, 4 384,8 тис. пудів буряка, 44,1 тис. пудів пеньки і пенькової паклі, 1 448,9 тис. пудів тютюну [319, с. 72–73]. Разом – 6 247,0 тис. пудів. Таким чином, загальний обсяг торгівлі продукцією землеробства склав у середньому за 1898–1907 рр. 40 301,4 тис. пудів, з яких на хлібні вантажі припадало 88,3% (рис 4.3).

Рис. 4.3. Структура експорту з Полтавщини продукції рослинництва у 1898 – 1907 рр.

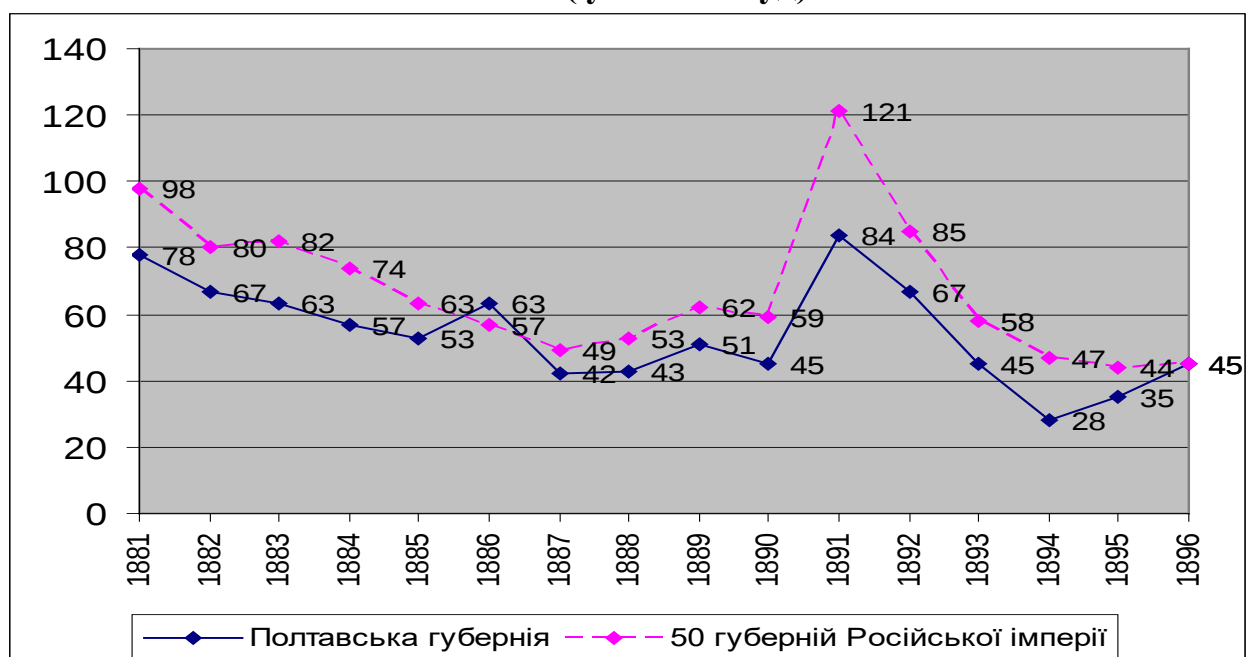
На зростання масштабів торгівлі зерном значний вплив мало будівництво залізниці, яка у 1871 р. була прокладена від Харкова до Полтави, Кременчука і далі до Одеси. Інша залізниця у 70-х роках XIX ст. з'єднала Ромни і Бахмач із портами Балтійського моря (Лібаво-Роменська залізниця).

Так, у 1912 р. із Полтавської губернії залізницею було відправлено 6 925 тис. пудів пшениці; у 1913 р. – 7 445 тис.; у 1914 р. – 5 990 тис. Із Харківської губернії пшениці було відправлено ще більше: 1912 р. – 12 382 тис. пудів; 1913 р. – 11 686 тис.; 1914 р. – 8 340 тис. Чернігівщина з відомих причин аналогічні показники мала значно менші: 1912 р. – 690 тис. пудів; 1913 р. – 775 тис.; 1914 р. – 708 тис. [118, с. 4]. Порівнюючи перевезення відповідного вантажу залізницями і водними шляхами, відзначаємо незначну роль останніх. Для прикладу наведемо показники по Чернігівській губернії, яка була багата водними магістралями. Середньорічні показники перевезень житнього борошна по внутрішніх водних маршрутах складали тут у 1909–1913 рр. 18,3 тис. пудів, тоді як залізницею – 869,4 тис. пудів, або на 4 750,8% більше [82, табл. 1]. Основними центрами торгівлі хлібом на території Лівобережної України були Конотоп, Ічня, Остер, Переяслав (із пристанню у с.Андрушах), Прохорівка, Кременчук, Харків, Білопілля та ряд інших міст і селищ. Купівля-продаж хліба здійснювалася на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових

Ринок зерна

пристанях і морських портах, а також безпосередньо на місцях його виробництва. Основними фігурантами у хлібній торгівлі були так звані «хлібні контори», фірми, великі торговці, дрібні перекупники, які в ході перепродажу зерна одержували прибутки на різниці цін у місцях виробництва і пунктах реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринках. На одному із засідань Харківського сільськогосподарського товариства його члени відзначали, що продаж зерна перекупникам є украй негативним явищем, результатом якого була втрата безпосередніми товаровиробниками від 5 до 10 коп. на кожному пуді хліба [136, № 23, 1880 р.]. Таких землевласників, повідомляв харківський губернатор у своєму звіті за 1890 р., було більше половини [195, с. 59]. Особливо сутужно було продавцям хліба в період аграрної кризи 80–90-х років XIX ст., викликаній масовими поставками зерна з Північної Америки. Згідно з даними комісії, створеної 16 листопада 1901 р., за 16 років кризи (1881–1896) ціни на хліб знизилися у середньому на 42,3% – з 78 коп. у 1881 р. до 45 коп. у 1896 р. на Полтавщині і з 98 коп. до 45 коп. у середньому по 50 губерніях європейської частини Російської імперії [209, с. 107] (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Динаміка цін на хліб у Полтавській губернії і по 50 губерніях європейської частини Російської імперії в кінці XIX ст.
(у коп. за пуд)

Ринок зерна

Таким чином, лише неврожай 1891 р. і спричинений ним голод, забезпечив різке підвищення цін, після чого вони знову впали у 1894 р. до 28 коп. за пуд на Полтавщині і 44 коп. у 1895 р. загалом по імперії. «У роки аграрної кризи 1882–1895 рр., – відзначав відомий фахівець з історії аграрного ринку Б. Н. Миронов, – роль лідера у русі цін переходить до ячменю: саме на нього ціни у 80–90-х роках ХІХ ст. знизилися особливо помітно – на 21% у 80-х і на 7% у 90-х при середньому падінні хлібних цін відповідно на 13 і 5 %» [286, с. 51]. У наступні роки ціни на хліб поступово зростали, сягнувши свого максимуму у воєнному 1915 р. (додаток С). Скажімо, ціни на жито з 1897 по 1915 рр. зросли на Лівобережжі у середньому на 149% (із 45 коп. до 1 крб.12 коп.). Протягом 19 років значних коливань цін, як це було під час кризи кінця ХІХ ст., не спостерігалось. Лише у 1907–1909 рр. у зв'язку з неврожаєм ціни на цю культуру підвищилися до 102 коп. у 1907 р., 109 коп. – у 1908 р. і 90 коп. – у 1909 р. і вже не повернулися до попереднього рівня. Незважаючи на це, тогочасні фахівці вважали ціни на жито і пшеницю такими, що у ряді випадків не покривали навіть затрат на їх виробництво. У 1903 р. економічне бюро Полтавського губернського земства на своєму засіданні детально проаналізувало проблему збуту хліба, вважаючи за необхідне якомога швидше «упорядкувати збут цих продуктів так, щоб на користь виробника йшла більша частина плати, яку вносить за даний товар споживач» [389, с. 15]. На думку земських економістів, основними причинами низьких цін на зерно були: 1) протекційна система, яка у європейських країнах набувала все більшого значення, результатом чого стало встановлення величезних митних зборів за ввезення хліба; 2) непомірно високі залізничні тарифи у тих частинах держави, де виробництво експортного хліба існувало давно, облаштування залізничних колій і «встановлення диференційованих тарифів для степових губерній з цілиніми землями, які стали, таким чином, нашими конкурентами у торгівлі хлібом» [389, с. 16]; 3) повна непристосованість Росії до умов сучасної світової хлібної торгівлі.

Якщо перші дві проблеми, на думку земців, потребували врегулювання на державному і міждержавному рівнях, то третю можна було вирішити на регіональному, місцевому рівні, залагодивши відповідним чином проблеми, що виникали між продавцем і покупцем. На рубежі XIX–XX ст. хліботоргова угода укладалася, як правило, на певний термін по так званій «пробі» або на «гарантію ваги», тобто продавець зобов'язувався доставити покупцеві хліб не пізніше певного терміну. При цьому поставлений хліб повинен був відповідати пробі або мати умовну вагу натури зерна, визначену за допомогою пурки¹. Остання умова при реалізації головних хлібів, які вирощувалися в губерніях Лівобережної України (жито, пшениця і ячмінь), означала, що зерно, яке характеризувалося значною вагою користувалося більшим попитом. Цей фактор набував усе більшого значення внаслідок того, що вагою натури зерна визначалися, по суті, усі його найважливіші споживчі характеристики, а саме: повнота зерна, його чистота, сухість і зовнішній вигляд. Наприклад, якщо говорили, що вага натури пшениці дорівнює 10 пудам, то цим самим підкреслювалися усі найцінніші якості зерна, адже ця вага вказувала на те, що пшениця дуже повна і, таким чином, при помолі дає багато борошна; вона абсолютно чиста, бо різні сміттєві домішки, легші за пшеницю, обов'язково зменшують вагу натури; вона суха, адже волога пшениця через те, що вона розбухла, займає більше місця і, таким чином, не може мати високої натури. Нарешті пропонована пшениця доброякісна, бо будь-яке пошкодження зерна неодмінно матиме вплив на вагу натури зерна. Іншими словами, вагою натури зерна називали відповідність між вагою і мірою: якщо говорили, що зерно важить стільки-то пудів чи золотників², то це означало, що одна четверть³

Примітки:

1. Пурка – прилад для визначення ваги натури зерна.
2. Золотник – міра ваги, що дорівнювала 4,27 грамів.
3. Четверть – міра сипучих тіл, що дорівнювала 209,9 літра.

Ринок зерна

зерна, або 8 мір, важить стільки-то пудів або повна частина четверті (пурка) важить стільки-то золотників.

Таким чином, продати зерно на гарантію означало взяти на себе зобов'язання доставити хліб з обумовленою вагою четверті. Саме цих двох умов – терміну і гарантії ваги – постачальники хліба часто не дотримувалися, причому через причини, які в більшості випадків від них не залежали. Наприклад, певний товаровиробник без посередників, напряду, з іноземним чи портовим покупцем уклав угоду на термін і на гарантію ваги натури зерна. Тобто ми можемо говорити, що він продав партію хліба із зобов'язанням доставити його у визначений термін, гарантуючи вагу натури проданого хліба пудами, у четвертях або золотниками у пурці. Хліб набрали у мішки. У цей час пройшли дощі і ґрунтові дороги стали непрохідними; власники транспорту вимагали за доставку на станцію подвійну плату або взагалі відмовлялися везти вантаж. Доводилося чекати, поки підсохне дорога. Аж тут почалися свята, а за існуючими тоді правилами прийом вантажів на станціях у святкові дні відбувався лише до 12 години дня. Нерідко постачальники запізнювалися, вивантажуючи зерно прямо на землю, і лише наступного дня залізниця готова була його прийняти, але тепер немає вагонів, і знову доводиться чекати, інколи кілька днів. У результаті згаданих проблем із доставкою хліб може відсиріти, прорости і, навіть, підгнити. Вага натури у такому випадку знизиться, зерно втратить свою якість і товар із великим запізненням прибуде у порт. Покупець або не прийме такий товар, або запропонує мізерну ціну. Виходить, що товаровиробник, який вирішив не вдаватися до послуг перекупників, «одержує за свій хліб набагато меншу ціну, ніж та, яку йому пропонували на місці хлібні торговці, які вміли усувати всі перешкоди і залагоджувати непорозуміння, що виникали» [389, с. 19].

Намагаючись якомога вигідніше продавати хліб, великі товаровиробники ще у перші пореформені роки ініціювали створення сільськогосподарських кооперативів. Однією з основних функцій, які вони

Ринок зерна

виконували, була організація збуту виробленої продукції. Перше таке товариство було організоване у Полтаві у 1865 р., але масовий рух по їх створенню розпочався лише на початку ХХ ст. Лідером у цьому процесі була Полтавська губернія, де у 1913 р. діяло 293 малорайонних (у межах одного або кількох населених пунктів), 10 повітових і 3 губернських сільськогосподарських товариств [353, с. 481]. Станом на 1 січня 1911 р. при посередництві 23 товариств на Полтавщині було продано 132 974 пуди різного зерна, частково у вигляді круп або борошна. Покупцями хліба, запропонованого членами сільськогосподарських товариств, були переважно інтенданти, тобто представники військового відомства. Саме вони і ставали у більшості випадків ініціаторами торгової операції, купуючи хліб за попередньо узгодженою ціною. Після досягнення згоди, зерно, насипане у завчасно видані інтендантством мішки, у призначений час доставлялося на відповідну залізничну станцію. Тут воно оглядалося представником військового відомства і, якщо задовольняло його вимоги, приймалося для відправки до пункту призначення. За своє посередництво товариство брало 1–2 коп. із кожного пуда. Загалом продаж інтендантству хліба здійснювався дорожче від місцевих цін на 10–15 коп. за пуд, у результаті чого продавці на кожному пуді «вигравали не менше 10 копійок» [273, с. 195].

Якщо поміщики і заможні селяни намагалися реалізувати зерно великими партіями, то дрібні товаровиробники нерідко використовували для цього сільські базари і ярмарки, які періодично відбувалися у малих і великих містах. На рубежі ХІ–ХХ ст. вони були поширені в усіх українських губерніях, включаючи і Лівобережжя. В окремих населених пунктах протягом року проводився не один, а декілька ярмарків. Так, у Чернігові у вищезгаданий період, функціонувало три ярмарки (два весною і один восени). У повітовому місті Глухові – чотири, у містечку Гоголів – п'ять, селі Сорокошичі – шість, селі Кістер і місті Бровари – сім і т.д. [351, с. 47]. І в цьому відношенні авангардні позиції посідала Полтавщина, де у 1882 р. у 338 населених пунктах

Ринок зерна

функціонувало 1 030 ярмарків, а у 1914 р. губернський статистичний комітет уже нарахував 1 116 ярмарків [300, с. 9]. Але тільки Іллінський ярмарок у Полтаві і 4 ярмарки у Ромнах мали характер оптової торгівлі, тоді як усі інші – роздрібною. У нашому розпорядженні є детальні відомості про Покровський ярмарок, який щорічно проводився у Лубнах з 28 вересня по 2 жовтня. Обстеження цього ярмарку, яке було здійснене поліцією на замовлення губернського статистичного комітету 29 вересня 1890 р., засвідчило, що зерно різних хлібів доставлялося сюди, головним чином, із Лубенського, Пирятинського і Хорольського повітів. Постачальниками були селяни, поміщики та дрібні перекупники, серед яких було 26 євреїв і 2 українця. Пшениця продавалася по 90–93 коп. за пуд; жито – по 92–93 коп.; гречка – по 75 коп.; овес – по 47–48 коп.; просо – по 50 коп. Всього на ярмарку було скуплено 15 150 пудів пшениці, 11 550 пудів жита, 838 пудів гречки, 1 325 пудів вівса і 1 664 пуди іншого зерна на загальну суму 26 596 крб. Основна частина хліба була негайно відправлена на ст. Ромодан. «Визначити, яка частина хліба була привезена виробниками, а яка скупниками, неможливо, бо таких відомостей одержати не вдалося», – писали у 1892 р. полтавські земці [299, с. 31].

Зважаючи на величезне значення для економіки країни зернового ринку, тогочасний уряд у 1911 р. організував Комітет, метою діяльності якого було будівництво зерносховищ за рахунок державного бюджету. При Державному банку було створене спеціальне відділення під назвою «Управління елеваторами Державного банку». Вже через рік були відкриті перші елеватори, яких згідно з відповідним проектом у 1916 р. повинно було бути 84. Зерносховища Державного банку приймали на збереження відповідний товар будь-якого власника за умови внесення ним необхідної плати за прийом, збереження, очистку, переробку, страхування та відпуск зерна [153, с. 154].

Підбиваючи загальні підсумки питання, присвяченого характеристиці ринку зерна в губерніях Лівобережної України, відзначаємо, що він був досить

Ринок зерна

значним. Напередодні світової війни Лівобережжя поставляло за межі України від 14 до 17% товарного зерна, тоді як Правобережжя – 8–9%, а Південь – 75–78%. Експорт за межі імперії, переважно у Німеччину, Голландію, Англію, Францію та Італію, мав пряме відношення до сільськогосподарських товаровиробників Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Ці регіони давали від 6 до 7% усього експорту, тоді як Правобережжя від 4 до 8%, а Південь – 89–92% усього відправленого за кордон зерна [411, с. 12]. Основним мотивом експорту була, звичайно, різниця у цінах. Згідно з підрахунками І. Н. Озерова у середньому за 1909–1913 рр. вартість одного пуда пшениці на території Лівобережної України складала 93,6 коп., тоді як у чорноморських портах вона дорівнювала 105,4 коп., тобто на 11,8 коп. більше. Що ж до зовнішніх ринків, то пуд пшениці у Голландії коштував – 131,1 коп., в Італії – 132,7 коп., у Франції – 136,9 коп., в Англії – 135,8 коп. [297, с. 102]. Крім цього І. Н. Озеров вираховував вартість накладних витрат при експорті українського зерна до Англії у 1909–1913 рр. Якщо середню ціну пшениці в цій країні взяти за 100%, то питома вага різних витрат матиме такий вигляд: 74,11% – ціна, яку одержав товаровиробник; 1,13% – витрати, неминучі на першій стадії експортного руху пшениці; 7,85% – витрати на транспортування до південноукраїнських портів; 3,02% – витрати у порту; 6,79% – загальні торгові витрати; 5,78% – морський фрахт і страхівка. Загальні витрати складають, таким чином, 98,68%. Чистий прибуток у цьому випадку – 1,32%. Отже, група накладних витрат при експорті пшениці з України до Англії у 1909–1913 рр. складала близько 33 коп. за пуд, або 25% від середньої англійської ціни. При цьому найбільшими були витрати, пов'язані з транспортуванням від районів заготівлі зерна до південних портів (близько 11 коп. на пуд, або майже 8%). Найменшими величинами визначалися витрати, неминучі на першій стадії експортного руху української пшениці – 1,50 коп., або 1,13% [297, с. 99]. Таким чином, на думку І. Н. Озерова, вигода експорту зерна була для товаровиробників очевидною.

Ринок тваринництва та його продукції

Немає сумніву в тому, що за умови усунення перешкод, які стояли на шляху торгівлі зерном, масштаби його вивозу за межі Лівобережжя були б більш значними, що у свою чергу підвищило б мотивацію безпосередніх товаровиробників інтенсифікувати вирощування зернових культур, забезпечуючи, таким чином, подальше розширення їх виробництва і урізноманітнення асортименту товару, який пропонувався покупцям.

4.2. Ринок тваринництва та його продукції

Зростання валового виробництва зерна в губерніях Лівобережної України суттєво розширювало кормову базу для тваринництва, а значить створювало об'єктивні передумови для його подальшого розвитку. На рубежі ХІХ–ХХ ст. відбулися важливі зміни у структурі сільськогосподарських тварин, а подальша інтеграція Російської імперії у світову економіку сприяла розвитку племінної справи, наслідком чого стала поява високопродуктивних порід коней, овець, свиней, кіз та птиці.

Протягом кількох століть головними фігурантами на ринку тваринництва були вівці і такий продукт вівчарства, як вовна. Ще на початку ХVІІІ ст. центральна російська влада стала активно рекламувати і всіляко заохочувати розведення на Лівобережжі (Гетьманщині) таких порід овець, які б давали казенним заводам сировину для виготовлення верхнього армійського одягу. З цією метою царський уряд здійснив закупівлю за кордоном овець, яких сучасники називали «шленськими», тобто сілезькими. Тогочасне міністерство торгівлі, яке мало назву Мануфактур-Колегія, видало спеціальну інструкцію по розведенню згаданої породи, так званий «регламент». У ньому зазначалося: «...хто має чорних і сірих овець, треба, щоб з часом вони зникли; а одержаних від розмноження білих овець залишати як племінних. Інших же овець, чорних і сірих, використовувати на власний розсуд» [66, с. 187]. Щоб стимулювати розведення «шленських» овець, казна обіцяла купувати у населення їхню вовну по «два рублі і дві гривні», замість колишніх цін на звичайну для українського

населення вовну по «полтині і по двадцять алтин», тобто учетверо дорожче. Проте ініціатива імперського центру щодо розвитку на території Гетьманщини вівчарства була сприйнята місцевими мешканцями з недовірою. Іншим фактором, який зумовив крах ініціативи російської адміністрації, спрямованої на розповсюдження закордонної породи овець серед сільського населення Лівобережної України, була відсутність потрібних фахівців та небажання селян і козаків перетворювати орні землі, які забезпечували їх хлібом, на пасовища.

Напередодні скасування кріпосного права на території трьох губерній Лівобережжя так звана «шленська» порода овець, незважаючи на усі зусилля уряду, так і не набула значного поширення. Місцеве населення в більшості випадків надавало перевагу розведенню так званих «звичайних», тобто місцевих порід овець, хоч поряд із ними були й породи іспанських, волоських і «шленських» овець. Станом на 1870 р. у Полтавській губернії, наприклад, з 1 352 100 овець грубововних було 96,2% [230, с. 134]. У другій половині ХІХ ст. однією з головних проблем розвитку вівчарства стало розведення каракульських овець, які на думку професора Харківського ветеринарного інституту Михайла Іванова були «найкращим матеріалом для поліпшення грубововного вівчарства» [225, с. 1]. Реагуючи на запити споживачів, сільськогосподарські товариства Лівобережної України на рубежі ХІХ–ХХ ст. періодично організовували експедиції у Середню Азію, купуючи там каракульських овець як плідників для усіх, хто бажав розводити у себе цю породу. Схема цих закупок була такою: сільськогосподарські товариства збирали відомості про кількість овець, яку бажали придбати домогосподарі; після цього група фахівців, одержавши від клієнтів аванс, виїжджала у район Бухари, де і здійснювала необхідні закупки. Замовниками були переважно поміщики, для яких вівчарство було одним із важливих джерел прибутку. Так, у 1889 р. була організована чергова експедиція до Бухари. Великі землевласники Полтавщини (Н. Н. Жеглов, К. М. Клименко, І. П. Іллінський, А. А. Милорадович, Л. М. Позен, Н. В. Репнін, М. Г. Ковалевський та

Ринок тваринництва та його продукції

А. Д. Лебедєв) замовили 29 овець каракульської породи, поміщики Харківщини (М. Х. Гельферіх-Саде, Г. А. Менгден та А. М. Селастенников) – 14 таких овець, Чернігівщини (О. Фан-Паттон) – 3 вівці. Через 5 років кількість замовлених овець збільшилася: полтавськими землевласниками – 50 овець, харківськими – 23. Попит на каракульських овець, що постійно зростає, зумовив необхідність організації чергової експедиції у Бухару вже наступного, 1895 року. Полтавці замовили 75 овець, харків'яни – 5, чернігівчани – 4. У 1898 р. у ході чергової експедиції було замовлено відповідно: 110, 9 і 33 вівці. Одна з останніх таких експедицій відбулася у 1910 р., коли для клієнтів із трьох губерній було закуплено понад 500 овець [225, с. 33].

Як правило, у середньоазіатських вівчарів купували різних овець: баранів, маток, ягнят баранців і ягнят ярочок. Вартість привезеної з Бухари вівці коливалася від 35 до 50 крб. за голову, тоді як в узбеків вони були куплені у середньому за 10 крб. Доставлені на місце призначення вівці продавалися частково замовникам, які внесли відповідні кошти на організацію експедиції, а частково – на аукціоні. Вівці, які залишалися непроданими, розподілялися між дрібними сільськогосподарськими товариствами як плідники. Найкращі екземпляри баранів, доставлені у 1910 р., були продані у середньому по 184 крб. 40 коп. із коливаннями від 130 крб. до 270 крб. Шість кращих маток були продані у середньому по 76 крб. 66 коп. із коливаннями від 62 крб. до 101 крб. Забраковані барани були реалізовані у середньому по 34 крб. (від 15 крб. до 83 крб.), забраковані матки – у середньому по 34 крб. 77 коп. (від 18 до 79 крб.) [225, с. 38]. На каракульських вівцях кошти заробляли не лише окремі багаті домогосподарі і звичайні спекулянти, але й сільськогосподарські товариства. Вони одержували для розпліднення овець ще й від Департаменту землеробства або губернських земств, які, власне, і відігравали вирішальну роль в організації вищезгаданих експедицій до Середньої Азії. Плата за парування овець у сільськогосподарських товариствах Полтавщини на початку ХХ ст. складала: з членів товариства – у середньому 31 коп., а із сторонніх –

75 коп. Так, станом на 1911 р. 13 сільськогосподарських товариств Полтавщини мали 36 плідників. За парування овець ці товариства виручили 466 крб. 90 коп. У середньому на одного плідника було одержано 12 крб. 79 коп. прибутку, тоді як витрати на його утримання складали у середньому 7 крб. 58 коп. [273, с. 157]. Ціни на каракульських овець порівняно з цінами на місцевих, традиційних для українського селянства порід, були надзвичайно високими, про що свідчить, наприклад, вартість проданих харківськими селянами овець: 1909 р. – 7 крб. 36 коп.; 1910 р. – 7 крб. 74 коп.; 1911 р. – 8 крб. 03 коп.; 1912 р. – 8 крб. 41 коп.; 1913 р. – 8 крб. 74 коп. за голову. Середня базарна ціна однієї вівці за п'ять років склала на Харківщині 8 крб. 06 коп. [226, с. 244]. На Полтавщині вартість вівці у 1913 р. була ще меншою – близько 7 крб. за голову [91, с. 183].

Важливою продукцією вівчарства залишалася вовна, про що свідчить, зокрема, торгівля цим товаром на ярмарках. У 1867 р., наприклад, на Іллінському ярмарку в Полтаві було продано вовни на загальну суму 1 600 тис. крб. Куплена у Полтаві вовна була вивезена у Москву (25 тис. пудів), Варшаву (9 тис. пудів), Белгород (20 тис. пудів), Гродно (7,8 тис. пудів), Белосток (3,3 тис. пудів), Мітаву (2,5 тис. пудів), Мінськ (1,7 тис. пудів) [195, с. 123]. Місцеві ентузіасти здійснювали спроби організувати продаж на ринку овечого молока, яке було сировиною для виробництва овечого сиру. Проте окремі кроки у цьому напрямку не дали позитивних результатів. Одна з причин – незначні удої молока, які складали на Полтавщині на початку ХХ ст. близько 240 фунтів із вівці за умови її чотирьохмісячного доїння [281, с. 1349]. Інша причина – відсутність необхідних пасовищ, які, як уже було відзначено раніше, постійно скорочувалися. Певне значення мала і місцева традиція розведення овець із метою одержання вовни і м'яса для харчування або на продаж за готівку.

Хоч кількість інших сільськогосподарських тварин, порівняно з вівцями, була значно меншою, однак для основної маси населення життєво важливе

Ринок тваринництва та його продукції

значення мали, як ми знаємо, коні і велика рогата худоба. Відповідною була і вартість цих тварин. На початку 70-х років XIX ст. кінь на Лівобережжі коштував у середньому 32 крб., корова – 36 крб., а пара волів – від 75 до 115 крб. [376, с. 178]. На початку XX ст. ціна коня зросла на Полтавщині до 38 крб. за голову, а вола – до 65 крб. (двох – до 135 крб.). Ціна коливалася у залежності від пори року. Так, взимку 1913 р. мінімальна ринкова вартість звичайного селянського коня складала 15 крб., максимальна – 90 крб; навесні і влітку – від 20 крб. до 100 крб., восени – від 15 крб. до 90 крб. [91, с. 122]. Зростання цін на худобу було викликане не лише попитом, а й збільшенням витрат на її утримання. Досить показовою у цьому плані є динаміка цін за випас однієї голови худоби протягом усього пасовищного періоду (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Середні ціни за випас худоби на Полтавщині по триріччях і у 1912 р.*

Роки	Ціна за випас однієї голови				
	коня	вола	корови	теляти	вівці
1894–1896	4,5	4,65	4,39	2,68	0,68
1897–1899	4,68	4,68	4,61	2,94	0,78
1900–1902	6,01	5,63	5,95	3,81	0,82
1903–1905	6,08	6,43	6,75	4,25	0,93
1906–1908	6,90	6,90	6,96	4,63	1,00
1909–1911	7,67	7,72	8,00	5,41	1,14
У 1912 р.	7,67	8,66	9,39	6,29	1,24
Плата у відсотках 1912 р. до 1894–1896 р.	170,4%	186,2%	213,9%	234,7%	182,4%

**Примітка.* Джерело: Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1913. – С. 61. Відсотки підраховані авторами.

Розглянемо детальніше динаміку цін на таких найважливіших для більшості мешканців краю тварин як робочий кінь і корова (табл. 4.2). Загальним правилом було те, що весняні ціни були вищими за осінні. На Полтавщині за 34 роки весняні ціни на робочого коня зросли з 47 крб. до 92 крб. (на 95,7%), тоді як весняні – з 31 крб. до 84 крб. (на 170,9%). Якщо у

Ринок тваринництва та його продукції

весняний період 1881–1885 рр. ціна коня у Харківській губернії складала 46 крб., то у 1911–1915 рр. – 93 крб. (ріст – 102,2%). Осінні ціни за цей же період зросли з 31 крб. до 86 крб., або на 177,4%. Дещо повільніше зростали ціни на коней на Чернігівщині: 1881–1885 рр. – весною 43 крб., восени – 32 крб. Через 34 роки відповідно: 87 крб. і 76 крб. Отже, ціни зросли тут на 102,3% і 137,5%. Середні ж показники зростання цін на робочих коней по трьох губерніях Лівобережжя змінилися так: весною 1881–1885 рр. – 45,3 крб., а у 1911–1915 рр. – 90,6 крб. Зростання склало 100,0%; восени відповідно: 31,3 крб. і 82 крб. – 162,0%. Таким чином, темпи зростання вартості робочого коня в осінній період найнижчими були на Чернігівщині – на 24,5% меншими за середні показники по Лівобережжю.

Таблиця 4.2

Ринкова ціна робочого коня в губерніях Лівобережної України у 1881-1915 рр. (крб.)*

Роки	Губернії						Середня ціна по Лівобережжю	
	Полтавська		Харківська		Чернігівська			
	весна	осінь	весна	осінь	весна	осінь	весна	осінь
1881–1885	47	31	46	31	43	32	45,3	31,3
1886–1890	42	35	43	34	39	30	41,3	33,0
1891–1895	45	38	47	39	42	33	44,6	36,6
1896–1900	52	40	51	45	48	41	50,3	42,0
1901–1905	52	47	54	50	51	44	52,3	47,0
1906–1910	63	56	65	58	57	51	61,6	55,0
1911–1915	92	84	93	86	87	76	90,6	82,0
Ріст у % з 1881 по 1915 рр.	95,7	170,9	102,2	177,4	102,3	137,5	100,0	162,0

*Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины / общ. ред. и рук. М. Б. Гуревич и В. М. Соловейчик. – Харьков : Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С. 255.

Аналіз динаміки цін на домашніх тварин загалом і коней зокрема показує наявність прямого зв'язку між урожайністю зернових і ринковою вартістю селянської худоби. Так, якщо взяти середньостатистичні показники вартості коней у губерніях Лівобережної України у 1886–1900 рр. за 100%, то

Ринок тваринництва та його продукції

ціна коня у 1886 р. складала 84,3%, у 1888 р. – 110,7%; 1890 р. – 80,5%; 1892 р. – 76,1%; 1894 р. – 124,4%; 1896 р. – 98,1%; 1898 р. – 116,2%; 1900 р. – 115,4% [105, с. 42]. Найнижчою вартість коня була у 1892 р., який на Лівобережжі був найневрожайнішим. «З Кобеляцького повіту пишуть, що... будь-яка рослинність на толоках повигорала, так що восени вона без жодної рослинності» [88, с. 51].

Під дією різних факторів на початку ХХ ст. ринкові ціни на коней зросли. Серед них не останню роль відігравали закупки військового відомства на так званий ремонт, тобто заміну хворих і старих коней, які використовувалися у кавалерійських і тилових частинах. Порівняно з першими пореформеними десятиріччями напередодні світової війни якість цих тварин дещо поліпшилась. У 1877 р. знавець економіки полтавського краю А. В. Богданович дав таку характеристику звичайних для основної маси населення коней: «Проста або селянська порода коней у губернії не зовсім якісна; це якась кримсько-татарська порода, здрібніла від поганого утримання і раннього використання її як тяглової сили». У зв'язку з підвищенням попиту на робочих коней поступово «ця порода коней стала дещо поліпшуватися, у чому є певна заслуга казенних парувальних пунктів» [164, с. 62]. Як відбувалося покращення якості коней у губерніях Лівобережної України можна прослідкувати, порівнюючи дані, що ілюструють стан розвитку конярства Полтавщини й відповідні статистичні показники по європейській частині Російської імперії (табл. 4.3).

Звертає на себе увагу факт досить швидкого зростання на Полтавщині в умовах модернізації сільськогосподарського виробництва питомої ваги рослих коней. Якщо у 1888 р. їх було всього 5%, то через два десятиліття (1910 р.) стало 22%, тобто учетверо більше. Аналогічні дані по усіх губерніях європейської частини Російської імперії показують, що за цей же період питома вага рослих коней тут лише подвоїлася: 1888 р. – 11,2%, 1910 р. – 21,8%. У той же час зменшилася питома вага маломірних коней. Якщо у 1888 р. їх на

Ринок тваринництва та його продукції

Полтавщині було 71%, то у 1910 р. – 37%. Приблизно такими ж були і темпи зменшення питомої ваги цих коней по європейській частині імперії загалом: 1888 р. – 42,6%, 1910 р. – 36,1%.

Таблиця 4.3

Якість коней Полтавської губернії згідно з даними військово-кінських переписів у співставленні з відповідними показниками по європейській частині Російської імперії*

Категорії коней	Полтавщина			Європейська частина імперії		
	Роки					
	1888 р.	1891 р.	1910 р.	1888 р.	1891р.	1910 р.
Маломірні	71%	38%	37%	66,4%	42,6%	36,1%
Повномірні	19%	42%	41%	22,4%	37,6%	42,1%
Рослі	5%	20%	22%	11,2%	19,8%	21,8%

**Примітка.* Джерело: Перспективный план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины. – Полтава : Изд-е Полтавского Г.З.У., 1925. – С. 35.

Незважаючи на велике значення коней як товару, в губерніях Лівобережної України визначальною була все ж таки роль великої рогатої худоби. Якщо худоба української породи найчастіше використовувалася як тяглова сила, то худоба черкаської породи, як більш м'ясиста, викликала підвищений інтерес із боку торговців м'ясом. «Велика кількість малоросійської худоби, – писав у 1877 р. А. В. Богданович, – під час весняних ярмарків купується промисловцями і, вигодувана на багатих пасовищах, переважно у Золотоніському і Пирятинському повітах, відправляється восени до Риги, Варшави, Москви, Петербурга та інших великоросійських міст» [164, с. 60]. Кількість великої рогатої худоби в губерніях Лівобережної України у період з 1861 по 1917 рр. завжди набагато перевищувала поголів'я коней. У 1861 р., наприклад, кількість коней складала на Лівобережжі 810 тис., тоді як великої рогатої худоби удвічі більше – 1 585 голів. Перепис 1916 р. зафіксував ВРХ 2 865 тис., тобто на 80,7% більше [107, с. 195–196]. На ринку товарів і послуг значним попитом користувалися воли, корови, а також молодняк, так звана «гульова худоба». Саме вона була основним джерелом м'ясопродуктів. На

Ринок тваринництва та його продукції

м'ясо ж робочої худоби такого попиту не було: «Воно не таке соковите і темне, не таке жирне всередині. Жир відкладається на поверхні туші, під шкірою і всередині біля нирок і сальників. На м'ясо, – писали сучасники, – худоба поступає не відразу після роботи, а тільки після відпочинку і відгодівлі. Та незважаючи на меншу цінність такого м'яса, воно користується попитом на внутрішніх ринках Росії» [247, с. 3]. Згідно зі свідченнями кореспондентів Харківського губернського земства середня жива вага відгодованої корови складала у 1913 р. 16 пудів; вола – 24 пуди. Для невідгодованої худоби максимальна вага корови складала 13 пудів, вола – 18 пудів [95, с. 27].

Найбільшим попитом на внутрішньому ринку із зрозумілих причин користувалися корови (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Ринкова ціна корови в губерніях Лівобережної України у 1881-1915 рр. (крб.)*

Роки	Губернії						Середня ціна по Лівобережжю	
	Полтавська		Харківська		Чернігівська			
	весна	осінь	весна	осінь	весна	осінь	весна	осінь
1881–1885	42	27	35	25	38	28	38,3	26,6
1886–1890	35	26	32	23	26	21	31	23,3
1891–1895	38	31	35	27	30	22	34,3	26,6
1896–1900	43	35	37	31	33	28	37,6	31,3
1901–1905	45	40	45	40	43	38	44,3	39,3
1905–1910	58	60	60	53	53	47	57	53,3
1911–1915	88	80	80	74	70	60	79,3	71,3
Ріст у % з 1881 по 1915 рр.	109,5	196,3	128,6	196,0	84,2	114,3	107,0	168,0

*Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины / общ. ред. и рук. М. Б. Гуревич и В. М. Соловейчик. – Харьков : Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С. 226.

Вартість цих тварин у 1881–1885 рр. складала у середньому по Лівобережжю у весняний період – 38,3 крб., а в осінній – 26,6 крб. за голову. Через три десятиліття ціна тут сягнула: весною – 79,3 крб., восени – 71,3 крб., збільшившись відповідно на 107,0% і 168,0%. Найбільше зросла вартість

Ринок тваринництва та його продукції

корови у весняний період на Харківщині – 128,6%, тоді як Чернігівщина мала найменші показники цього зростання – 84,2%. Щодо осіннього періоду, то за три десятиліття максимальний ріст цін мав місце на Полтавщині – 196,3%. Майже такий самий показник характерний був і для Харківщини – 196,0%. Чернігівщина і у цьому відношенні посідала останнє місце – 114,3%.

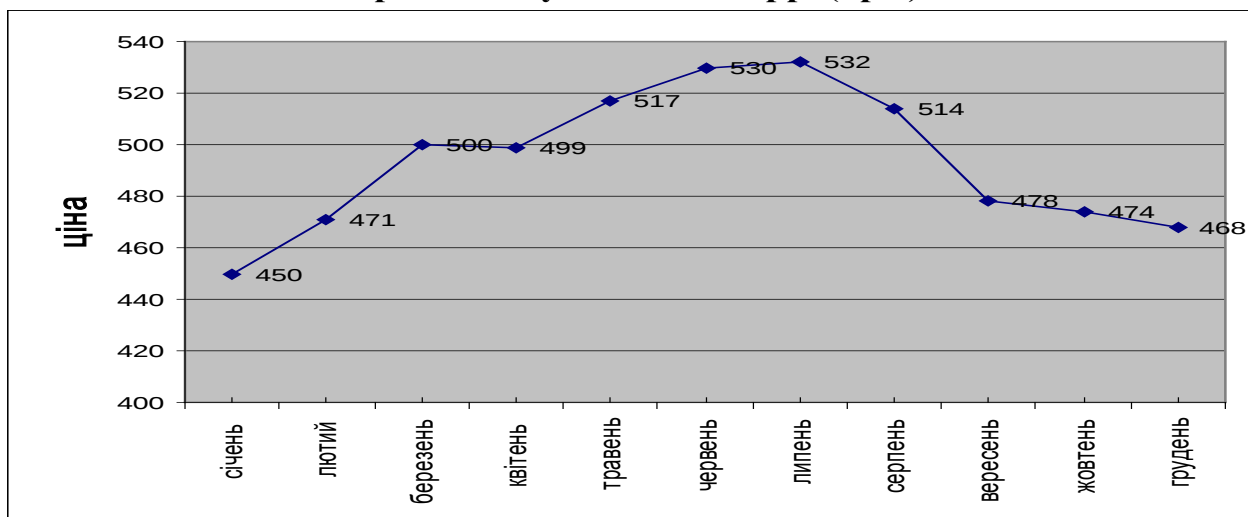
Реалізація великої рогатої худоби, як і інших тварин, здійснювалася переважно на базарах і ярмарках. Причин продажу великої рогатої худоби представниками непривілейованих станів було багато. Одні спеціалізувалися на відгодівлі молодняку для подальшої реалізації на ярмарках; інші продавали свою худобу з метою заміни однієї породи на іншу, більш необхідну для господарства. Немало було і таких, хто змушений був продавати свою худобу через відсутність корму для неї або гостру потребу в грошах. Аналіз відповідних статистичних даних, що стосуються Лубенського Покровського ярмарку 1891 р. показує, що торгівля великою рогатою худобою відігравала велике значення з точки зору загального обігу коштів. Так, у цьому році на ярмарок було доставлено 912 голів великої рогатої худоби, загальна вартість якої складала 29 018 крб. За цим показником торгівля великою рогатою худобою поступалася лише мануфактурним товарам – 36 310 крб., хоча перелік усіх товарів, представлених на ярмарку, нараховував 35 пунктів. Майже усі продавці були товаровиробниками. Перекупників серед продавців було лише двоє. Вони доставили на ярмарок тварин на суму 1 840 крб., або 6,3% від загальної суми. Склад худоби, що продавалася на ярмарку, був таким: воли – 584 голови (64,0%), корови – 205 (20,5%); дрібна худоба – 123 (13,5%) [299, с. 29].

Хоч масштаби використання волів у сільському господарстві Лівобережжя у пореформені роки мали тенденцію до зменшення, однак ринкова вартість цих тварин не знижувалась, а, навпаки, підвищувалася, цілком узгоджуючись із загальною тенденцією зростання споживчих цін і заробітної плати. Так, у 1909 р. середньогубернська ціна однієї пари селянських волів на Харківщині складала 177 крб.; у 1910 р. – 184 крб.; 1911 р. – 187 крб.; 1912 р. –

Ринок тваринництва та його продукції

196 крб.; 1913 р. – 207 крб. Отже, за п'ять років ціна на пару волів зросла у цьому регіоні на 16,9%. Приблизно такими ж темпами зросла на Лівобережжі і вартість гульової худоби, підтвердженням чого є відповідні дані по Харківщині: 1909 р. – 30 крб. за голову; 1910 р. – 33 крб.; 1911 р. – 34 крб.; 1912 р. – 36 крб.; 1913 р. – 37 крб. Ріст – 23,3%. У нашому розпорядженні також є дані, що стосуються ринкової вартості на Харківщині одного пуда яловичини: 1909 р. – 472 крб.; 1910 р. – 500 крб.; 1911 р. – 491 крб.; 1912 р. – 502 крб.; 1913 р. – 521 крб. Ріст – 10,4%. Якщо проаналізувати вартість яловичини у розрізі одного року, то виявиться, що найвищі ціни статистики зафіксували у червні, липні і серпні, тоді як найнижчими вони були у грудні і січні (рис. 4.5).

Рис. 4.5. Середньомісячні ціни одного пуда яловичини на Харківщині у 1909 – 1913 рр. (крб.)*

*Примітка. Джерело: Современное состояние животноводства в Харьковской губернии : Зоотехническо-экономическое исследование : науч. изд. / Харьков. губ. зем. управа. Экономический отдел ; предисл. М. Ф. Иванова. – Харьков : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – Вып. 1: Лебединский уезд. – С. 247.

Значна частина тварин відправлялася за межі Лівобережжя для реалізації по більш вигідних цінах, про що свідчить табл. 4.5. На початку ХХ ст. майже половину експорту з України великої рогатої худоби давали три губернії Лівобережжя: 1902 р. – 45,7%; 1903 р. – 45,2%. Через 6–7 років питома вага Лівобережжя в експорті великої рогатої худоби дещо знизилась, однак і перед

Ринок тваринництва та його продукції

світовою війною його роль залишалася досить помітною: 1909 р. – 39,6%; 1910 р. – 37,5% усього експорту цих тварин.

Таблиця 4.5

Експорт великої рогатої худоби з губерній Лівобережної України у 1902–1910 рр. (тис. голів)*

Губернії	Роки			
	1902	1903	1909	1910
Полтавська	41,8	34,9	42,8	41,1
Харківська	61,4	53,9	39,4	39,3
Чернігівська	30,4	28,3	38,3	36,2
Разом	133,6	117,1	120,5	116,6
Всього по Україні	291,6	259,7	303,9	309,8
Відсоток Лівобережжя до усієї України	45,8	45,1	39,7	37,6

**Примітка.* Джерело: Пилипенко О. Експорт продукції тваринництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Олександр Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 53. Загальні підсумки і відсотки підраховані авторами.

Основними пунктами формування стад для подальшого транспортування тварин до місць призначення були: Ворожба і Сватове у Харківській губернії; Конотоп у Чернігівській і Ромни у Полтавській [316, с. 53]. Для багатьох наших сучасників незвичними є ті назви груп тварин, які використовувалися на рубежі XIX–XX ст. як у селянському побуті, так і при здійсненні відповідних торгових операцій. Так, група дорослих тварин великої рогатої худоби називалася «чередою», а гурт молодняку – «черідкою»; гурт коней – «табуном» або «косяком»; овець – «отара»; овець і свиней разом – «ватагою»; самих лише свиней – «згоном» [103, с. 224].

У зв'язку із зростанням міст та промислових центрів як у Російській імперії, так і за її межами, зокрема у Західній Європі, на рубежі XIX–XX ст. темпи зростання попиту на продовольство, включаючи і м'ясопродукти, суттєво підвищилися. Особливо це стосувалося свинини. Товаровиробники відреагували на попит ринку досить швидко, намагаючись не лише збільшити поголів'я свиней, але і поліпшити їх якісний склад. Характеризуючи значення у

селянському побуті такої галузі як свинарство, полтавські земці у 1900 р. писали: «По-перше, свинина дає населенню м'ясо, яке користується у мешканців села значним попитом, дякуючи великій плодючості свиней. По-друге, відгодівля свиней і продаж їх на забій може принести господарю певну вигоду, адже незважаючи на те, що для відгодівлі свині потрібно витратити немало коштів, її утримання у повній мірі компенсує витрати. Свиней, призначених для споживання у власному господарстві годують найрізноманітнішими відходами, не здійснюючи ніяких особливих затрат» [103, с. 227]. Через скорочення пасовищ селяни все частіше змушені були утримувати свиней на прив'язі, або «одягати їм на голову особливі колодки, щоб перешкодити їм розривати поля, городи і сади, а інколи тримати навіть зачиненими. Селяни зовсім не переймаються проблемою якості свиней, паруючи їх з місцевими кнурами, які не мають ніяких особливих якостей» [103, с. 227]. Незрівнянно ширші можливості у підвищенні якості свиней мали поміщицькі маєтки. Саме звідси постачалися на ринок кращі породи свиней, завезені з Великобританії, – беркшири, йоркшири та лінкольни [203, с. 241]. Як зазначав у своєму звіті керуючий Пісчано-Баляснівською економією князя В. С. Кочубея О. О. Ізмаїльський, «свинарство – це не скотарство. Тут усі бажані результати досягаються значно швидше, та й витрат воно вимагає менше, ніж скотарство. Як тільки-но з'явився попит і відповідна ціна на м'ясних свиней, цей товар негайно з'являється на нашому ринку. У Пісчано-Баляснівській економії князя В. С. Кочубея, яку я очолюю, валовий прибуток від продажу свиней був таким: 1889 р. – 1 784 крб.; 1888 – 4 733 крб.; 1889 р. – 4 411 крб.; 1890 р. – 6 282 крб. Усього за 4 роки продано на суму 17 210 крб.» [387, с. 165]. Звертаючи увагу читачів журналу «Хуторянин» на швидкі темпи зростання попиту на свинину, один з його дописувачів Ф. Юрков у 1914 р. відзначав, що з кінця XIX ст. свиня у губерніях Лівобережної України для основної маси мешканців краю стала «надійним джерелом надходження коштів для дрібних потреб... Ціни на свиней завжди є достатньо високими, а їх збут є

Ринок тваринництва та його продукції

гарантованим. Свиня порівняно з іншими тваринами вимагає найменших затрат, більше того, не дивлячись на усі затрати на її відгодівлю, вона дає найвищий відсоток прибутку: тепер вона є найприбутковішою твариною, через що господарі і тримають свиней у такій кількості» [380, с. 1027]. Поголів'я свиней на Лівобережжі зростало швидкими темпами, про що свідчать дані табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Динаміка поголів'я свиней у поміщицьких і селянських господарствах Лівобережної України у 1861–1916 рр. (тис. голів)*

Губернії	Роки				У відсотках 1916 р. до 1861 р.
	1861	1891	1906	1916	
Полтавська	537	389	345	521	97,0
Харківська	411	286	300	426	103,6
Чернігівська	420	486	492	871	207,4
Разом	1368	1161	1137	1818	132,9
Правобережжя	1205	1629	1568	1520	126,1
Південь України	459	606	709	1330	289,7
Всього по Україні	3032	3396	3414	4668	153,9
У відсотках Лівобережжя до усієї України	45,1	34,2	33,3	38,9	–

*Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины / общ. ред. и рук. М. Б. Гуревич и В. М. Соловейчик. – Харьков : Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С. 194–196.

Якщо у 1861 р. поголів'я свиней на Лівобережжі нараховувало 1 368 тис. голів, то у 1916 р. – 1 818 тис., або на 32,9% більше. Порівняно з Правобережною Україною темпи зростання кількості свиней тут були більшими на 6,8%, а з Південною Україною – удвічі меншими, хоч в абсолютних величинах у 1916 р. на Лівобережжі свиней було на 488 тис. голів більше. Мешканці Лівобережжя, не дивлячись на те, що вони складали менше

Ринок тваринництва та його продукції

третини населення України, вирощували: у 1861 р. – 45,1% поголів'я свиней усієї України; 1891 р. – 34,2%; 1906 р. – 33,3%; 1916 р. – 38,9%.

Основна маса свиней споживалася на місцях, решта ж вивозилася за межі губерній (додаток Т). Ринок м'яса та м'ясопродуктів мав такий вигляд: виробники – прасоли – комісіонери – різники – торговці – споживачі продукції [373, с. 433]. У 1913 р. із 1 567 тис. голів свиней, які були вирощені на території трьох губерній Лівобережжя, на внутрішньоукраїнський ринок поступило 108 914 голів, або 6,9% від загальної кількості; 64 267 (4,1%) було відправлено у центральні губернії Російської імперії, переважно до Москви; у західну частину імперії – 136 036 голів (8,7%). Основним регіоном, куди доставляли свиней із Лівобережжя, був Прибалтійський край – 90,5% усього поголів'я, що йшло на експорт до так званої «Західної Росії». У торгівлі свинями питома вага губерній Лівобережжя (по відношенню до усіх українських губерній) на внутрішньоукраїнському ринку у 1913 р. складала 52,6%; у торгівлі з губерніями центральної Росії – 90,3%; із Західною Росією – 44,8%, у тому числі з Прибалтійським краєм – 87,7%.

Уже в перші пореформені десятиліття ряд фахівців-маркетологів, які були членами місцевих сільськогосподарських товариств, поставили питання про доцільність організації експорту свинини за кордон. Європейський ринок висував щодо імпортованої свинини певні вимоги. «Для першого сорту, – повідомляв 19 квітня 1888 р. на засіданні Полтавського сільськогосподарського товариства чиновник департаменту землеробства Іван Рябінін, – шар сала на спині повинен мати 1 дюйм, а для другого сорту – не більше двох дюймів. М'ясо має бути зернистим, щільним, що досягається за рахунок годівлі хлібом; сало теж має бути щільним, білим. В Англії, – говорив цей фахівець, – малосальна свинина жариться виключно тоненькими шматочками, а тому надмірно сальне м'ясо непридатне, бо з нього витоплюється до 50% жиру, що йде у відходи. Англійські породи свиней, зокрема йоркширська, беркширська і темворська, легко відгодовуються у молодому віці, тоді як наша місцева порода

Ринок тваринництва та його продукції

свиней для англійського ринку зовсім непридатна... Отже, якщо ми хочемо експортувати свинину на англійський ринок, то повинні розводити вищезгадані породи, відгодовуючи їх відповідним чином, і розробляти туші згідно з прийнятим в англійських м'ясників зразком» [350, с. 269]. На жаль, у нашому розпорядженні немає даних про кількість на території Лівобережної України таких високопродуктивних порід свиней як беркшири, йоркшири, лінкольни та ряду інших. Проте немає жодного сумніву у тому, що вони швидко розповсюджувалися, чому суттєво сприяли пункти парування, організовані місцевими сільськогосподарськими товариствами. Так, станом на 1912 р. у Полтавській губернії нараховувалося 88 таких пунктів, де зі 125 кнурів 114 належали до породи йоркширів [273, с. 151]. Про підвищення попиту на українську свинину свідчить експорт цього цінного харчового продукту, що постійно зростав (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Експорт свиней із губерній Лівобережної України у 1902–1910 рр. (тис. голів)*

Роки Губернії	1902	1903	1909	1910	Ріст у % з 1902 по 1910 рр.
Полтавська	74,0	123,3	80,2	104,8	41,6
Харківська	5,2	8,3	9,5	14,3	175,0
Чернігівська	3,2	6,4	4,2	7,0	118,3
Разом	82,4	138,0	93,9	126,1	53,0
Всього по 8 губ. України (без Подільської)	205,9	209,7	258,3	233,8	13,6
Відсоток Лівобережжя до 8 губ. України	40,0	65,8	36,4	53,9	—

**Примітки:*

1. Таблиця складена на основі даних: Пилипенко О. Експорт продукції тваринництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Олександр Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 55.

2. Відсутні дані: за 1903 р. по Київській губернії; за 1903 та 1909 роки по Катеринославській.

Ринок тваринництва та його продукції

У порівнянні з 1902 р. у 1910 р. експорт свиней із Лівобережжя зріс на 53,0%, а у 8 губерніях України – на 13,6%. Переважну його частину давала Полтавщина: у 1910 р. 104,8 тис. голів із 126,1 тис. голів по усьому регіону, або 83,1%. Питома вага Лівобережжя до 8 губерній України у 1902 р. складала 40,0%, а у 1910 р. – 53,9%. Що ж до свинини і сала, то в експорті цієї продукції Лівобережжя поступалося Правобережжю, відповідно: 86,4 тис. пудів і 94,0 тис. пудів у 1902 р. та 73,4 тис. пудів і 99,4 тис. пудів у 1909 р. [316, с. 54]. Експорт свиней за кордон був би дещо більшим, коли б не протекціонізм окремих країн – споживачів української свинини. Так, у 1885 р. було заборонено ввезення свиней з України до Німеччини. Як виняток, було допущено ввіз цього продукту до Сілезії за умови дотримання норми тижневого і річного привозу – 70 тис. голів на рік. Договір 1901 р. передбачав збільшення цієї норми до 2 500 голів свиней на тиждень, або близько 130 тис. щороку [316, с. 51].

Таким чином, ринок тваринництва і його продукції в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. відігравав важливе значення у сільськогосподарському виробництві не лише цього регіону, а й усієї Російської імперії. Поголів'я коней, великої рогатої худоби, овець і свиней було досить великим, адже цими домашніми тваринами не лише повністю задовольнялися місцеві потреби, а й вироблявся надлишок, який реалізовувався на внутрішньому і зовнішніх ринках. Губернії Лівобережжя порівняно з іншими двома регіонами України у галузі тваринництва посідали провідні місця. Маючи близько третини населення і приблизно стільки ж сільськогосподарських угідь, вони давали значно більше, порівняно з іншими регіонами, продукції тваринництва, забезпечуючи в окремі роки, наприклад, у торгівлі свинями, половину усього експорту з території України.

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

4.3. Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

Як відомо, на початкових стадіях функціонування системи вільного підприємництва, коли засоби масової інформації тільки-но зароджувалися, набір рекламних можливостей безпосереднього товаровиробника був невеликим. Беручи до уваги те, що у другій половині XIX і на початку XX ст. питома вага грамотних у царській Росії складала за переписом 1897 р. 17,4% [327, с. 293], розраховувати на успішну рекламу, розміщену в газетах, журналах чи спеціалізованих буклетах і брошурах, не доводилося. Цілком природно, що у цих умовах виставки кращих зразків сільськогосподарської продукції повинні були відігравати величезну, якщо не вирішальну, роль у просуванні відповідного товару до споживача. За такими критеріями як масштаб та кількість учасників сільськогосподарські виставки кінця XIX – початку XX ст. класифікувалися як регіональні (у межах однієї або кількох губерній), всеросійські та міжнародні. Відомо, наприклад, що кілька таких виставок було організовано у Харкові, а саме: Міжнародна виставка овець 1884 р.; Всеросійська сільськогосподарська виставка 1887 р. та Всеросійська виставка тваринництва 1903 р., що ще раз підтверджує важливе значення Лівобережної України у виробництві та збуті сільськогосподарської продукції як на території Російської імперії, так і за її межами [271]. При усій важливості міжнародних і всеросійських виставок, із точки зору ефективності реклами певні переваги все-таки мали регіональні виставки, бо проводилися вони частіше і були більш доступними для широкого загалу.

Перші виставки на Лівобережжі організовувалися ще у дореформені часи. Наприклад, у 1860 р. була проведена Чернігівська губерньська виставка сільськогосподарських та фабричних товарів. Описуючи це нове для краю явище економічного життя, «Черниговские губерньские ведомости» із великим захопленням відзначали досягнення місцевих господарів у виробництві

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

добірного зерна пшениці, високоякісних порід корів, овець та коней. Найкращі зразки були нагороджені золотими і срібними медалями. Великої золотої медалі був удостоєний, наприклад, поміщик В. В. Дунін-Борковський із Городнянського повіту за розведення корів холмогорської породи; бронзової – поміщиця з Ніжинського повіту І. В. д'Оконор за корів тірольської породи та поміщик І. І. Лизогуб за овець іспанської породи [146, 16.09.1860]. У 1883 р. у Чернігові відбулася ще одна сільськогосподарська виставка, де було представлено 650 експонатів, дві третини з яких було вироблено у селянських господарствах. Основні експонати на цій виставці були представлені продукцією тютюнництва. Нагороди отримали Корюківська економія цукрово-рафінадного заводу (золоту медаль); поміщик І. Г. Єсимонтовський із Суразького повіту (велику срібну); поміщик П. В. Псіол та козак Пушкар (бронзові медалі) [336, с. 76]. Чергова виставка-ярмарок на Чернігівщині відбулася у жовтні 1897 р. у с. Крапивному Конотопського повіту. Її організаторами виступили місцеве сільськогосподарське товариство, губернське земство та Міністерство землеробства і державних маєтностей. У виставці взяли участь 86 товаровиробників, які представили 248 експонатів, серед яких 14 були поміщицькими, а 72 – селянськими. У центрі виставки були кращі зразки зернових культур – 48%. Друге місце посідали популярні на Чернігівщині тютюн і махорка – 17%. Насіння кормових культур і трав – 8%. Ще 19% експонатів належало іншим видам сільськогосподарської продукції. Підвищений інтерес викликав представлений козаком Іваном Шевченком овес та новозеландське яре жито козака Івана Калиниченка. Овес І. Шевченка був тут же закуплений місцевим торговцем Петром Шахіним по ціні 60 коп. за пуд (всього 350 пудів), тоді як звичайна ринкова вартість подібної продукції складала 45 коп. за пуд [44, с. 8].

Особливою популярністю сільськогосподарські виставки користувалися на Полтавщині, де місцеве земство намагалося надати безпосереднім

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

товаровиробникам всіляку допомогу. Найчастіше ініціатором такого заходу, як і у багатьох інших випадках, було Полтавське сільськогосподарське товариство, яке у липні 1878 р. на своїх загальних зборах ухвалило клопотання перед міністром державних маєтностей дозволити товариству влаштувати у 1879 р. в Полтаві під час Іллінського ярмарку «першу приватну виставку сільського господарства і скотарства Полтавської губернії». Була визначена мета такої виставки: «ознайомитися із станом розвитку сільського господарства і скотарства в губернії і зблизити виробників цих продуктів з особами, які їх потребують» [54, с. 2]. Правління згаданого товариства розробило програму виставки, яку разом із проханням профінансувати цей захід було подано на адресу директора департаменту землеробства і сільської промисловості. Дозвіл на проведення виставки, а також 500 крб. від центральних органів влади було одержано у березні 1879 р. Комітет виставки, обраний правлінням товариства, провів значну організаційну роботу. Він забезпечив друкування 4 000 примірників програми і понад 1 000 запрошень взяти безпосередню участь у виставці. Програма і запрошення були надіслані у редакції регіональних і столичних газет, на адресу земських управ сусідніх губерній, усіх повітових земських управ, а також в усі волосні правління Полтавської губернії. Крім цього, іменні запрошення були відправлені багатьом поміщикам, власникам складів землеробських знарядь праці і машин, представникам торгових фірм. Виставка була відкрита 15 липня 1879 р. у приміщенні губернського земства. З метою компенсації витрат на організацію і проведення виставки було встановлено ціну за вхід: за перші 5 днів – 25 коп. з особи; за наступні три дні – по 10 коп. Останні два дні вхід був безкоштовним. За 10 днів виставку відвідало 8 858 осіб, які заплатили за вхід 919 крб. 33 коп. [54, с. 7]. У розпорядженні експертних комісій були нагороди, надіслані Міністерством державних маєтностей, Московським товариством сільських господарів, Радою товариства сільського господарства Південної Росії, Вільним економічним товариством та

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

Петербурзькими зборами сільських господарів: велика золота медаль – 1; мала золота медаль – 3; велика срібна – 7; мала срібна – 11; бронзові – 21; похвальні листи – 35. Експертні комісії розглянули понад 1 000 експонатів, які привезли із 13 губерній Російської імперії, а один – із Німеччини. У відділі тваринництва були представлені: велика рогата худоба – 36 голів; коні – 37; мули – 2; вівці – 35; свині – 8; птиця – 13. Велика золота медаль дісталася князю Л. В. Кочубею за жеребця арденської породи; мала золота медаль – поміщику Я. В. Арондару за «каракову кобилу, виведену від арденського жеребця»; мала золота медаль – князю С. В. Кочубею за бугая симентальської породи; мала золота медаль – вівчарю Л. Кунде за барана породи рамбульє і маток, представлених на виставку. У відділі рослинництва був представлений 21 експонат пшениці; 5 – жита; 7 – ячменю; 5 – вівса; 2 – гречки; 3 – проса і 1 – сорго. Найкращими експонатами було визнано зразки насіння пшениці і жита, які належали поміщику Є. І. Милорадовичу (велика срібна медаль); насіння ярої і озимої пшениці, пробштейського жита, ячменю двох- і шестирядного, австралійського вівса, червоного проса і пшона з нього, гречки звичайної із зразками крупи і борошна поміщика М. Варшавського (велика срібна медаль); зразки хлібних рослин у зерні і колосках, ярої галицької пшениці, остистої червоної пшениці, проса червоного, льону та інших злаків поміщика А. І. Заборинського (мала срібна медаль). У третьому відділі була представлена продукція рослинництва – борошно і тваринництва – вовна, а також різноманітні кустарні вироби із шкіри, вовни, льону, пива тощо. Золотих медалей у цьому відділі присуджено не було. Різного роду відзнаки одержали і поміщики, і селяни. Четвертий відділ був присвячений сільськогосподарським знаряддям праці, різноманітним машинам і механізмам. Як і у третьому відділі, золотих медалей тут присуджено не було [54, с. 21]. Загалом сільськогосподарська виставка 1879 р. у Полтаві мала значний суспільний резонанс, що суттєво вплинуло на організацію наступних виставок не лише у цьому губернському центрі, але і за його межами. Уже у

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

наступному, 1880 р., подібна, хоч і значно менша за своїми масштабами, виставка була проведена у Ромнах, а у 1881 р. – у Кременчуці [368]. На екстреному засіданні правління Полтавського сільськогосподарського товариства 8 жовтня 1881 р. було ухвалено рішення організувати у наступному 1882 р. на кошти товариства ярмаркові виставки («крім тієї, яка буде проведена у Полтавському повіті на кошти, виділені Полтавськими повітовими земськими зборами») у Лубнах (з 4 серпня) та у Костянтинограді (з 8 вересня) [40, с. 2]. Хоч і у дещо інші терміни, але такі виставки були проведені в обох вищезгаданих містах [43; 46].

Влітку 1883 р. чергова сільськогосподарська виставка у Полтаві зібрала незначну кількість тих, хто бажав взяти у ній участь. Було виставлено всього 115 експонатів, з яких 40 представляли Полтавщину. Вхідна плата, порівняно з виставкою 1879 р., була підвищена у кілька разів: перший день – 1 крб. з особи; другий і третій – 50 коп.; четвертий і п'ятий – 25 коп.; шостий, сьомий і восьмий – 10 коп., останній, дев'ятий, – безкоштовно. Як і раніше, на виставці було організовано чотири відділи. У першому – 42 зразки великої рогатої худоби; 78 – коней; 55 – овець; 4 – свиней; 35 – птиці і 61 – продукції бджільництва. Другий відділ (рослинництво і лісництво) представляв: по групі злаків – 77 зразків; кормових рослин – 11; городніх культур – 28; садівництва – 212; лісництва – 62. У відділі «Сільськогосподарське і кустарне виробництво» по першій групі (продукти землеробства) було 103 зразки; по другій (продукція тваринництва) – 21 зразок; по третій (кустарна промисловість) – 412 зразків. У четвертому відділі були розміщені різноманітні знаряддя праці та будівельні матеріали. На цій виставці, як і на багатьох попередніх, переважали експонати, представлені поміщиками. Представникам непривілейованих станів належало лише 14 із 115 експонатів, або 12,2%. Кореспондент «Земского обзора», друкованого органу Полтавського губернського земства, Володимир Фурдуєв так охарактеризував зміст виставки: «Головний інтерес виставки зосередився у

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

відділах тваринництва і землеробських знарядь праці. Ці відділи виставки, поза сумнівом, представили дуже багато цікавого матеріалу і не минуть безслідно для прогресу місцевої сільськогосподарської практики» [368]. Кращі зразки великої рогатої худоби симентальської породи своїм виглядом викликали невіддільне захоплення відвідувачів. Для виставлених тварин були характерні такі риси, як широкі груди, мускулісті передні ноги, заокруглена холка, пряма спина, круті ребра, широкі крижі, міцна постава задніх ніг. На цій виставці також відбувався процес купівлі-продажу певних експонатів. Так, двоє полтавських поміщиків, Ілляшевич та Бородіно, купили у відомого підприємця «Бродського трьох напівкровних метисів – бугая, бичка і теличку» [368].

Наступна сільськогосподарська виставка була запланована у Полтаві на 1891 р., але через неврожай цього і наступного року організатори провели її лише у 1893 р. За своїми масштабами цю виставку можна порівняти з аналогічним заходом 1879 р. З метою залучення найширшого кола учасників організаційним комітетом виставки були надруковані оголошення у Полтавських, Московських, Волинських, Симбірських «губернских ведомостях»; у газетах «Южный край», «Киевлянин», «Русские ведомости», «Варшавской земледельческой газете», «Волжском вестнике», «Одесском листке», «Новом времени»; журналах «Сельское хозяйство и лесоводство», «Вестник русского сельского хозяйства». Крім цього були розіслані оголошення у комітети грамотності: харківський, петербурзький, московський, при Вільному економічному товаристві, а також Мінському сільськогосподарському товариству, на адресу вологодського Кустарного музею та Харківського товариства сільськогосподарської промисловості. Оголошення були надіслані також до повітових управ Чернігівської губернії (Козелецьку, Остерську та Глухівську), усім повітовим земським управам Полтавської губернії, усім керівникам дворянства, земським начальникам, Хорольському і Лохвицькому сільськогосподарським товариствам,

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

кореспондентам статистичного бюро губернської земської управи та найвідомішим заводам по виробництву сільськогосподарських машин і механізмів. На витрати по організації виставки було зібрано 5 200 крб., з яких 2 000 було виділено Полтавським губернським земством; 700 крб. – Міністерством державних маєтностей і 500 крб. – Полтавським сільськогосподарським товариством [62, с. 86].

Про значення, яке мала ця виставка у сфері тогочасного виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, свідчить участь у її відкритті міністра землеробства і державних маєтностей А. С. Єрмолова. Крім нього на відкритті виставки 9 вересня 1893 р. були присутні директор департаменту землеробства і сільської промисловості В. В. Калачев, управляючий державними маєтностями Харківської і Полтавської губерній Г. А. Чуйкевич, представники місцевої державної адміністрації і громадських організацій краю. Виставка тривала 14 днів, а кількість відвідувачів була досить великою – 21 569 осіб. Збір за вхідні квитки склав 2 859 крб. 20 коп., тоді як на усіх попередніх виставках він ледве сягав 1 000 крб. Від попередніх виставок суттєво відрізнялась і її програма, яка вперше включала вісім розділів. У першому (велика рогата худоба) було представлено 13 зразків; у другому (коні) – 35; у третьому (вівці) – 28; у четвертому (свині) – 26; у п'ятому (птиця) – 37; у шостому (бджоли, мед і віск) – 115; у сьомому (шовківництво) – 7; у восьмому (молочне господарство) – 9. Усього – 270 експонатів. Першу нагороду – велику срібну медаль – одержала Пісчано-Баляснівська економія князя В. С. Кочубея за стадо молочної худоби симентало-фрейбурзької породи. Право на золоту медаль Полтавського сільськогосподарського товариства одержала ферма Харківського землеробського училища за овець породи електорало-негретті та завод А. А. Бобринського з-під м. Люблін за свиней порід темворс, йоркшир і беркшир. Велику срібну медаль Вільного економічного товариства одержав В. П. Магденко за групу худоби сірої української породи; срібну медаль

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

Полтавського сільськогосподарського товариства одержала С. О. Скліфасофська за свиней породи лінкольн. Загалом різними відзнаками було удостоєно 66 власників тих чи інших експонатів [62, с. 228]. У 1889 р. у м. Ромнах було проведено сільськогосподарську і кустарно-промислову виставку, яка теж була досить представницькою, про що свідчить, зокрема, загальна сума організаційних витрат, що склала 10 240 крб. 73 коп. [59, с. 18]. Як і під час проведення вищезгаданих виставок, найкращі зразки продукції рослинництва і тваринництва, а також кустарних виробів, одержали відзнаки Міністерства землеробства і державних маєтностей, Вільного економічного товариства, Полтавського, Київського, Петербурзького і Роменського сільськогосподарських товариств. Вперше у переліку організацій, які виявили бажання нагородити переможців, зустрічаємо таку іпотечну установу як Полтавський акціонерний земельний банк, золоту медаль якого одержала колекція насіння зернових культур землевласника Г. П. Дукельського з містечка Оболонь Хорольського повіту Полтавської губернії [59, с. 21]. По мірі нагромадження практичного досвіду по організації сільськогосподарських виставок програма їх проведення ставала все складнішою. Наприклад, у 1909 р. на черговій сільськогосподарській виставці у Полтаві організатори визнали за доцільне розподілити представлені експонати вже у десяти різних за своїм змістом відділах [65]. На виставці, що відбулася з 5 по 20 вересня 1909 р., поряд із традиційними відділами рослинництва, тваринництва, сільськогосподарських знарядь праці та кустарних виробів, були ще й такі як машинний, технічний, науковий, земський (з пожежно-страховою групою) та відділ доведення [63, с. 3].

На початку XX ст. усе частіше почали проводитися вузькопрофільні виставки. У числі перших такі виставки стали організовуватися у Харкові. З 1883 р. практично щороку у цьому місті відбувалися виставки такого товару як овеча вовна. Інколи одночасно з виставкою проводився і з'їзд вівчарів, як це

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

було, наприклад, влітку 1883 р. Велика виставка подібного типу відбулася у Харкові з 30 березня по 4 квітня 1911 р. На ній була представлена лише племінна рогата худоба та свині. Як і в усіх попередніх випадках генератором виставкової справи стало місцеве сільськогосподарське товариство, яке було об'єднанням товаровиробників, найбільше зацікавлених у вигідному збуті своєї продукції. За своїм змістом це була аукціонна виставка племінних тварин. Підготовка до аукціону велася майже півроку. Згідно з правилами цієї виставки власникам було надане право продавати виставлених тварин шляхом добровільних угод через касу відділення тваринництва Харківського сільськогосподарського товариства, яке утримувало і з продавця, і з покупця по 1% від продажної ціни тварини. Якщо ж якісь тварини на виставці не знайдуть своїх покупців, то їх власник повинен був внести до каси відділення 2% вартості тієї тварини, яку він залишав собі. Немало зусиль організатори харківської виставки-аукціону доклали для проведення належної рекламної кампанії цього незвичного для того часу заходу. Оголошення про виставку розміщувалися з листопада 1910 р. по березень 1911 р. у дев'яти провідних сільськогосподарських журналах і газетах: «Южнорусской сельскохозяйственной газете», «Хліборобі», «Сельском хозяине», «Вестнике южно-русского животноводства», «Вестнике Кавказского хозяйства», «Хозяйстве», «Хуторе», «Хуторянине», «Новом времени», «Южном крае», «Утре», «Харьковских ведомостях», «Приднепровском крае» і «Приазовском крае». Спеціальні афіші про майбутню виставку були надіслані на адресу губернських і повітових земських управ, сільськогосподарським товариствам, відомим підприємцям і посадовим особам Харківської та ряду сусідніх губерній. Для преміювання від Головного управління землеробства і землевпорядкування та Харківського сільськогосподарського товариства були одержані такі відзнаки: золоті медалі – 3; свідоцтва на золоті медалі – 10; великі

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

срібні медалі – 5; свідоцтва на великі срібні медалі – 10; малі срібні медалі – 13; свідоцтва на малі срібні медалі – 11; бронзові медалі – 12; похвальні листи – 10.

Усього на виставку було доставлено 334 тварини, з яких великої рогатої худоби – 134 голови і свиней – 200 голів. Представлені породи були досить різноманітними, задовольняючи будь-які смаки потенційного покупця. У числі великої рогатої худоби були: симентальська порода – 43 голови; метиси симентальської породи – 12; швицька порода – 20; метиси швицької породи – 22; сіра українська степова порода – 23; ольденбурзька порода – 6; великоруська худоба – 4. Стільки ж було голів і так званої «пользовательної худоби». Свині на цьому аукціоні-ярмарку були представлені лише двома найпопулярнішими у той час породами: йоркширська – 195 голів і темворська – 5 голів. Після визначення переможців і вручення нагород розпочався аукціон. Усього через касу організаційного комітету виставки було проведено угод на загальну суму 14 952 крб., з яких великої рогатої худоби було продано на 8 545 крб., а свиней – на 6 407 крб. Симентальської худоби було продано 11 голів на суму 4 875 крб.; метисів симентальської породи – 2 голови на суму 550 крб.; швицької худоби – одна голова (310 крб.); метисів швицької породи – 13 голів (1 810 крб.); ольденбурзької худоби – 2 голови (1 000 крб.). Усього – 29 голів на суму 8 545 крб. Свиней було продано 88 голів на суму 6 407 крб. [57, с. 16]. Загалом харківський ярмарок-аукціон було визнано успішним. Його організатори вирішили у наступному році провести четверту обласну виставку, яка була призначена на 17–22 квітня 1912 р. Ріст витрат на проведення подібних заходів був для організаторів виставки головним мотивом для підвищення збору за проданих тварин до 4%. За розміщення експонатів було вирішено брати по 4 крб. з голови великої рогатої худоби і 5 крб. за станок для свиней. Передбачаючи подальше розширення кількості учасників майбутніх виставок, відділення тваринництва Харківського сільськогосподарського товариства порушило клопотання перед міською владою про надання земельної

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

ділянки для будівництва спеціальних виставкових павільйонів, які змогли б задовольнити учасників майбутніх виставок.

Сільськогосподарські товаровиробники Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній брали активну участь у виставках, які проводилися не лише на території Лівобережної України, але й за її межами. Так, на виставці-аукціоні, що відбулася у м.Катеринославі з 29 квітня по 5 травня 1912 р., була виставлена худоба і птиця з Полтавської та Чернігівської губерній. Окрім традиційних для сільськогосподарських виставок відзнак – медалей та похвальних листів – власники кращих зразків худоби і птиці одержали ще й премії, загальний розмір яких складав 2 490 крб. [179, с. 10].

Про популярність сільськогосподарських виставок на території Лівобережної України свідчить і той факт, що на початку ХХ ст. їх проводили навіть у межах одного повіту або села. Наприклад, у 1912 р. на Полтавщині було влаштовано 5 виставок у повітових містах і 37 у селах. На сільських виставках експонували найрізноманітніші товари, а саме «хліб, трави, буряк, тютюн, городину, садові культури, худобу, коней, овець, свиней, курей, гусей, качок, полотно, бондарні, столярні, ковальські та інші вироби, сільськогосподарські машини і знаряддя». Організаторами дрібних, як, власне, і обласних, виставок були земства і сільськогосподарські товариства, тільки не загальногубернського, а малорайонного, тобто місцевого масштабу. Так, станом на 1911 р. у Полтавській губернії малорайонні товариства влаштовували 18 сільськогосподарських виставок, з яких 11 мали загальний, а 7 – спеціалізований характер. Як правило, такі виставки продовжувалися від 1 до 4 днів. Суттєву допомогу у їх проведенні надавали повітові та губернське земства, департамент землеробства, відділ статистики і сільськогосподарської економії Головного управління землеробства і землевпорядкування та Головне управління державного конярства, які виділяли для цього від 25 до 200 крб. Загальні виставки, як правило, мали такі відділи: рослинництво, тваринництво,

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

птахівництво, садівництво, городництво, бджільництво і кустарні вироби. У кожному відділі виставляли від 5 до 25 експонатів. Із семи спеціалізованих виставок по одній було присвячено кустарним виробам, птиці, свиням, телятам, лошатам і загалом тваринництву [273, с. 94]. Напередодні Першої світової війни в губерніях Лівобережної України розповсюдження набули виставки молодняку, на яких експонувалися кращі за своїми якостями телята і лошата віком до одного року. У тих місцях, де були поширені певні галузі народного господарства, влаштовувалися спеціалізовані виставки. Так, у Решитилівці у 1913 р. була проведена виставка ягнят каракульської породи. У районі діяльності Боромлянського сільськогосподарського товариства Харківської губернії була розповсюджена така городня культура як полуниці. Відповідно влаштовувалися і виставки кращих її зразків. Більшість сільських виставок проводилися наприкінці серпня – на початку вересня. Навесні, як правило, влаштовувалися виставки кращих зразків тваринництва та його продукції.

Своєрідною формою реклами продукції рослинництва були показові поля, куди місцеві сільськогосподарські товариства час від часу організовували екскурсії для мешканців навколишніх сіл. На Полтавщині в роки століпінської аграрної реформи в усіх 15 повітах функціонувало 154 показових поля; 504 показові ділянки; 7 показових садів; 14 показових городів і 4 показові пасіки [273, с. 101]. Тільки у 1911 р. малорайонні товариства організували 25 екскурсій, у ході яких відвідувачі ознайомилися з кращими зразками польових та городніх культур, садами і пасіками. В окремих випадках в екскурсіях брали участь до 70 осіб. Кваліфіковані пояснення побаченого давали агрономи, секретарі сільськогосподарських товариств та фахівці департаменту землеробства.

Немає сумніву в тому, що різні форми реклами продукції рослинництва і тваринництва давали позитивні результати, розширюючи ринки збуту сільськогосподарської продукції. А це, у свою чергу, сприяло подальшому розвитку виробництва як у кількісному, так і у якісному відношенні. У конкретних умовах

Сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва й тваринництва

соціально-економічного розвитку кінця XIX – початку XX ст. найефективнішою формою реклами виявилися ярмарки і ярмарки-аукціони, значне розповсюдження яких зайвий раз підтверджує неабияку їх популярність на ринку товарів і послуг.

ВИСНОВКИ

Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України після скасування у 1861 р. кріпосного права, в ході якого близько половини мешканців села одержали особисту свободу, мали широкий комплекс проблем, пов'язаних як з виробничими процесами, так і з торговими операціями на внутрішньому та зовнішніх ринках. Основними фігурантами сільськогосподарського виробництва у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях були представники привілейованих станів (дворяни, чиновники, офіцери, купці, почесні громадяни, духовенство) та непривілейованих – колишні кріпосні та державні селяни, а також так звані «малоросійські» козаки, однодворці, військові поселяни і ряд інших менш чисельних груп мешканців українського села. Абсолютна більшість поміщиків належала до категорії спадкових або особистих дворян, різноманітні пільги яким, у тому числі й у виробничій сфері, тогочасна держава забезпечувала до 1917 р. включно. Поміщики Лівобережної України, які складали близько 1% мешканців краю, у перші пореформені десятиліття володіли майже половиною сільськогосподарських угідь регіону. Власниками найбільших за площею латифундій були графи Мекленбург-Стрелицькі – 54 497 дес. та Бобринські – 52 тис. дес. (Полтавська губернія); графи Г. І. Рибоп'єр – 17 424 дес. та П. С. Строганов – 14 938 дес. (Харківська губернія); графи К. П. Клейміхель – 34 721 дес. та О. І. Мусін-Пушкін – 17 433 дес. (Чернігівська губернія). Основна частина орної землі (64,8%) дісталась поміщикам у спадок, куплена складала 22,0%, а орендована – 13,2%. Суттєвої різниці у цьому відношенні між трьома губерніями не було. Дещо виділяється на загальному фоні Харківщина, де спадкове землеволодіння на 10% перевищувало відповідні показники по Полтавській і Чернігівській губерніях. Спостерігається певна відмінність між губерніями і у розмірах купленої протягом 1861–1917 рр.

Висновки

землі, питома вага якої на Чернігівщині більш як у два рази перевищувала аналогічні показники по Харківській і на 62% – по Полтавській губерніях.

Аналіз відповідних статистичних джерел показує, що переважна частина земельних угідь поміщиками для ведення власного господарства не використовувалася, адже більш вигідною була здача їх в оренду іншим суб'єктам господарювання. Структура земельних угідь, які належали представникам привілейованих станів Лівобережжя, свідчить про те, що основна їх частина (66,2%) використовувалася для посіву різних, переважно зернових, культур. Найвищою питома вага ріллі була у Полтавській губернії – 77,4%, тоді як Чернігівщина у цьому відношенні значно поступалася не лише вищезгаданому регіону, але і Харківщині, бо під посіви тут було відведено лише 41,8% поміщицької землі. Більше третини усіх поміщицьких угідь Чернігівщини (36,8%) знаходилося під лісом. Усе інше – сінокоси, вигони, садиби або неугіддя.

Маєтки, власники яких організовували ведення власного господарства, були забезпечені тягловою робочою худобою та сільськогосподарським реманентом. Згідно з даними сільськогосподарського перепису 1916 р. у трьох губерніях Лівобережної України було нараховано 11 260 поміщицьких господарств, або 2,6% від усієї кількості господарств регіону. Поміщикам належало 20,0% усіх робочих коней і 44,8% волів, які також використовувались як тяглова сила. На жаль, відсутність узагальнюючих даних по усіх трьох губерніях Лівобережжя не дає можливості визначити відсоток у поміщицьких маєтках тих чи інших знарядь праці. На Харківщині, наприклад, залізні плуги мали лише 2,6% поміщицьких господарств; сівалки – 15,6%; жатки – 21,4%; молотарки – 5,4%; віялки – 3,2%; косарки – 8,1%. Така низька забезпеченість інвентарем пояснюється, головним чином, широким використанням через систему оренди і відробітків селянського реманенту. Інша причина – дешевизна робочих рук, що заважала швидкому розповсюдженню у сільському господарстві нових машин і механізмів. При

Висновки

звичайній для початку ХХ ст. зарплаті сільськогосподарського робітника у розмірі 30–40 коп. за день і 11–12 крб. на місяць, утримувати родину із 6 осіб було надзвичайно важко. Якщо поміщикам було вигідно мати дешеву робочу силу, то для економіки країни загалом це мало негативні наслідки через те, що таким чином гальмувався технічний прогрес. Однозначно негативні наслідки мало також і широке розповсюдження річної оренди поміщицьких земель: поганий обробіток ґрунту та фактична відсутність у таких випадках угноювання ріллі. На землях, де поміщики організовували власне виробництво, урожайність сільськогосподарських культур у середньому на 12% перевищувала відповідні показники у дрібних селянських домогосподарствах. Одна десятина у поміщиків давала у середньому 25 крб. прибутку, а у селян – 21 крб. Найвищою була урожайність у поміщицьких маєтках Полтавщини – від 71 до 90 пудів з десятини у 1900–1916 рр., а найнижчою – у Чернігівській губернії (55–72 пуди).

Одним із суттєвих факторів фінансової підтримки поміщиків була діяльність Дворянського банку, яка мала напівблагодійний характер, адже численні відстрочки платежів, зниження відсотків по кредитах і навіть повне списання боргів були у цій установі звичайним явищем. Всіляку підтримку поміщики одержували від Державного банку і такого корпоративного об'єднання дворян як «Товариство взаємного кредиту». Проте, незважаючи на незрівнянно кращі, порівняно із селянами, початкові умови господарювання та численні пільги з боку царського уряду, поміщицьке землеволодіння постійно скорочувалося, склавши у 1917 р. на Лівобережжі лише близько половини тієї площі, яка була закріплена за поміщиками в ході реформи 1861 р. Цей факт чи не найкраще свідчить про занепад поміщицького господарства, а не про його зміцнення та розвиток, як вважають окремі дослідники.

Порівняно з поміщиками представники непривілейованих станів були поставлені у значно гірші умови господарювання. Якщо поміщики в ході викупної операції 1861–1881 рр. одержали значні фінансові ресурси, то

Висновки

колишні кріпосні навпаки змушені були виплачувати протягом 49 років державі свої борги. Зросли фінансові витрати і тих, хто перебував у віданні Міністерства державних маєтностей. Їх у 1866 р. примусили підписувати так звані «володільні» записи – своєрідну форму викупу у приватну власність відповідних сільськогосподарських угідь. У ході реформи 1861 р. наділи, розмір яких не перевищував 1 дес., одержали 11,17% колишніх поміщицьких селян Лівобережної України; від 1 до 2 дес. – 34,85%; від 2 до 3 дес. – 9,81%; від 6 до 8 дес. – 0,16 %; від 8 до 10 дес. – 0,09%; від 10 до 15 дес. і більше – 0,00%. Таким чином, достатні наділи, розмір яких перевищував 4 дес. на «ревізку» (чоловічу) душу, одержали лише близько 10% колишніх кріпаків.

Дещо кращим було становище тих селян і козаків, які перебували у віданні Міністерства державних маєтностей. Після реформи 1866 р. 61,78% цих мешканців села трьох губерній Лівобережної України одержали недостатню кількість землі, тобто менше 4 дес. на особу чоловічої статі. Станом на 1905 р. селяни і козаки Лівобережжя мали у своєму розпорядженні 2 518 тис. дес. землі, з яких значна частина була куплена у пореформені десятиліття. У 1917 р. дрібні товаровиробники трьох губерній Лівобережної України мали у своєму розпорядженні 59,0% надільної землі, 24,4% – купленої і 16,6% – орендованої. Більша частина представників непривілейованих станів напередодні соціальних потрясінь 1917 р. володіла землею на основі подвірної сімейного права, адже навіть до столипінської реформи кількість таких дворів на Лівобережжі сягала майже половини (48,4%). Протягом 1906–1916 рр. щонайменше 20% селян Лівобережжя відмовилися від громадського землеволодіння, а згідно із положеннями закону від 14 червня 1910 р. власниками автоматично ставали домогосподарі і у тих громадах, де за останні 24 роки не було загального переділу землі. Таким чином, очевидним є факт абсолютного переважання у селян Лівобережної України напередодні 1917 р. приватної, а не громадської власності на сільськогосподарські угіддя. Порівняно із поміщицькими економіями, селянські господарства були значно

Висновки

гірше забезпечені такою тягловою силою як коні і воли. Їх кількість напряду залежала від розміру відповідного господарства. Якщо у тих, хто мав до 1 дес. землі, коней і великої рогатої худоби, як правило, не було взагалі, то у заможних (від 25 до 50 дес.) на кожне господарство припадало у середньому понад 3 голови коней і більше 6 голів великої рогатої худоби. Значно гірше поміщицьких селянські господарства були забезпечені й найновішими знаряддями праці, машинами та механізмами. Так, із розрахунку на десятину орної землі у селян сівалок і жаток було менше удвічі, а парових молотарок – у п'ять разів.

Важке економічне становище, яке було прямим наслідком малоземелля і численних податків та платежів, змушувало сільську бідноту користуватися патріархальними знаряддями праці, походження яких сягає своїм корінням ще часів трипільської культури. Серед таких засобів обробітку ґрунту було, наприклад, так зване полозове і безполозове рало, які являли собою примітивний клиноподібний обрубок дерева. До числа примітивних можна віднести також і розповсюджені у деяких губерніях, зокрема на Чернігівщині і Полтавщині, дерев'яні плуги та сохи. Проте загальною тенденцією було витіснення вищезгаданого реманенту виробами фабричної промисловості, які селяни з допомогою земських установ на початку XX ст. могли купити навіть у кредит [200, с. 27].

Дослідження змісту та умов сільськогосподарського виробництва в губерніях Лівобережної України дає підстави для висновку про те, що обробіток ґрунту, як основа технології вирощування зернових культур, мав регіональні особливості, які у значній мірі залежали від якості ґрунтів і народних традицій. Проте були і певні загальні риси, найважливішою з яких було переконання селянина у необхідності кількаразової оранки. Саме у дво-чи навіть триразовій оранці селяни Лівобережжя вбачали ту агротехнічну дію, яка підсилювала природну родючість ґрунту, забезпечуючи, таким чином, кращі економічні результати. Найбільше технологічних операцій припадало на

Висновки

підготовку ґрунту для озимих – жита і пшениці. Існувало кілька варіантів обробітку ґрунту: 1) один раз орали плугом і один раз – ралом; 2) один раз орали плугом і два, чи, навіть, три рази – ралом; 3) два рази орали плугом і один раз – ралом. Найпоширенішою системою землеробства у селян Лівобережної України було трипілля (61,1%). Друге місце посідало чотирипілля (18,4%). Багатопілля, або як його називають деякі дослідники – рябопілля, охоплювало 12,0% усіх господарств. Перелогову систему практикувало 1,9% господарств. Ще 0,6% застосовували двопілля. На рубежі XIX–XX ст. основний масив сільськогосподарських угідь у губерніях Лівобережної України складала рілля (75,6%). Усе інше – городи (7,1%), луки (7,0%), ліс (5,6%) і вигони (4,7%). Основна частина орних земель (65,6%) засівалася зерновими культурами, з яких 39,0% складали ярі і 26,6% – озимі. Зернове виробництво у господарствах непривілейованих станів із часом еволюціонувало у напрямку зростання питомої ваги ярої пшениці, вівса і технічних культур, тоді як посіви жита та проса скорочувалися, що, крім усього іншого, свідчило про зростання товарності селянських господарств. Проте урожайність у них хоч поступово і зростала, проте залишалася, порівняно з передовими європейськими країнами, низькою. Якщо у селянських господарствах Лівобережжя на початку XX ст. урожайність коливалася у межах 50-60 пудів з десятини, то бельгійський фермер збирав у середньому 128 пудів, англійський – 123, японський – 115, голландський – 113, датський – 110, шведський – 95 і т.п. Але порівняно із середньоросійськими показниками (38 пудів), урожайність на Лівобережжі була досить пристойною.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва як поміщицьких, так і селянських господарств на виробництві зерна створювала об'єктивні передумови для формування відповідної інфраструктури його збуту. За кілька десятиліть обсяги виробництва зерна в губерніях Лівобережжя зросли більш як у два рази – з 161,6 млн пудів у 70-х роках XIX ст. до 365,0 млн пудів у 1916 р. При цьому жито і пшениця у 1901–1905 рр. складали 60,4% усіх зернових

Висновки

культур (овес, ячмінь, полба, гречка, просо, кукурудза, чечевиця). Через 10–15 років ситуація докорінно змінилася, адже валові збори жита і пшениці склали лише 34,0%, тоді як інших культур – 66,0%. Особливо різко (на 212,5%) зросли збори кукурудзи, гречки (на 101,1%), вівса (на 68,9%) та ячменю (на 23,3%). Хоч основна частина вирощеної продукції реалізовувалася на внутрішньому ринку, немало зерна поступало і на зовнішні ринки. Напередодні Першої світової війни щорічний вивіз із території Лівобережжя жита складав 11 189,0 тис. пудів. Ще 5 240,3 тис. пудів вивозили житнього борошна. Щорічний вивіз пшениці складав 23 358,2 тис. пудів і майже стільки ж (22 722,2 тис.) пшеничного борошна. Разом жито і пшениця давали 34 547,8 тис. пудів зерна і 27 762,5 тис. пудів борошна. У 1909–1913 рр. три губернії Лівобережної України відправляли на продаж 39,2% від загальної кількості зерна жита і пшениці, яку експортувала уся Російська імперія у 1861–1865 рр. На зростання масштабів торгівлі зерном значний вплив мало будівництво у 1871 р. залізниці, яка з'єднала Харків, Полтаву та Кременчук із чорноморськими портами. Інша залізниця у 70-х роках XIX ст. з'єднала Ромни і Бахмач із портами Балтійського моря. Основними центрами торгівлі зерном були Конотоп, Ічня, Остер, Переяслав, Прохорівка, Кременчук, Харків, Білопіль та ряд інших міст і селищ. Купівля-продаж хліба здійснювалася на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових пристанях і морських портах, а також безпосередньо у місцях його виробництва. Основними фігурантами у торгівлі були так звані «хлібні контори», фірми, великі торговці та дрібні перекупники. Вирішальним фактором формування цін на те чи інше зерно як, між іншим, і на усі товари, був попит і пропозиція. В губерніях Лівобережжя ціни, як правило, були нижчими, ніж у середньому по імперії. В окремі роки (1891 р.) різниця складала 37 коп. із пуда. Загальною тенденцією було зростання ринкових цін на зерно, хоч в окремі періоди (аграрна криза кінця XIX ст.) ціни знижувалися, що мало для сільськогосподарських товаровиробників негативні наслідки. Найвищими за усі роки були ціни за кордоном. Якщо вартість одного

Висновки

пуда пшениці на Лівобережжі напередодні Першої світової війни складала у середньому 93,6 коп., то у Німеччині – 122,7 коп., Голландії – 127,7 коп., Франції – 129,0 коп., Англії – 129,3 коп. Отже, вигода експорту зерна на ринки західноєвропейських країн була для торговців очевидною.

Досить жвавим був на території Лівобережної України і ринок тваринництва та його продукції. Тривалий час провідні позиції на ньому займали вівці та овеча вовна, яка широко використовувалася як у кустарному, так і у фабричному виробництві. Хоч через скорочення пасовищ загальна кількість овець на Лівобережжі з роками зменшувалася, проте їх якість зростала, чому сприяла ініційована місцевими земствами доставка із Середньої Азії каракульських овець та організація в губерніях України розплідників. На відміну від овець, кількість коней, великої рогатої худоби і свиней у пореформені десятиліття мала тенденцію до зростання, що свідчить про підвищення попиту на цих тварин як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. На початку XX ст. щорічний експорт великої рогатої худоби з території Лівобережної України складав близько 300 тис. голів. Значною за своїми показниками була і торгівля свинями, щорічний вивіз яких за межі Лівобережжя складав понад 110 тис. голів.

Своєрідним генератором торгових операцій були сільськогосподарські виставки та інші форми реклами продукції рослинництва і тваринництва. Провідні позиції тут належали регіональним виставкам, адже на всеросійські та міжнародні могло потрапити значно менше потенційних покупців. Регіональні виставки найчастіше проводилися у губернських центрах, хоч інколи вони відбувалися і у повітових містах. Найчастіше виставки мали багатопрофільний характер, тобто відвідувачам демонструвався увесь спектр товарів, що включав не лише рослини і тварини, але і кустарні вироби та зразки сільськогосподарських знарядь праці. З часом стали практикуватися спеціалізовані виставки, на яких демонструвалися, наприклад, одна лише овеча вовна або племінна худоба та свині. Нерідко на виставці проводилися аукціони

Висновки

з продажу того чи іншого товару. Своєрідною формою реклами продукції рослинництва були організовані з допомогою земств показові поля, ділянки, сади, городи і пасіки, де під час екскурсій фахівці розповідали відвідувачам про переваги того чи іншого експонату.

Підбиваючи загальні підсумки, констатуємо: виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України були невід'ємною частиною загальноєвропейського ринку рослинництва і тваринництва, що особливо важливо відзначити у зв'язку зі вступом у 2008 р. нашої держави до Світової організації торгівлі та перспективами європейської і євроатлантичної інтеграції. Питома вага Лівобережжя у виробництві і збуті сільськогосподарської продукції на рубежі XIX–XX ст. була досить значною не лише у межах України, але й усієї Російської імперії. Однак, у порівнянні з передовими західноєвропейськими країнами, виробництво відповідної продукції було незначним, що пояснюється низькими урожаями сільськогосподарських культур, які були прямим наслідком безземелля і малоземелля, а також низького рівня освіти основної маси безпосередніх товаровиробників.

Додатки

ДОДАТКИ

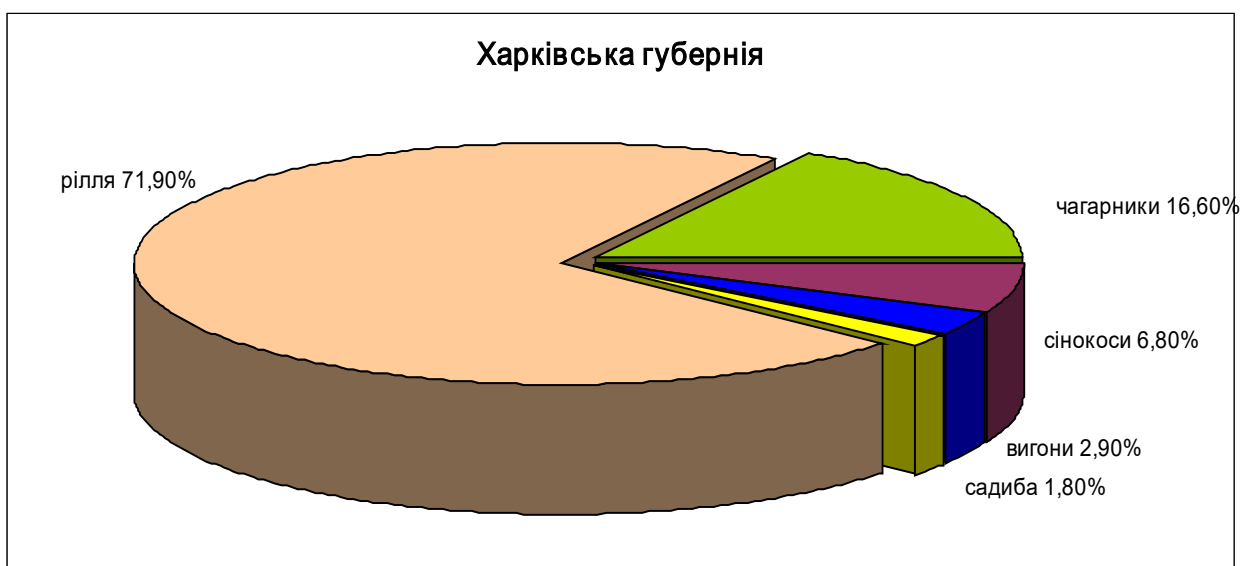
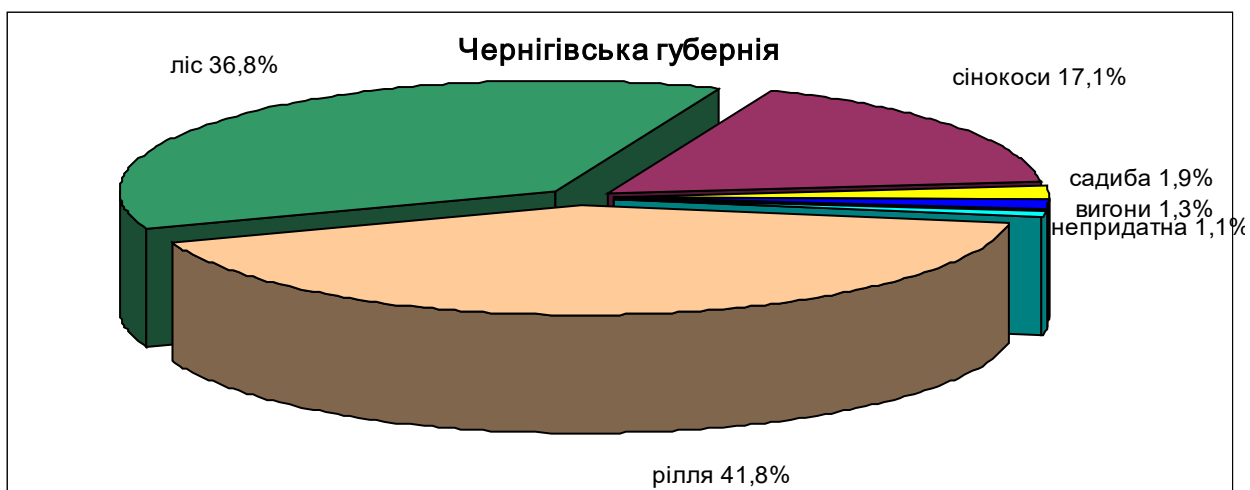
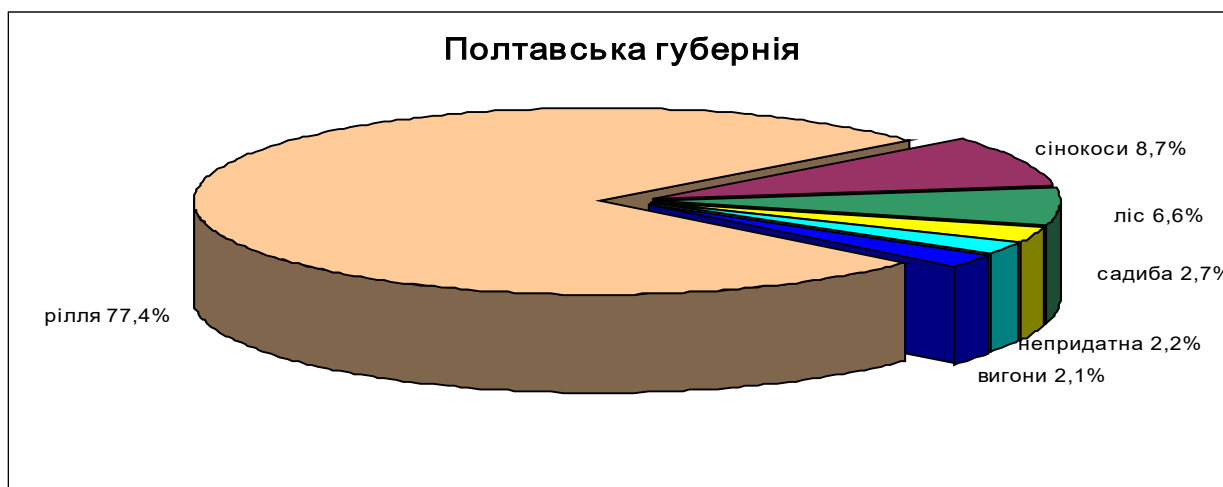
Додаток А

Склад угідь привілейованих станів Лівобережної України за даними Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р.

Губернії	Садіба		Рілля		Сінокоси		Ліс		Чагарник		Вигін		Непридатна		Разом	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Полтавська	24,5	2,7	707,4	77,7	79,4	8,7	59,7	6,6	-	-	18,7	2,1	20,3	2,2	910,0	100
Харківська	13,1	1,8	522,5	71,9	48,3	6,8	-	-	120,7	16,6	21,1	2,9	-	-	725,7	100
Чернігівська	11,3	1,9	250,8	41,8	102,3	17,1	221,1	36,8	-	-	8	1,3	6,3	1,1	599,8	100
Разом	48,9	2,2	1480,7	6,2	230	10,3	280,8	12,6	120,7	5,4	47,8	2,1	26,6	0,6	2235,5	100

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Матеріали Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 года. Итоги по 57 губерниям и областям. – Москва : Изд-во «Новая деревня», 1921. – С. 127–141.

Структура земельних угідь поміщицьких господарств у розрізі окремих губерній Лівобережної України

Додатки
Додаток В

Склад поміщицької орної землі за способом набуття власності в губерніях Лівобережної України

Губернія	Рік обстеження	Спадкова		Куплена		Орендована		Разом	
		дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%
Полтавська	1911	624177	61	216543	21,1	183288	17,9	1024008	100
Харківська	1911	658234	71,5	140690	15,3	121595	13,2	920519	100
Чернігівська	1908	346925	61,1	195047	34,4	25560	4,5	567532	100
Разом	1908-1911	1629336	64,8	552280	22	330443	13,2	2512059	100

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – Москва : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 31.

Додатки
Додаток Г

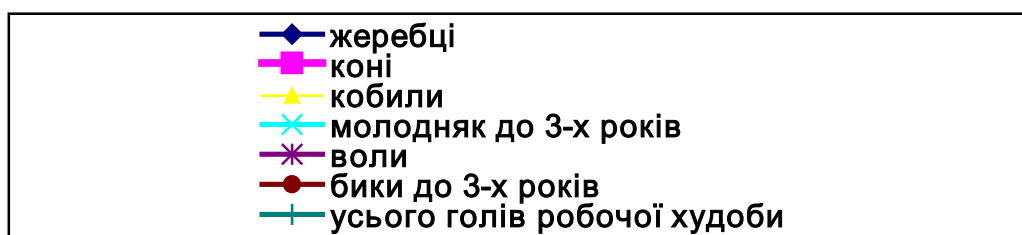
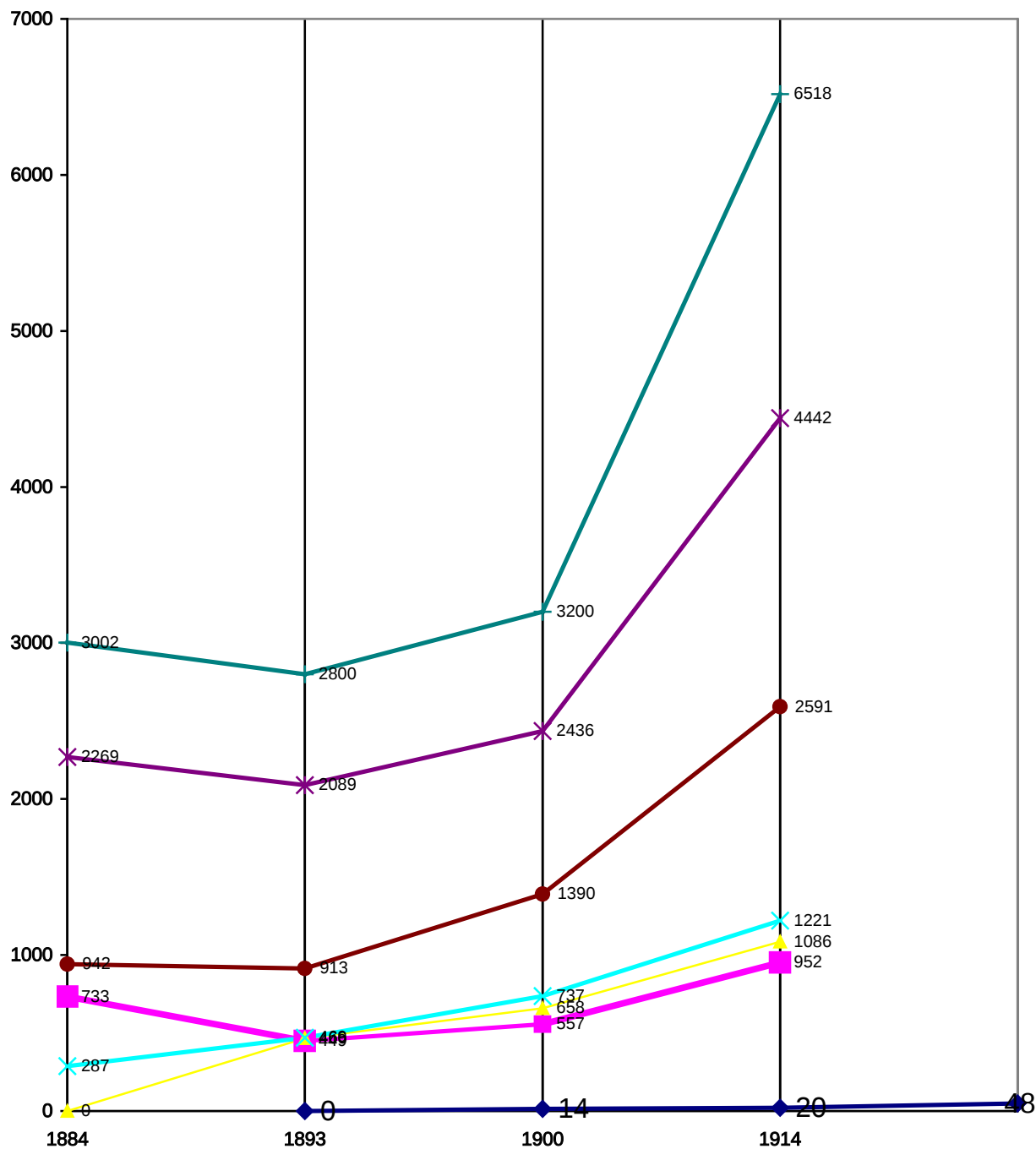
Тваринництво у поміщицьких господарствах Лівобережної України за переписом 1916 р.

Губернії	Кількість господарств	Коні		Велика рогата худоба			Вівці	Свині	Інша худоба	Усього голів худоби
		у т. ч. робочих	усього голів	волів	корів	усього голів				
Полтавська	5187	44528	62997	44701	24863	115799	74215	50241	641	303893
Харківська	2831	30473	40715	37594	16521	79641	38673	35670	684	195383
Чернігівська	3242	15087	19631	7735	15376	39163	6787	16267	138	81986
Разом	11260	90088	123343	90030	56760	234603	119675	102178	1463	581262
Абсолютні загально-регіональні показники	427614	450538	591786	200750	333240	955391	747930	425931	7470	2728508
% тварин, що належали поміщикам, від загальної кількості худоби в регіоні	2,6	20,0	20,8	44,8	17,0	24,6	16,0	24,0	19,6	21,3

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Статистический сборник за 1913 – 1917 гг. – Москва : 1-я гос. типогр., 1921. – Вып. 1. – С. 190–191.

Додатки

Додаток Д
Розвиток тваринництва у Карлівському маєтку
Мекленбург-Стрелицьких

Додатки

Додаток Е

**Сільськогосподарські знаряддя праці у поміщицьких господарствах
Полтавської губернії у 1910 р.**

Групи господ. (дес.)	Кількість г-в	Посів (дес.)	Плуги залізні		Сівалки		Жатки		Парові молотарки	
			одиниць	дес. посіву на плуг	одиниць	дес. посіву на сівалку	одиниць	дес. посіву на жатку	одиниць	дес. посіву на молотарку
50 - 100	3481	103924	6572	15, 8	2243	46, 3	1496	69, 5	127	818, 3
100 - 150	820	34547	2263	15, 3	777	44, 5	497	69, 5	68	508, 0
150 - 200	307	17202	1218	14, 1	388	44, 3	278	61, 9	49	351, 1
200 - 300	341	24883	1915	12, 9	513	48, 5	401	62, 1	86	289, 3
300 - 500	249	25778	1989	13, 0	453	56, 9	371	69, 5	71	363, 1
500 - 1000	192	37242	2697	13, 9	590	63, 1	527	70, 7	117	318, 3
Понад 1000	159	119987	8167	14, 7	1708	70, 3	1099	109, 2	245	489, 7
Разом	5549	363563	24821	14, 6	6672	54, 5	4669	77, 9	763	476, 5
Селяни	442871	1680058	212231	7, 9	14522	115, 7	9082	185, 0	570	2947, 4
На 1 г-во у поміщ.	-	65,5	4,5	-	1,2	-	0,8	-	0,1	-
На 1 г-во у селян	-	3,8	0,5	-	0,03	-	0,02	-	0,001	-

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Итоги по волостям и уездам (По первому подсчету) / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Т-во «Печатное Дело», 1914. – С. 397–419.

Динаміка урожайності зернових культур у поміщицьких господарствах Лівобережної України у 1901–1917 рр.

Губернія	Роки	Жито	Пшениця озима	Пшениця яра	Овес	Ячмінь	Гречка	Просо	Середні показники
Харківська	1901-1905	76	84	68	74	71	32	54	65,5
	1906-1910	73	73	61	70	66	44	64	64,5
	1911-1915	96	95	72	86	78	59	74	80,1
	1916	109	107	77	95	89	67	85	90,0
	У середньому	88,5	89,7	69,5	81,2	55,7	50,5	69,7	72,1
Чернігівська	1901-1905	58	69	52	54	63	30	62	55,4
	1906-1910	44	61	50	46	57	31	61	50,0
	1911-1915	63	86	63	59	68	40	72	64,4
	1916	66	100	83	62	70	47	75	72
	У середньому	57,7	79,0	62,2	55,2	64,5	37,0	67,5	60,4
Полтавська	1901-1905	87	87	67	77	73	46	65	71,7
	1906-1910	72	68	63	72	70	48	71	66,3
	1911-1915	96	96	69	91	80	65	79	82,3
	1916	106	111	66	94	88	73	82	88,6
	У середньому	90,2	90,5	66,2	83,5	77,7	58,0	74,2	77,2
У середньому по Лівобережжю	1901-1916	78,8	86,4	66,0	73,3	66,0	48,5	70,5	69,9
У середньому по трьох губ. Правобережжя	1901-1916	84,3	89,0	—	82,4	75,5	54,0	74,4	76,6

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство России в XX веке : Сб. стат.-экон. сведений за 1901–1922 гг. / сост. под ред. и рук. Н. П. Огановского. – Москва : Новая деревня, 1923. – С. 134–135.

Додатки
Додаток 3

Таблиця термінів кредиту, виданого по 4,5 % заставних листах, і платежів по них

Термін кредиту	Піврічні платежі на 100 крб.				Сума річного платежу на 100 крб.	Термін погашення ста карбованців		
	погашення	ріст	на витрати по управлінню і у запасний капітал	разом		кількість років	кількість місяців	кількість днів
11 років	3,625	2,25	0,125	6	12	10	10	10
14 років	2,625	2,25	0,125	5	1	13	11	2
20 років	1,625	2,25	0,125	4	8	19	6	13
25 років	1,125	2,25	0,125	3,5	7	24	8	11
34,6 років	0,625	2,25	0,125	3	6	34	3	16
38,4 роки	0,5	2,25	0,125	2,875	5,75	38	3	21
44 роки	0,375	2,25	0,125	2,75	5,5	43	8	22
51,9 років	0,25	2,25	0,125	2,625	5,25	51	8	27
66,6 років	0,125	2,25	0,125	2,5	5	66	2	-

Примітка. Джерело: Об изменении оснований выдачи ссуд из государственных Дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб. : Гос. типогр., 1906. – С. 961.

Додаток И

Таблиця термінів кредиту, виданого по 5% заставних листах, і платежів по них

Термін кредиту	Піврічні платежі на 100 крб.				Сума річного платежу	Термін погашення 100 карбованців		
	погашення	ріст	на витрати по управлінню і у запасний капітал	разом		кількість років	кількість місяців	кількість днів
10,8 років	3,625	2,5	0,125	6,25	12,5	10	7	14
13,7 років	2,625	2,5	0,125	5,25	10,5	13	6	17
18,11 років	1,625	2,5	0,125	4,25	8,5	18	10	11
23,9 років	1,125	2,5	0,125	3,75	7,5	23	8	9
36,4 роки	0,5	2,5	0,125	3,125	6,25	36	3	11
41,3 роки	0,375	2,5	0,125	3	6	41	2	28
48,7 років	0,25	2,5	0,125	2,875	5,75	48	6	20
61,8 років	0,125	2,5	0,125	2,75	5,5	61	7	23

Примітка. Джерело: Об изменении оснований выдачи ссуд из государственных Дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков // Собрание узаконений и распоряжений правительств, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб. : Гос. типогр., 1906. – С. 962.

Додатки
Додаток К

Наділи колишніх поміщицьких селян губерній Лівобережної України згідно з даними перепису 1877–1878 рр.

Губернії	Землі на одну ревизьку душу									Разом
	до 1 дес. включно	понад 1 до 2 дес.	понад 2 до 3 дес.	понад 3 до 4 дес.	понад 4 до 6 дес.	понад 6 до 8 дес.	понад 8 до 10 дес.	понад 10 до 15 дес.	понад 15 дес.	
Полтавська	56867	154691	78424	3201	8126	85	3	-	-	301397
Харківська	9742	53407	97072	22604	8032	101	-	32	-	190990
Чернігівська	15723	48637	49638	72354	56139	999	729	9	18	244246
Разом	82332	256735	225134	98159	72297	1185	732	41	18	736633
У відсотках	11,17	34,85	30,56	13,32	9,81	0,16	0,09	0,005	0,002	100
По 3 губерніях Правобережної України	9812	329314	717563	221493	128966	45997	12791	7914	1930	1475780
По 3 губерніях Півдня України	27955	54565	31631	88553	50018	10648	1955	709	55	266089
По Україні	120099	640614	974328	408205	251281	57830	15478	8664	2003	2478502
У відсотках	4,84	25,85	39,31	16,47	10,14	2,33	0,62	0,35	0,08	100
% Лівобережної України до усієї України	68,55	40,08	23,11	24,05	28,77	2,05	4,73	0,47	0,9	29,72

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 10. Распределение поземельной собственности в 49-ти губерниях Европейской России в 1877–78 гг. – СПб.: ЦСК МВД, 1886. – С. 44–49.

Додатки
Додаток Л

Наділи колишніх державних селян губерній Лівобережної України у 1877–1878 рр.

Губернії	Землі на одну ревізську душу								Разом
	до 1 дес. включно	понад 1 до 2 дес.	понад 2 до 3 дес.	понад 3 до 4 дес.	понад 4 до 6 дес.	понад 6 до 8 дес.	понад 8 до 10 дес.	понад 10 до 15 дес.	понад 15 дес.
Полтавська	10521	65560	175102	146796	58502	7765	1961	93	26
Харківська	5229	10839	32639	80830	202072	92203	9063	426	-
Чернігівська	3514	30632	74449	115096	77611	12921	1481	353	170
Разом	19264	107031	282190	342722	338185	112889	12505	872	196
У відсотках	1,58	8,8	23,21	28,19	27,81	9,28	1,02	0,07	0,01
По 3 губерніях Правобережної України	2904	12334	80006	90385	116739	30961	8425	14354	1621
У відсотках	0,81	3,45	22,36	25,27	32,63	8,65	2,36	4,01	0,45
По 3 губерніях Півдня України	2633	19191	4123	7103	155952	197571	171405	41071	10285
У відсотках	0,43	3,15	0,68	11,67	25,6	32,42	28,13	6,74	1,69
По Україні	24801	138556	366328	440210	610876	341421	192335	56297	12102
У відсотках	1,13	6,35	16,78	20,16	27,98	15,64	8,81	2,58	0,55
%									
Лівобережної України до усієї України	77,67	77,25	77,03	77,85	55,36	33,06	6,5	1,55	1,62
									55,7

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 10. Распределение поземельной собственности в 49-ти губерниях Европейской России в 1877–78 гг. – СПб. : ЦСК МВД, 1886. – С. 56–61.

Еволюція приватного землеволодіння непривілейованих станів на території Лівобережної України

Губернії	Тисяч десятин на кінець року						у % 1905 р. до 1862 р.
	1862 р.	1872 р.	1882 р.	1892 р.	1902 р.	1905 р.	
Полтавська	65	96	183	369	580	643	989,2
Харківська	86	112	135	333	476	539	626,7
Чернігівська	108	143	214	320	521	580	537,1
Разом	259	351	532	1022	1577	1762	648,6
По 3 губерніях Правобережної України	95	141	239	465	853	990	1042,1
По 3 губерніях Півдня України	464	916	1338	2294	2991	3223	694,6
Всього по Україні	818	1408	2109	3781	5421	5975	730,5
Всього по 47 губ. Європейської частини Російської імперії	5745	7298	10701	16252	22879	24747	429
У відсотках губернії Лівобережжя до усієї України	31,66	24,92	25,22	27,02	29,09	29,49	-
У відсотках губернії Лівобережжя до 47 губ. Європейської частини Російської імперії	4,09	4,81	4,97	6,29	6,89	7,12	-

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. – Вып. XXXIII. – С. 137.

Додатки
Додаток Н

Розвиток тваринництва в губерніях Лівобережної України у 1861–1917 рр. (у тис.)

Роки	Губернії												По Україні			
	Полтавська				Харківська				Чернігівська							
	коні	ВРХ	вівці	свині	коні	ВРХ	вівці	свині	коні	ВРХ	вівці	свині	коні	ВРХ	вівці	свині
1861	180	703	2050	537	227	529	1302	411	403	354	531	420	1684	4831	13649	3532
1882	295	882	1820	485	350	466	1134	336	590	493	913	419	4031	5687	15959	3085
1901	364	814	1374	421	326	783	1118	309	584	583	1016	462	4388	6527	10257	3985
1911	524	705	905	459	506	747	650	363	619	620	947	492	5477	6442	6734	3990
1916	574	1024	927	521	592	955	748	426	627	886	1479	871	5755	8081	7353	4668
Відсоток 1916 р. до 1861 р.	318,9	143,9	45,2	103,1	260,1	180,5	57,4	103,6	155,6	250,3	278,5	207,4	341,7	167,2	53,9	132,2
Відсоток до загальноукраїнських показників у 1916 р.	10,0	12,8	12,6	11,2	10,3	12,0	10,2	9,2	10,9	11,0	20,1	18,6	100	100	100	100

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины / общ. ред. и рук. М. Б. Гуревич и В. М. Соловейчик. – Харьков : Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С. 195–197.

Додатки
Додаток П

Сільськогосподарський інвентар у губерніях Лівобережної України за переписом 1910 р. (тис. штук)

Губернії	Орних знарядь праці					Інших машин і механізмів									
	сох	косуль	плугів		інших удосконалених знарядь	всього	сівалок	жаток	молотарок				віялок	сінокосярок	кінних граблів
			дерев'яних	залізних					ручних	кінних	парових	всього			
Полтавська	14,5	1,2	11	223,5	22,8	273,0	16,4	10,6	-	12,9	1,1	14,0	50,7	1,2	4,6
Харківська	39,7	1,8	5,3	219,8	16,8	283,4	15,0	9,8	0,3	9,2	0,6	10,1	56,5	0,8	2,1
Чернігівська	55,1	1,2	76,6	209,7	2,0	344,6	1,1	0,8	0,5	1,8	0,2	2,5	19,4	0,3	0,5
Разом	109,3	4,2	92,9	653,0	41,6	901,0	32,5	21,2	0,8	23,9	1,9	26,6	126,6	2,5	7,2
Три губернії Правобережної України	98,8	2,3	212,2	387,8	61,0	762,1	16,9	11,0	1,4	18,3	2,6	23,3	66,2	2,3	6,0
Три губернії Півдня України	6,3	27,3	25,1	591,1	177,8	871,8	119,5	253,7	5,5	36,6	4,0	46,0	359,2	6,4	31,9
Всього по Україні	214,4	33,8	330,2	1631,9	280,4	2534,9	168,9	285,9	7,7	78,8	8,5	95,9	552,0	11,2	45,1
Відсоток губерній Лівобережної України до усієї України	51,0	12,4	28,1	40,0	14,8	35,5	19,2	7,4	0,1	30,3	22,4	27,7	22,9	20,5	16,0

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство России в XX веке : Сб. стат.-экон. сведений за 1901–1922 гг. / сост. под ред. и рук. Н. П. Огановского. – Москва : Новая деревня, 1923. – С. 91–92.

Додатки
Додаток Р

Торгівля житом і пшеницею товаровиробників Лівобережної України у 1909–1913 рр.

Губернії	Жито (тис. пудів)				Вивіз житнього борошна	Пшениця (тис. пудів)				Вивіз пшеничного борошна
	середньорічний валовий збір	Вивіз	ВВВіз	середньорічне перевищення вивозу над ввозом		середньорічний валовий збір	Вивіз	ВВВіз	середньорічне перевищення вивозу над ввозом	
Полтавська	40 303,7	7 000,4	2 488,6	4 511,8	3 722,2	44 067,4	10 170,0	9 531,3	638,7	13 757,8
Харківська	28 508,7	3 136,6	978,8	2 157,8	630,4	44 602,2	12 588,2	7 040,8	5 547,4	8 622,4
Чернігівська	17 267,3	1 052,0	887,7	164,3	887,7	1 279,5	600,6	435,8	164,8	342,0
Разом	86 079,7	11 189,0	4 355,1	6 833,9	5 240,3	89 949,1	23 358,8	17 007,9	6 350,9	22 722,2

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Матеріали к продовольственному плану. Производство, перевозки и потребление хлебов в России. 1903 – 1913 гг. – Пг. : Екатерининская типография И. Ф. Вайсберга, 1916. – Вып. 1: Рожь. Пшеница. Ячмень. Овес. – Табл. 1–2.

Додатки
Додаток С

Ціни на жито в губерніях Лівобережної України у 1896–1915 рр. (коп. за пуд)

Роки Губернії	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	% 1915 р. до 1897 р.
Полтавська	41	57	46	49	51	53	48	53	61	61	95	105	88	62	68	81	66	74	104	253,6
Харківська	42	57	56	53	55	54	50	54	63	67	98	102	87	53	73	84	74	77	110	261,9
Чернігівська	52	66	56	54	57	60	55	60	68	71	113	120	97	69	76	84	83	88	124	238,5
У середньому	45	60	52,6	52	54,3	55,6	51	55,6	64	66,3	102	109	90,6	61,3	72,3	83	74,3	79,6	112,6	250,2

Примітка. Джерело: Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.) / Б. Н. Миронов ; под ред. А. Г. Манькова. – Ленинград : Наука. Ленингр. отд-е, 1985. – Табл. 11.

Регіони призначення відправлених у 1913 р. з території Лівобережної України свиней (тис. штук)

Регіони призначення Губернії відправки	Губернії України	Бесарабія	Донська обл.	Центральна Росія	Західна Росія	У тому числі			Станції невідомі
						Польща	Білорусія	Прибалт. край	
Полтавська	78049	-	-	58428	130059	1232	2	117321	-
Харківська	15245	-	23	1645	3281	40	-	3211	2599
Чернігівська	15620	-	-	7194	2696	39	2588	69	-
Разом	108914	-	23	67267	136036	1311	2590	120601	2599
Уся Україна	207206	338	543	74507	303265	160212	2590	140459	6082
Відсоток Лівобережжя до усієї України	52,6	-	4,2	90,3	44,9	0,8	100	87,1	42,7

Примітка. Таблиця складена на основі даних: Копорский А. А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа / А. А. Копорский. – Киев : Типо-литограф. М. Полонского и А. Сигала, 1919. – С. 77.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

Державний архів Полтавської області

Ф. 123. Полтавська губернська землевпорядкувальна комісія (1910 р.).

1. Оп. 1. – Спр. 1. Про розмежування землі на відруби і переписка щодо продажу землі, 1910 р. – 127 арк.
2. Оп. 1. – Спр. 6. За клопотанням Лохвицької повітової землевпорядкувальної комісії про асигнування 200 крб. на поїздку 20 ходоків в один із повітів Полтавської губернії для знайомства із землевпорядкованими районами, 1910 р. – 9 арк.

Ф. 370. Полтавська межова палата (1809–1914 рр.).

3. Оп. 2. – Спр. 769. Відомості про поміщиків і селян – власників Прилуцького повіту із даними про кількість належної їм землі і оподаткування, 1880 р. – 328 арк.

Ф. 612. Лохвицька повітова земська управа (1833–1919 рр.).

4. Оп. 1. – Спр. 2. Відомість відпущених коштів Міністерством землеробства на сільськогосподарські поліпшення Лохвицького земства, 1903 р. – 44 арк.
5. Оп. 1. – Спр. 159. Повідомлення старшого нотаріуса Лубенського окружного суду. Переписка з Полтавським земельним банком і заява мешканців про перехід земельних ділянок від одних власників до інших, 1914 р. – 111 арк.

Ф. 826. Пирятинська повітова землевпорядкувальна комісія (1910–1917 рр.).

6. Оп. 1. – Спр. 14. Справа про розмежування приватновласницької землі Кублицько-Семенівської громади Городищенської волості на відрубні ділянки, 1913 р. – 126 арк.
7. Оп. 1. – Спр. 2. Справа про розподіл надільних і приватновласницьких земель Олександрівської сільської громади, 1911 р. – 38 арк.
8. Оп. 1. – Спр. 18. Справа про розмежування земель Сергіївської сільської громади Яблунівської волості на відрубні ділянки, 1911 р. – 538 арк.

Джерела та література

Ф. 827. Полтавське відділення Державного Дворянського земельного банку (1910–1917 рр.).

9. Оп. 1. – Спр. 2. Справа Полтавського відділення Державного Дворянського земельного банку про видачу Кузьмі Федоровичу Заболоцькому позики під заставу маєтку в урочищі Тереміж хутора Таранського Лохвицького повіту і продаж цього маєтку міщанину Проскурні Федору Івановичу і перепродаж Проскурньою міщанам Борецьку, Білану і Артюру, 1909. – 60 арк.

Ф. 1009. Полтавське відділення Державного банку, м.Полтава Полтавської губернії (1910–1918 рр.).

10. Оп. 1. – Спр. 2. Переписка з Костянтиноградською земською управою і банками по товарним кредитам, 1910 р. – 30 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. 316. Лебединська повітова землевпорядкувальна комісія (1907–1915 рр.).

11. Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри Головного управління землеробства і землевпорядкування і правила про порядок надання грошової допомоги сільським громадам, 1910 р. – 18 арк.

Ф. 400. Будилівське сільськогосподарське кредитне товариство (1908–1914 рр.).

12. Оп. 1. – Спр. 5. Циркуляри Головного управління землеробства і землевпорядкування про матеріальну допомогу департаменту землеробства сільськогосподарським товариствам та кредитним товариствам, 1911 р. – 42 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 3. Канцелярія харківського губернатора (1797–1917 рр.).

13. Оп. 240. – Спр. 52. Про відкриття товариства взаємного кредиту в Харківській губернії, 1870 р. – 17 арк.

14. Оп. 281. – Спр. 93. Про відкриття у м.Харкові відділення Селянського банку, 1883 р. – 27 арк.

Ф. 71. Харківський земельний банк (1871–1917 рр.).

Джерела та література

15. Оп. 1. – Спр. 27. Історичний нарис Харківського земельного банку, 1871–1911 рр. – 32 арк.
16. Оп. 1. – Спр. 477. Переписка Дворянського і Селянського земельних банків, 1916 р. – 80 арк.
- Ф. 279. Лебединське повітове казначейство Харківської губернії (1880–1917 рр.).*
17. Оп. 1. – Спр. 29. Опис зерна і продуктів, які знаходилися в економіях і маєтках, заставлених в Державному банку для одержання кредиту, 1917 р. – 81 арк.

Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області

- Ф.1120. Ніжинське повітове у селянських справах присутствіє (1860–1889 рр.).*
18. Оп. 1. – Спр. 1208. Переписка з Чернігівським губернським у селянських справах присутствієм з приводу стягнення з селян боргів, 1881 р. – 34 арк.
- Ф. 1151. Ніжинський повітовий з'їзд мирових суддів (1890–1915 рр.).*
19. Оп. 1. – Спр. 107. Прохання селян с.Шатури Ніжинського повіту про видачу позики на суму 716 крб., 1907 р. – 14 арк.
- Ф.1204. Земський начальник 1-ї ділянки Ніжинського повіту Чернігівської губернії (1894–1915 рр.).*
20. Оп. 1. – Спр. 51. Про заміну порядку фінансування громадських допоміжних капіталів та ощадно-позичкових кас і стягнення боргів по цих кредитах, 1909 р. – 47 арк.
21. Оп. 1. – Спр. 478. Справа земського начальника 1-ї ділянки Ніжинського повіту по ревізії начальника губернії за 1894 рік. – 26 арк.

Прилуцька філія Державного архіву Чернігівської області

- Ф. 91. Земський начальник 6-ї ділянки Прилуцького повіту (1903 р.).*
22. Оп. 1. – Спр. 1. Карна справа за звинуваченням селянина с. Сташи Радченка Х. В. про розтрату описаного майна, 1903 р. – 12 арк.
- Ф. 189. Полтавське відділення Селянського поземельного банку по Прилуцькому повіту (1883–1917 рр.).*

Джерела та література

23. Оп. 1. – Спр. 651. План земельної ділянки, яка належала поміщику Галагану Григорію Павловичу, 1894 р. – 43 арк.

Ф. 1486. Прилуцька повітова земська управа (1891–1917 рр.).

24. Оп. 2. – Спр. 6. Статистичні відомості про кількість населення, землі, посівів, рогатої худоби і коней у селах і волостях Прилуцького повіту згідно з даними сільськогосподарського перепису 1916 р., 1916 р. – 253 арк.

Ф. 1503. Земський начальник 3-ї ділянки Прилуцького повіту Полтавської губернії (1904–1917 рр.).

25. Оп. 1. – Спр. 47. Малодівицький волосний суд Прилуцького повіту, 1912 р. – 32 арк.

26. Оп. 1. – Спр. 55. Переписка з Полтавським відділенням Селянського поземельного банку з питань купівлі і продажу земельних ділянок, 1904 р. – 60 арк.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

Ф.408. Комітет по землевпорядкувальних справах Міністерства землеробства (1906–1917 рр.).

27. Оп. 1. – Спр. 3. Про організацію землевпорядкувальних комісій і початок їх роботи, 1906 р. – 170 арк.

Ф. 592. Державний Селянський поземельний банк Міністерства фінансів (1882 – 1917 рр.).

28. Оп. 44. – Спр. 4. Доповідь міністра фінансів імператору з питань діяльності банку, 1913 р. – 129 арк.

29. Оп. 44. – Спр. 405. Про встановлення порядку видачі позик селянам, що переселилися на казенні землі Європейської Росії, Сибіру і Кавказу, 1906 р. – 196 арк.

Ф. 1281. Канцелярія міністра внутрішніх справ (1811–1917 рр.).

30. Оп. 7. – Спр. 47. Звіт губернатора Чернігівської губернії за 1868 рік. – 156 арк.

Ф. 1405. Міністерство юстиції (1803–1917 рр.).

31. Оп. 531. – Спр. 917. Про організацію сільськогосподарського банку, 1910 р. – 917 арк.

Російський державний архів економіки (м. Москва)

Ф. 934. Міністерство землеробства Тимчасового уряду (1917 р.).

32. Оп. 1. – Спр. 164. Циркуляри Головної контори сільськогосподарських складів, 1917 р. – 26 арк.
33. Оп. 1. – Спр. 168^а. Журнали засідання ради при управляючому сільськогосподарськими складами, 1917 р. – 58 арк.
34. Оп. 1. – Спр. 168. Резолюція з'їзду делегатів службовців в організації сільськогосподарських складів від 20.VI. – 10.VII.1917 р., 1917 р. – 47 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва)

Ф. 434. Постійна Рада об'єднаних дворянських громад (1906–1918 рр.).

35. Оп. 1. – Спр. 8. Зведення постанов екстренного з'їзду уповноважених дворянських товариств 14-18 листопада 1906 р. – 74 арк.
36. Оп. 1. – Спр. 251. Зведення відгуків голів відділень Селянського банку з питань про причини заборгованості позичальників банку, 1917 р. – 16 арк.
37. Оп. 1. – Спр. 252. Переписка Постійної Ради з управляючим Дворянського земельного банку з питань, що стосуються полегшення становища клієнтів Державного банку, 1917 р. – 114 арк.

Опубліковані джерела

Документальні джерела

38. Высочайше утвержденное местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос.типогр., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – № 36663.
39. Высочайше утвержденное общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. Отделение 1. – № 36657.

-
40. Журнал экстренного заседания Правления Полтавского сельскохозяйственного общества 8 октября 1881 года под председательством президента А. Н. Заборинского при секретаре Н. А. Базилевиче. – Б.м. и г.п. – 24 с.
41. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. 1885 год. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1886. – 40, 31 с.
42. Журналы сельскохозяйственного общества с 5 июня по 5 ноября 1879 г. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1880. – 96 с.
43. Константиноградская ярмарочная сельскохозяйственная выставка. (Отчет, читан. в заседании 24-го окт. 1882 года секретар. общ-ва В. П. Фурдеевым). – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1882. – 13 с.
44. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки-ярмарки, устроенной в с. Крапивном Конотопского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С. 6–12.
45. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сб. документов. – Харьковское книжное изд-во, 1961. – 322 с.
46. Лубенская ярмарочная сельскохозяйственная выставка. (Отчет, читанный в заседании 24-го октября 1882 года секретарем общества В. П. Фурдеевым). – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1882. – 13 с.
47. Манифест 19 февраля 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. Отделение 1. – № 36657.
48. Об изменении оснований выдачи ссуд из государственных Дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб. : Гос. типогр., 1906. – 1940 с.
49. О некоторых мерах к предупреждению отчуждаемости крестьянских надельных земель // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1893. – Собр. 3-е. – Т. XIII. – № 10151.

50. О подготовке предложений о применении основных положений о крестьянах, водворенных на помещичьих землях, к крестьянам государственным // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1863. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – № 36713.
51. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1866. – Собр. 2-е. – Т. XII. – № 43888.
52. О предоставлении Крестьянскому поземельному банку при производстве операций по землям, заложенных в государственном Дворянском земельном банке и акционерных земельных банках принимать на себя доли означенных кредитных учреждений // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1909. – Собр. 3-е. – Т. XXVI. 1906. Отдел 1. – С. 488–489.
53. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 г. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1918. – 132 с.
54. Отчет комитета по устройству Полтавской сельскохозяйственной выставки в 1879 году. – Полтава : Тип. Губ. правления, 1879. – 80 с.
55. Отчет Крестьянского банка за 1909 г. // Хуторянин. – 1911. – № 6. – С. 148–149.
56. Отчет о 2-й выставке-базаре семян 5-9 октября 1911 года. Сельскохозяйственное отделение Полтавской губернии земской управы / Сел.-хоз. отд-е Полтав. губ. зем. управы. – Полтава, 1912. – 84 с.
57. Отчет о третьей областной выставке племенного рогатого скота и свиней в г. Харькове с 30-го марта по 4-е апреля 1911 года / Отд-е животноводства Харьк. о-ва сел. хоз-ва. – Харьков, 1911. – 69 с.
58. Отчет о сельскохозяйственных мероприятиях по Лубенскому уезду за 1913 г. Отчет уездного агронома. – Лубны : Тип т-ва «И. Золотницкий, Б. Левитанский», 1914. – 282 с.

59. Отчет Роменской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки 1899 года (26 августа – 15 сентября). – Ромны : Типогр. бр. Э. и Н. Дольберг, 1901. – 130 с.
60. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1886. – Собр. 3-е. – Т.3. – № 1546.
61. Положение о найме на сельские работы // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1886. – Собр. 3-е. – Т. VI. – № 3803.
62. Полтавская губернская сельскохозяйственная выставка 1893 года. Отчет распорядительного комитета выставки / сост. С. Н. Велецкий. – Полтава : Типо-литогр. Л. Фришберга, 1895. – 242 с.
63. Полтавская сельскохозяйственная выставка, устраиваемая Полтавским обществом сельского хозяйства с 5-го по 20-е сентября 1909 года. Положение о выставке и программа. – Полтава : Электрич. тип. Г. И. Маркевича, 1909. – 54 с.
64. Протоколы по крестьянскому делу : Заседания с 8 дек. 1904 г. по 30 марта 1905 года / Выс. учрежд. Особое совещ. о нуждах с.-х. пром-ти. – СПб., 1905. – разд. паг.
65. Протоколы экспертных комиссий Полтавской сельскохозяйственной выставки 1909 года / Полтав. о-во сел. хоз-ва. – Полтава : Электрич. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – 71 с.
66. Регламент, присланный из Государственной Мануфактур-Коллегии о содержании овец в Малой России // Земледельческий журнал, издаваемый императорским Московским обществом сельского хозяйства. – Москва : Тип. Августа Семена, 1828. – № XXII. – С. 187–189.
67. Сборник действующих к 1 января 1912 г. наказов, правил и циркуляров Государственного банка по ссудам на снабжение сельских хозяев оборотными средствами. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. – 177 с.

68. Свод законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1832. – Т. 1. – Ч. 1. Свод Основных государственных законов. – Різна пагінація.
69. Свод законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1876. – Т. IX. – № 631.
70. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Тип. «Народная польза», 1903. – Т. 32: Полтавская губерния. – 830 с.
71. Устав Государственного банка // Свод законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1903. – Т. IX. – Часть II. – С. 486–498.
72. Устав Государственного Дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – СПб. : Гос. типогр., 1903. – Т. XI. – Часть II. – С. 502–523.
73. Устав Полтавского общества взаимного кредита. – Полтава, 1897. – 32 с.
74. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Часть 3: Сельское хозяйство и крестьянство. – Ленинград : Наука, 1967. – 539 с.

Статистичні видання

75. Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1906–1915 гг. / сост. под ред. дир. Гос. банка Сланского Е. Н. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1916. – 510 с.
76. Земля и земельные отношения на Полтавщине : Статистические заметки по земельному вопросу. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1917. – 54 с.
77. Материалы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 года. Материалы по 57 губерниям и областям. – Москва : Изд-во «Новая деревня», 1921. – 387 с.
78. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с

- другими местностями Европейской России. Часть 1. Разработано департаментом окладных сборов. – СПб. : Б. и., 1903. – 317 с.
79. Материалы для географии статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – СПб. : Тип. Ген. штаба, 1865. – 686, 19 с.
80. Материалы для оценки земельных угодий. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1885. – Т. XIV – 146 с.
81. Материалы для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. – Харьков : Тип. губ. правления, 1907. – Вып. IV: Частновладельческое хозяйство. – 277 с.
82. Материалы к продовольственному плану. Производство, перевозки и потребление хлебов в России. 1909–1913 гг. – Пг. : Екатерининская типография И. Ф. Вайсберга, 1916. – Вып. 1: Рожь, пшеница, ячмень, овес. – 96 с.
83. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1907. – 257 с.
84. Материалы по животноводству по данным подворной переписи 1910 года. Итоги по волостям и уездам. – Полтава : Электрич. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1912. – 76 с.
85. Материалы по обследованию лошадей в Полтавской губернии в 1912 г. Миргородский уезд. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1913. – 52 с.
86. Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. – Вып. XXXIII. – 247 с.
87. Обеспеченность землёй крестьянских хозяйств по переписи 1900 г. Доп. к «Материалам подворной переписи 1900 года». Итоги по губернии. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1907. – 43 с.
88. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1892 год (по сообщениям корреспондентов). – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1893. – 443, LXVII с.

89. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1894 год (по сообщениям корреспондентов). – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1895. – 281, 132, XXXV с.
90. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1913. – 97, 191, 11 с.
91. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 1913 год. – Полтава : Тип т-ва Печатного Дела, 1914. – 112, 203 с.
92. Общие сводные таблицы и сравнение урожая 1892 года с 1888, 1889, 1890 и 1891 г. // Статистика Российской империи. XXVI. Урожай 1892 года в 60 губерниях Европейской России. – СПб. : Изд-е ЦСК МВД, 1893. – Таблиці без сторінок.
93. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к V–IV тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1886. – 105, 85 с.
94. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. Приложение к VI–VII тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1889. – 94, 121 с.
95. Очерк состояния животноводства в Харьковской губернии / Отд. текущей статистики Харьк. губ. земской управы. – Харьков : Харьк. губ. земск. управа, 1913. – 104, 63 с.
96. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям // Труды ЦСУ. – Москва : 14-я гос. типогр., 1921. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 1–99.
- 96^a. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 по 29 травня 1883 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов,

-
- Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Т. Ю., 2015. – Вип. 1. – 356 с.
97. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – Москва : МКХ, 1923. – 219 с.
98. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). – Пг., 1916. – Вып. 1: Европейская Россия : Поуездные, погубернские и порайонные итоги. – XLII, 642, XVIII с.
99. Пятая подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1917 года. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – 57 с.
100. Распределение земель по угодьям и разного рода посевам в Европейской России. По данным обследования, произведенного осенью 1881 г. / разработано под руководством ст. редактора ЦСК В. О. Струве. – СПб. : Изд-е ЦСК МВД, 1884. – XLII, 46, 431 с.
101. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / собрано и обработано Стат. бюро Полт. губ. земства ; под ред. Н. Г. Кулябко-Корецкого. – Полтава : Полтав. губ. земская управа, 1894. – Т. 14: Константиноградский уезд. – 217 с.
102. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886–1900 гг.) / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава, 1904. – 387, 210 с.
103. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. – Полтава : Полт. губ. зем. управа, 1900. – Вып. 1. – 279 с.
104. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. – Полтава : Полт. губ. зем. управа, 1903. – Вып. 2. – 325 с.
105. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века / МЗ и ГИ. Отд. сельской экономики и с.-х. статистики. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1906. – Вып. III. – 172 с.

-
106. Сельское хозяйство России в XX веке : Сб. стат.-экон. сведений за 1901–1922 гг. / сост. под ред. и рук. Н. П. Огановского. – Москва : Новая деревня, 1923. – 320 с.
107. Сельское хозяйство Украины / общ. ред. и рук. М. Б. Гуревич и В. М. Соловейчик. – Харьков : Издат. отдел Н.К.З., 1923. – 233 с.
108. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. – Вып. XI: Применение и распространение в России сельскохозяйственных машин и орудий. – 277 с.
109. Статистика долгосрочного кредита в России. 1915 г. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915. – Вып. 1. – 41 с.
110. Статистика долгосрочного кредита в России. 1917 г. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1917. – Вып. 1. – 35 с.
111. Статистика землевладения 1905 г. / Центр. стат. ком. МВД. – СПб., 1906. – Вып. 33: Харьковская губерния. – 53 с.
112. Статистика землевладения 1905 г. / Центр. стат. ком. МВД. – СПб., 1906. – Вып. 47: Черниговская губерния. – 60 с.
113. Статистика землевладения 1905 г. / Центр. стат. ком. МВД. – СПб., 1907. – Вып. 48: Полтавская губерния. – 59 с.
- 113^a. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России / Изд-е ЦСК МВД. – СПб. : Центральная типография Н. Я. Манкова, 1907. – 367 с.
114. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. По данным обследования, проведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел по поручению статистического совета / Издание ЦСК. – СПб. : ЦСК МВД, 1880. – Вып. 1: Губернии центральной земледельческой области. – LXVI, 276 с.
115. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими

- учреждениями Министерства внутренних дел по поручению статистического совета / Издание ЦСК. – СПб. : ЦСК МВД, 1884. – Вып. 3: Губернии малороссийские и юго-западные. – 218 с.
116. Статистика Российской империи / Изд-е ЦСК МВД. – СПб. : Тип. А. Смолинский, 1913. – Т. LXXX: Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – 202 с.
117. Статистика Украины. № 43. Т. 3. Серия 1. Демография. Вып. 1. Материалы по естественному движению населения Украины. 1867–1914 гг. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – 144 с.
118. Статистические сведения об отправлении и прибытии продовольственных грузов по русским железным дорогам с распределением по губерниям и областям за 1912, 1913 и 1914 гг. – Пг. : Тип. редакции периодических изданий Министерства финансов, 1916. – 169 с.
119. Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 4: Распределение земель по угодьям Европейской России за 1881 год. – СПб. : ЦСК МВД, 1884. – 46, 431 с.
120. Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 10: Распределение поземельной собственности в 49-ти губерниях Европейской России в 1877–78 гг. – СПб. : ЦСК МВД, 1886. – 241 с.
121. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 год / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Типо-литограф. И. А. Дохмана, 1901. – 701 с.
122. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1908. – 97, 406, 71 с.
123. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – 120, 214, 130 с.
124. Статистический сборник за 1913–1917 гг. – Москва : 1-я гос. типограф., 1921. – Вып. 1. – 275 с.

125. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год : стат. материал / Полтав. губ. земство. Стат. бюро. – Полтава : Т-во «Печатное Дело», 1915. – 239 с.
126. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – різна паг.
127. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – різна паг.
128. Статистический справочник по Югу России / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Типо-лит. преемн. И. А. Дохмана, 1910. – 75 с.
129. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918–19 рр. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Діла, 1919. – 207 с.
130. Стоимость производства главнейших хлебов : Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев / М-во зем. Отд. сельской экономики и с.-х. статистики. – Пг., 1915. – Вып. 1: Итоги издержек производства ржи, пшеницы, овса и ячменя: Себестоимость. Доходность. – 541 с.
131. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года : Итоги по волостям и уездам. (По первому подсчету) / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Т-во «Печатное Дело», 1914. – 451 с.
132. Труды комиссии, высочайше учрежденной для просмотра системы податей и сборов. – СПб. : Тип МВД, 1873. – Т. XXII. Часть III : Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1: Сведения о существующих прямых сборах / сост. А. Штоф. – 697 с.
133. Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – СПб. : ЦСК МВД, 1913. – 18, XXII, 201 с.

Періодичні видання кінця XIX – початку XX ст.

134. Вестник сельского хозяйства. Видання журнального типу. Орган Московського товариства сільського господарства. – Москва, 1906–1917.

Джерела та література

135. Вестник финансов, промышленности и торговли. Журнал. Офіційний орган Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі і промисловості. – СПб., 1885–1917.
136. Земледельческая газета. Газета. Орган Департаменту землеробства. – СПб., 1834–1917.
137. Известия Главного управления землеустройства и земледелия. Офіційне періодичне видання журнального типу. Орган Головного управління землеустрою і землеробства. – СПб., 1906–1917.
138. Константиноградские сельскохозяйственные известия. Журнал. Орган Костянтиноградського сільськогосподарського товариства. – Костянтиноград, 1910–1916.
139. Новое время. Газета. З 1905 р. орган чорносотенців. – СПб., 1868–1917.
140. Сумской вестник. Щотижнева громадсько-політична газета. – Суми, 1912–1914.
141. Полтавский голос. Громадсько-політична газета. – Полтава, 1906–1917.
142. Правительственный вестник. Газета. Офіційний урядовий орган. – СПб., 1869–1917.
143. Речь. Газета. Орган партії конституційних демократів. – СПб., 1906–1917.
144. Харьковские епархиальные ведомости. Газета. Офіційний орган Харківської єпархії. – Харків, 1906–1917.
145. Хлібороб. Сільськогосподарський журнал. – Харків, 1907–1914.
146. Черниговские губернские ведомости. Газета офіційного характеру. – Чернігів, 1838–1917.
147. Южная жизнь. Громадсько-політична газета. – Харків, 1906–1914.
148. Южно-русская сельскохозяйственная газета. Орган Харківського сільськогосподарського товариства. – Харків, 1901–1917.

Загальна література

149. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации / Н. Аверин. – СПб. : Тип. «Россия», 1907. – 116 с.

150. Авраменко А. М. Мобилизация землевладения на Левобережной Украине в пореформенный период / А. М. Авраменко // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1984. – Вып. 29. – С. 112–121.
151. Авраменко А. М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской революции / А. М. Авраменко // Вестник Харьковского университета. – 1985. – № 268 : История СССР и зарубежных стран. – С. 39–46.
152. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1880 г. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1900. – 279 с.
153. А. Н. К эксплуатации элеваторов Государственного банка / А. Н. // Русский мельничий листок. – 1912. – № 18. – С.153–155.
154. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – Москва : Изд-во АН СССР, 1961. – 208 с.
155. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва, 1962. – Сб. V. – С. 348–376.
156. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904 / А. М. Анфимов. – Москва : Наука, 1980. – 239 с.
157. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – Москва : Наука, 1969. – 395 с.
158. Анфимов А. М. Некоторые данные об изменениях экономического положения крестьян разных разрядов в конце XIX в. / А. М. Анфимов // Проблемы социально-экономической истории России : сб. статей. – Москва, 1971. – С. 218–235.
159. Баталин Ф. А. Справочная книга русского сельского хозяина / Ф. А. Баталин ; [сост. при участии И. И. Абозина, П. Н. Анучина, Ф. К. Арнольда и др. Ф. А. Баталиным ; ред. Баталин А. Ф.]. – СПб. : А. Ф. Девриен, 1896. – XVI, 605 с.

160. Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему : в 3 т. / С. С. Бехтеев. – СПб. : Тип. тов-ва М. О. Вольф, 1902. – Т. 1. – 277 с.
161. Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему : в 3 т. / С. С. Бехтеев. – СПб. : Тип. тов-ва М. О. Вольф, 1906. – Т. 2 : Вопрос земельный. – 181 с.
162. Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему : в 3 т. / С. С. Бехтеев. – СПб. : Тип. тов-ва М. О. Вольф, 1911. – Т. 3 : Хлебная торговля и элеваторы. – 216 с.
163. Библиографический указатель литературы по статистике землевладения / Сост. В. В. Святловский. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – 262 с.
164. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии : С картою губернии и планом г.Полтавы / сост. А. В. Богданович. – Полтава : Тип. губ. правл., 1877. – 283 с.
165. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – 2-ге вид., допов. – Київ : Академія, 2001. – 656 с.
166. Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України / Вадим Бойко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 64–73.
167. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.
168. Бродников М. С. Дореволюционный период заселения Кемеровской области / М. С. Бродников // Хозяйственное освоение и заселение Сибири (Дореволюционный период). – Иркутск, 1975. – С. 170–184.
169. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1895. – Т. XVI^a. – 1237 с.
170. Брусникин Е. М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских наделных земель / Е. М. Брусникин

- // Ученые записки Горьковского госуд. педагогического ун-та. Серия историко-филологическая. – Горький, 1964. – Вып. 72. – С. 345–375.
171. Вайнштейн А. Л. Из истории предреволюционной статистики животноводства / А. Л. Вайнштейн // Очерки по истории статистики СССР. – Москва, 1960. – С. 81–97.
172. Василенко В. Вжитки селянські по Полтавщині / В. Василенко. – СПб. : Тип. училища глухонемых, 1906. – 30 с.
173. Василенко В. И. Деревянный инвентарь в 1900 г. в Полтавской губернии / И. В. Василенко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / издано под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки, В. А. Пархоменка]. – Полтава, 1909. – Вып. VI. Часть 1. – С. 31–36.
174. Василенко В. И. Земледелие по украинским народным воззрениям / В. И. Василенко. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1893. – 96 с.
175. Василенко В. И. О мелком землевладении в Полтавской губернии. Доклад Полтавскому сельскохозяйственному обществу / В. И. Василенко. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1885. – 27 с.
176. Василенко В. И. Празднования понедельника в Малороссии / И. В. Василенко // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 25–32.
177. Василенко Ник. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии (К 40-летию со дня освобождения крестьян) / Ник. Василенко // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 97–108.
178. Василенко Ник. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии (К 40-летию со дня освобождения крестьян) / Ник. Василенко // Киевская старина. – 1901. – № 11. – С. 303–327.
179. Васильев В. А. Весенние сельскохозяйственные выставки в Екатеринославской губ. в 1912 г. / В. А. Васильев. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1912. – 37 с.
180. Великая реформа : Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова,

- С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 1. – 263 с.
181. Великая реформа : Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 2. – 256 с.
182. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 3. – 268 с.
183. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 4. – 280 с.
184. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 5. – 311 с.
185. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / Ист. комиссия уч. отд. ОРТЗ ; под ред А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. – Москва : Т-во И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – 253 с.
186. Вергунов В. А. Развитие сельского хозяйства Полтавщины в период скасування кріпосництва / Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. ; під ред. В. А. Вергунова. – Київ : Нора-прінт, 1998. – 144 с.
187. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т. 1–2 / под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1897. – 374 с.

188. Вовк Ю. І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : проблеми та наслідки / Ю. І. Вовк // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 264–268.
189. Вовкотруб Ю. М. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (ІІ половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. М. Вовкотруб // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 249–254.
190. Гапоненко Л. С. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916–1917 г. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции / Л. С. Гапоненко, В. М. Кабузан // История СССР. – 1961. – № 6. – С. 97–115.
191. Герценштейн М. Я. Национализация земли, крестьянский банк и выкупная операция / М. Я. Герценштейн. – СПб. : Т-во «Общественная польза», 1905. – 190 с.
192. Гиндин Н. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / Н. Ф. Гиндин. – Москва : Наука, 1960. – 387 с.
193. Головачев А. А. Десять лет реформ. 1861–1871 / А. А. Головачев. – СПб. : Изд-е «Вестник Европы», 1872. – 398 с.
194. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія) / Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. – Київ : Наук. думка, 1971. – 163 с.
195. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – Київ : Наук. думка, 1968. – 191 с.
196. Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб. : Типо-литогр. «Якорь», 1904. – 250, IV с.
197. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк / сост. С. Н. Велецкий. – Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1894. – 174 с.

198. Демянко В. Я. Отчет агронома Полтавского уездного земства за 1906 г. / В. Я. Демянко. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1907. – 30 с.
199. Десятников І. В. Заробітна плата найманих робітників у поміщицьких господарствах України у кінці ХІХ – на початку ХХ століття / І. В. Десятников // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 260–264.
200. Дешевый М. С. Деятельность земских с.-х. складов Полтавской губернии / М. С. Дешевый ; под. ред. С. И. Лагунова и И. А. Прилежаева. – Київ : Тип. насл. И. Шенфельда, 1917. – 47 с.
201. Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. / сост. А. М. Анфимов, И. Ф. Марков. – Москва : Ин-т истории СССР, 1989. – 81 с.
202. Довжук І. В. Сільськогосподарське машинобудування у підросійській Україні в останній чверті ХІХ ст. / І. В. Довжук // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 6. – С. 254–257.
203. Дрейман А. И. Свиноводство / А. И. Дрейман // Земледелец. – 1914. – № 6. – С. 234–241.
204. Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей : Архіви і фонди / О. Дроздова // Бібліотечна планета. – 2001. – № 1. – С. 35–36.
205. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – Москва : Новая деревня, 1922. – Вып. 1 : Сельское хозяйство. – 160 с.
206. Дубровский С. М. Столыпинская реформа: Капитализация сельского хозяйства в ХХ веке / С. М. Дубровский. – Ленинград : Прибой, 1925. – 302 с.
207. Дудка В. І. Економічна характеристика аграрного сектору Полтавщини 1917 – початку 1918 рр. / В. І. Дудка, Л. Г. Дудка // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 67–72.

208. Евсеенко С. С. Под ясным небом Малороссии. Путевые заметки и наблюдения / С. С. Евсеенко. – Москва : Типо-литогр. т-ва И. Н. Кушнарев и К°, 1901. – 49 с.
209. Егизарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н. А. Егизарова. – Москва : Изд-во АН СРСР, 1959. – 192 с.
210. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 г. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1895. – 377 с.
211. Еткіна І. І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні лютневої революції 1917 р. / І. І. Еткіна // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 241–243.
212. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : Організаційно-правові засади діяльності : монографія / В. Р. Жвалюк ; за наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – Київ : Атіка, 2001. – 176 с.
213. Жук В. Н. Великі поміщицькі господарства Полтавщини і розвиток у них тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Н. Жук // Вісник Полтавської держ. аграрної академії. – 2005. – № 1. – С. 119–126.
214. Жученко Л. Ярмарки на Полтавщині / Л. Жученко // Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – С. 62–64.
215. Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. – 1880. – № 2. – С. 111–126.
216. Заєць О. В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України, 1861–1914 рр. / О. В. Заєць // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 10. – С. 234–238.
217. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – Москва : Просвещение, 1968. – 368 с.

218. Зайончковский П. А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных крестьянах / П. А. Зайончковский // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 103–113.
219. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковский. – Москва : Изд-во соц.-экономич. лит-ры, 1958. – 470 с.
220. Згурский Г. В. Рынок продукции овощеводства на Левобережной Украине в 60–90-е года XIX в. / Г. В. Згурский // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1986. – Вып. 31. – С. 92–99.
221. Згурский Г. В. Рынок продукции табаководства на Левобережной Украине в 60–90-е года XIX в. / Г. В. Згурский // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1986. – № 296 : История капиталистической и социалистической формаций. – С. 103–109.
222. Зеленин Д. К. Русская соха, ее история и виды / Д. К. Зеленин // Памятная книжка Вятской губернии и календарь на 1908 г. – Вятка : Тип. губ. земства, 1907. – С. 42–67.
223. Зенченко Т. В. Для чего устраиваются выставки по селам // Т. В. Зенченко. – Изд. 2-е, доп. – Полтава : Изд-е журн. «Хуторянин», 1914. – 21 с.
224. Зенченко Т. В. Переселение и земство / Т. В. Зенченко. – Полтава : Бюро Южно-рус. обл. земск. переселенчesk. организации, 1912. – 90 с.
225. Иванов М. Ф. Каракулеводство на Юге России (Опыт зоотехн.-экон. исследования) / М. Ф. Иванов. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1914. – Х, 224 с.
226. Иванов М. Ф. Современное состояние животноводства в Харьковской губернии (Зоотехническо-экономическое исследование) / М. Ф. Иванов, С. С. Жилкин. – Харьков : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. – Вып. 1: Лебединский уезд. – 286 с.

227. Иванцов Д. Н. К критике русской урожайной статистики. Опыт анализа некоторых офиц. и земск. текущих данных / Д. Н. Иванцов. – Пг. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915. – IV, 178 с.
228. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900–1910 гг. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – С. 1–120.
229. Исмаил-Заде Д. Из истории переселения российского крестьянства на Кавказ в конце XIX – начале XX вв. / Д. Исмаил-Заде // Исторические записки. – Москва : Наука, 1977. – Т. 99. – С. 321–337.
230. Исследование современного овцеводства в России. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1884. – Вып. IV: Южно-русское тонкорунное овцеводство. – IV, 219, 65 с.
231. Историко-статистический обзор промышленности России / под ред. Д. А. Тимирязева. – СПб.: Тип В. Ф. Киршбаума, 1883. – Т. 1: Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. – 222, 164 с.
232. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887. Часть II: Попечительство. Поземельное устройство. – СПб. : Тип. МВД, 1887. – 207, 287 с.
233. Історія народного господарства УРСР : в 3-х т., 4-х кн. / ред. І. І. Лукінов. – Київ : Наук. думка, 1983. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – 463 с.
234. Історія селянства Української РСР : у 2 т. / ред. кол. В. А. Дядиченко та інші. – Київ : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
235. Історія України / [керівник авт.кол. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – 487 с.
236. Історія українського селянства : нариси в 2-х т / НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 631 с.

237. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / А. Г. Шевелєв (від. ред.). – Київ : Наук. думка, 1978. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – 667 с.
238. История Полтавского земства / сост. Ф. А. Щербина. – Полтава : Тип. И. Л. Фришберг, 1914. – Вып. 1: Дореформенный период и введение земских учреждений. – 240 с.
239. Карнаухова Е. С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.) / Е. С. Карнаухова. – Москва : Изд-во АН СССР, 1951. – 215 с.
240. Карцев Е. Экономические этюды / Е. Карцев // Наблюдатель. – 1882. – № 4. – С. 240–262.
241. Карышев Н. А. Крестьянские внеадельные аренды / Н. А. Карышев. – Дерпт : Типо-литогр. Г. Лакмана, 1892. – XX, 402, LXV с.
242. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Часть I и II / А. А. Кауфман. – Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 377 с.
243. Кауфман А. А. Статистическая наука в России. Теория и методология. Историко-критический очерк / А. А. Кауфман. – Москва : Новая деревня, 1922. – 218 с.
244. Каюн В. О. Вихід з общини та створення хуторів і відрубів на Полтавщині у 1906 – 1916 роках / В. О. Каюн // Перші Череванівські читання : регіональна наук.-практ. конф., 20 вересня 2006 р. : зб. матеріалів. – Полтава : ІОЦ ПДПУ, 2007. – С. 40–44.
245. Каюн В. О. Закон про землеустрій від 29 травня 1911 р. та значення для реалізації столипінської реформи на Полтавщині / В. О. Каюн, Д. А. Селіхов // Від громадянського суспільства – до правової держави : II Міжнар. наук.-практ. конф., 25 квітня 2007 р. : тези доповідей. – Харків, 2007. – С. 137–139.

246. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. Опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – Москва : Наука, 1974. – 413 с.
247. Копорский А. А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа / А. А. Копорский. – Київ : Всерос. центр. союз потреб. о-тв, 1919. – 74, 54 с.
248. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – Москва : Наука, 1979. – 304 с.
249. Корелин А. П. Крупный сельскохозяйственный кредит в капиталистической России / А. П. Корелин // Исторические записки. – Москва : Наука, 1981. – Т. 106. – С. 162–204.
250. Корнилов А. А. Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. – СПб. : Кн. изд-во Гершунина и К⁰, 1905. – 271 с.
251. Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы / В. А. Косинский. – Прага : Тип. акц. общ-ва «Чешская графическая уния», 1925. – 327 с.
252. Котелянский Л. Очерки подворной России / Л. Котелянский // Отечественные записки. – 1878. – № 9. – С. 41–73.
253. Коц Е. С. Крестьянское движение в России (от пугачевщины до революции 1905 года) / Е. С. Коц. – Пг. : Прибой, 1924. – 256 с.
254. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. – Київ : Радянський письменник, 1974. – Т. 3. – 427 с.
- 254^a. Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-економічне дослідження : монографія / О. М. Краснікова. – Полтава : РВВ ПДАА, 2018. – 232 с.
255. Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград : Изд-во «Наука», Ленинградское отд-е, 1976. – 299 с.

256. Куреньгин Н. А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам) / Н. А. Куреньгин // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва, 1965. – Сб. VI. – С. 249–279.
257. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – Киев : Наук. думка, 1989. – 114 с.
258. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії / В. І. Ленін // Повне зібр. тв. – Київ : Політвидав України, 1970. – Т. 3. – С. 5–576.
259. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90 роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – Київ : Наук. думка, 1970. – 304 с.
260. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н. Н. Лещенко. – Киев : Изд-во АН УССР, 1959. – 524с.
261. Лизенцев В. Приобретение племенных животных каракульской породы / В. Лизенцев // Хуторянин. – 1913. – № 19. – С. 523–526.
262. Литвинов И. Столыпинщина / И. Литвинов. – Б.м. : Изд-во «Пролетар», 1931. – 104 с.
263. Лихина Л. С. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии / Л. С. Лихина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1860 г. – Киев, 1962. – С. 437–444.
264. Лобода І. С. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні Жовтневої соціалістичної революції / І. С. Лобода // Зоря Полтавщини. – 1957. – 26 липня.
265. Лобода И. С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (по материалам Полтавской и Черниговской губерний) / И. С. Лобода // История СССР. – 1958. – № 5. – С. 137–143.

266. Лосицкий А. Е. Распадение общины. Распадение общины до указа 9 ноября. Укрепление наделов в личную собственность. Выходы на хутора и отруба. С диаграммой и 5 картограммами / А. Е. Лосицкий. – СПб. : Типо-литогр. Н. Л. Ныркина, 1912. – 65 с.
267. Лось Ф. К вопросу о формировании рабочего класса Украины / Ф. Лось // Вопросы истории. – 1951. – № 2. – С. 81–89.
268. Лось Ф. Е. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф. Е. Лось, О. Г. Михайлюк. – Київ : Наук. думка, 1976. – 283 с.
269. Макарець С. Ринок зерна в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст. / С. Макарець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 59–65.
270. Макарець С. В. Організація виробництва продукції рослинництва в поміщицьких господарствах Лівобережної України після скасування кріпосного права (1861–1917 рр.) / С. В. Макарець // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 75–81.
271. Макарець С. Співвідношення селянського і поміщицького господарства в аграрному секторі Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / Світлана Макарець // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 21–32.
272. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс : Принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю ; [пер. с англ.]. – Киев : Хагар–Демос, 1993. – 788 с.
273. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / сост. Т. В. Зенченко ; под ред. Ю. Ю. Соколовской. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1914. – 500 с.
274. Манжура І. Твори / Іван Манжура. – Київ : «Дніпро», 1961. – 276 с.
275. Марковский Е. К истории крестьянских движений на Украине в 70-х годах XIX века / Е. Марковский // Исторические записки АН СССР. – Москва : Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 5. – С. 235–242.

-
276. Маслов П. П. Аграрный вопрос в России / П. П. Маслов. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – Т. 1. – 457 с.
277. Маслов П. П. Аграрный вопрос в России / П. П. Маслов. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – Т. 2. – 1908. – 458, 135 с.
278. Матисен А. Опыт учета кретьянского хозяйства в связи с его улучшением / А. Матисен // Изд-е журнала «Хуторянин». – Полтава, 1914. – 60 с.
279. Машкін О. «Буде хліб – буде і пісня!» / О. Машкін // Історія України. – 2006. – № 37. – С. 8–9.
280. Мезенцев В. Земская агрономия и крестьянские севообороты / В. Мезенцев // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1903. – 21 июля.
281. Мезенцев В. Сыроварение из овечего молока / В. Мезенцев // Хуторянин. – 1913. – С. 1349–1350.
282. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л. Г. Мельник. – Київ : Вид-во КДУ, 1972. – 240 с.
283. Мещерский А. П. Исполщина и крестьянские заработки / А. П. Мещерський. – СПб. : Тип. Суворина, 1902. – 72 с.
284. Милорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині / В. П. Милорадович. – Харків : Друкарня «Печатне Діло», 1909. – 7 с.
285. Минарик Л. П. «Статистика землевладения 1905 г.» как источник по изучению крупного помещичьего землевладения России в начале XX века / Л. П. Минарик // Малоисследованные источники по истории СССР ХІХ–ХХ вв. – Москва : Наука, 1964. – С. 61–87.
286. Миронов Б. Н. Движение хлебных цен в России в 1801 – 1914 годах / Б. Н. Миронов // Вопросы истории. – 1975. – № 2. – С. 45–57.
287. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (ХVІІІ–ХІХ вв.) / Б. Н. Миронов ; под ред. А. Г. Манькова. – Ленинград : Наука. Ленингр. отд-е, 1985. – 301 с.

288. Михайлин І. Харківська журналістика епохи першої російської революції / Ігор Михайлин // Українська преса початку ХХ століття як націотворчий чинник : зб. наук. статей. – Полтава, 2006. – С. 76–83.
289. Мицюк О. К. Аграрна політика. (1800–1925 pp.) / О. К. Мицюк. – Подєбарди : Видання т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР, 1925. – Том II. – 271 с.
290. Николайчик Ф. Д. Ильинская ярмарка в период ее существования в Ромнах / Ф. Д. Николайчик. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1907. – 163 с.
291. Никольский А. Подробности аграрного вопроса в черноземной России / А. Никольский // Русская мысль. – 1880. – № 12. – С. 61–121.
292. Никончук М. В. Сільськогосподарська техніка Полісся / М. В. Никончук. – Київ : Наук. думка, 1985. – 183 с.
293. Нифонтов А. С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / А. С. Нифонтов. – Москва : Наука, 1974. – 318 с.
294. Оболенский (Осинский) В. В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР / В. В. Оболенский (Осинский). – Москва : Изд-е ЦСУ СССР, 1928. – 137 с.
295. Огановский Н. П. Захватное, капиталистическое и трудовое землевладение в России / Н. П. Огановский // Борьба за землю. – Т. 1. Общее введение. – Часть 1: Захват, капитал и труд в земледелии и землевладении / Н. Быховский, В. Вовчок, Н. Огановский и др. ; пред. К. Качоровский. – СПб. : Тип. Д. П. Вейсбурта, 1908. – С. 3–128.
296. Огановский Н. П. Статистический справочник по аграрному вопросу / Н. П. Огановский, А. В. Чаянов – Москва : Универсальная б-ка, 1917. – Вып. 1: Землевладение и землепользование. – 30 с.
297. Озеров И. Н. Соотношение различных категорий цен на хлеба до войны и в 1923–24 гг. / И. Н. Озеров // Хлебные цены и хлебный рынок / Финансовое изд-во НКФ СССР ; под ред. А. Л. Вайнштейна. – Москва, 1925. – С. 79–136.

298. Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению губернского земства членом императорского русского географического общества А. А. Русовым. – Чернигов : Ред. «Земск. сб. Чернигов. губ.», 1898. – Т. 1. – 671 с.
299. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание Лубенской Покровской ярмарки 28 сентября – 2 октября 1891 года / сост. Я. П. Забело ; издано под ред. Н. Г. Кулябко-Корецкого. – Полтава : Типолиторг. И. А. Дохмана, 1892. – 34 с.
300. Орлик В. Полтавская Ильинская ярмарка (ее прошлое, условия развития) / В. Орлик. – Полтава, 1925. – 51 с.
301. Островский В. А. О региональных особенностях аграрного перенаселения капиталистической России (1862–1914) / В. А. Островский // Проблемы исторической географии России : 2-я Всесоюзн. конф. по исторической географии России : материалы конф. – Москва, 1982. – С. 178–183.
302. Открытие Полтавской сельскохозяйственной выставки // Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 17–18. – С. 692–694.
303. Очерк организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском сельскохозяйственном обществе : доклад, представл. Полтав. с.-х. об-ву учен. секр. о-ва В. П. Фурдуевым. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1882. – 55 с.
304. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства : 1802–1902 г. : Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава : Изд. полтав. дворянства, 1907. – Т. 2. – 361 с.
305. Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1908. – 36 с.
306. Павловский И. Ф. К вопросу о переводе Ильинской ярмарки из Ромен в Полтаву / И. Ф. Павловский. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1908. – 40 с.

307. Падалка Л. О происхождении и особенностях владения наследственными землями в Малороссии / Л. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / издано под. ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки и В. А. Пархоменка. – Полтава, 1908. – Вып. V. – С. 223–226.
308. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 г. – Полтава : Типо-литогр. губ. правления, 1916. – 188 с.
309. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
310. Панченко П. П. Аграрна історія України : навч. посіб. / Панченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А. – Київ : Просвіта, 1996. – 405 с.
311. Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года : Сост. по поруч. Полтав. губ. земск. управы / Стат. бюро Полтав. губ. земства. – Полтава : Типо-лит. Л. Фришберга, 1900. – Вып. I. – 401, 121 с.
312. Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. – Полтава : Типо-лит. Л. Фришберга, 1905. – Вып. II (1894–1901 гг.) – 146, 303 с.
313. Переселения из Харьковской губернии. – Харьков, 1910. – Вып. 2: Переселение 1898–1904 гг. по данным Харьковского губернского присутствия. – 104, 204 с.
314. Перспективный план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины. – Полтава : Изд. Полтавского Г.З.У., 1925. – 216 с.
315. Петрункевич И. И. К аграрному вопросу / И. И. Петрункевич. – Москва : Ред. «Вестник сел. хоз.» журн. Моск. о-ва сел. хоз., 1905. – 34 с.
316. Пилипенко О. Експорт продукції тваринництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Олександр Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 46–55.
317. Пичета В. И. История крестьянских волнений в России / В. И. Пичета. – Минск : Белтрестпечать, 1923. – 155 с.

318. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Одеса : Пролетар, 1931. – 128 с.
319. Полтавский земский календарь на 1910 год / изд-е Полтав. губ. земства. – Полтава : Электрич. типо-лит. «Дохман», 1909. – 156 с.
320. Полтавщина : Енцикл. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : УЕ, 1992. – 1024 с.
321. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука : Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3–20.
322. Пречистенская ярмарка в с.Васильевке Полтавского уезда 6–8 сентября 1901 года. – Полтава, 1904. – 75 с.
323. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
324. Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. – Москва : М. и С. Сабашниковы, 1912. – 224 с.
325. Проскура Н. Л. Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії / Н. Л. Проскура // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1986. – Вип. 13. – С. 123–131.
326. Пятидесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства (29 сентября 1865 г. – 29 сентября 1915 года). – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. – 34 с.
327. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / А. Г. Рашин ; под ред. акад. С. Г.Струмилина. – Москва : Госстатиздат, 1956. – 352 с.
328. Рева И. М. Киевский крестьянин и его хозяйство / И. М. Рева. – Киев : Тип. ун-та Св. Владимира, 1893. – 62 с.

329. Рклицкий М. В. Земля и земельные отношения в Полтавщине : Статистические заметки по земельному вопросу / М. В. Рклицкий. – 2-е изд. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – 54 с.
330. Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи, заметки / М. В. Рклицкий. – Полтава : Журн. «Хуторянин», 1914. – 110 с.
331. Роль духовенства в кооперативном движении // Полтавские епархиальные ведомости. – 1914. – 25 мая.
332. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні 1917 року / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України. – Київ, 1946. – Кн. 2. – С. 185–211.
333. Русов С. Крестьянское коневодство / С. Русов // Хуторянин. – 1913. – № 51. – С. 1371–1374.
334. Рындзюнский П. Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX вв. / П. Г. Рындзюнский // Социально-экономическое развитие России : сб. статей к 100-летию со дня рождения Н. М. Дружинина / отв. ред. акад. С. Л. Тихвинский. – Москва, 1986. – С. 155–172.
335. Сарбей В. Г. Історія України (XIX – початок XX ст.) : пробний підруч. для 9 класу середньої школи / В. Г. Сарбей. – Київ : Генеза, 1994. – 224 с.
336. Сельскохозяйственная выставка в Чернигове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – № 12. – С. 66–88.
337. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 г. (по сообщениям корреспондентов). – Чернигов : Черниг. губ. земская управа, 1906. – 97, 351 с.
338. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – Москва : Изд-во МГУ, 1980. – 288 с.
339. Сидоренко О. Нездійсненні проекти українських часописів Полтавщини (1905–1907 рр.) / Олександр Сидоренко // Українська преса початку XX

- століття як націотворчий чинник : зб. наук. статей. – Полтава, 2006. – С. 105–108.
340. Сиринов М. А. Очерки по аграрной статистике / М. А. Сиринов. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1915. – 451с.
341. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. – Бонн на Рейне, 1862. – Т. 1. – 968 с.
342. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. – Бонн на Рейне, 1863. – Т. 2. – Часть 1. – 715 с.
343. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. – Бонн на Рейне, 1865. – Т. 2. – Часть II. – 716–1624 с.
344. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. – Бонн на Рейне, 1865/6. – Т. 3. – 1298 с.
345. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А. Скребицкий. – Бонн на Рейне, 1868. – Т. 4. – 1264 с.
346. Сладковский И. В. Имение «Гуты» Л. Е. Кениг – н-ки / И. В. Сладковский. – Харьков : Тип. Сергеева и Гальченко, 1913. – 349 с.
347. Современное состояние животноводства в Харьковской губернии : Зоотехническо-экономическое исследование : науч. изд. / Харьков. губ. зем. управа. Экономический отдел ; предисл. М. Ф. Иванова. – Москва : Печатня С. П. Яковлева, 1915. – Вып. 1: Лебединский уезд. – 356 с.
348. Сокальский И. П. Куда идём? Экономическое положение Харьковской губернии / И. П. Сокальский // Статистический листок № 1 / изд-е Харьков. губ. стат. комитета. – Харьков, 1882. – 196 с.

349. Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли / Д. Соловей. – Полтава, 1925. – 26 с.
350. Сосновский М. Полтавское сельскохозяйственное общество. 1865–1895 гг. / М. Сосновский, С. Велецкий / изд-е Полтав. сельскохозяйственного общества. – Полтава : Типо-лит. Л. Фришберга, 1898. – 305, 41 с.
351. Список ярмарок Черниговской губернии. – Чернигов : Тип. Губ. земства, 1911. – 53 с.
352. Сталинская О. П. Аграрные отношения на Полтавщине накануне Великой Октябрьской социалистической революции / О. П. Сталинская // Труды кафедры общественных наук (Львовский ун-ет). – 1957. – Вып. 3. – С. 147–158.
353. Т. В. Количество сельскохозяйственных обществ в Полтавской губернии / В. Т. // Хуторянин. – 1913. – № 17. – С. 479–481.
354. Тезяков И. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / И. И. Тезяков. – Херсон : Тип. губ. правления, 1896. – 300 с.
- 354^a. Телечук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Телечук. – Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с.
355. Темірова Н. Поміщики в Україні в 186–1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Надія Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.
356. Темірова Н. Р. До проблеми сутності поміщицького господарства пореформеного періоду / Н. Р. Темірова // Історичні та політологічні дослідження : [наук. журнал]. – 2002. – № 2(10). – С. 83–92.
357. Темірова Н. Р. Зміни в поміщицькому землеволодінні Наддніпрянської України в II половині XIX ст. – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Донецького університету. – 2000. – № 2. – С. 182–189. – (Серія Б. Гуманітарні науки).

358. Темірова Н. Р. Історія поміщиків України II половини XIX – початку XX ст. в сучасній літературі / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – Вип. 64. – С. 79–80. – (Серія «Історія»).
359. Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Наукові праці : [наук.-методич. журнал]. – Миколаїв, 2002. – Вип. 4. Історичні науки. – С. 83–87.
360. Темірова Н. Р. Організація управління поміщицькими господарствами в Україні (II половина XIX – початок XX ст.) / Н. Р. Темірова // Наукові записки : [зб. праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)]. – Київ–Хмельницький, 2002. – Т. 8. Частина II. – С. 55–63.
361. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? / Н. Р. Темірова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20: Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XIX – XX ст.). – С. 79–82.
362. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.
363. Томилова Н. К. Основные районы выселения переселенцев на Алтай в 60–70 годы XIX в. Экономическое положение крестьянства в районах выхода / Н. К. Томилова // Вопросы истории Сибири. – Томск, 1969. – Вып. 4. – С. 117–138.
364. Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского [и др.]. – Пг. : М. А. Славинский, 1916. – Т. 2. – С. 361–707.
365. Урусов С. Крестьянское коневодство / С. Урусов // Хуторянин. – 1913. – № 51. – С. 1371–1374.

366. Фетисов В. Полтавская заводская конюшня за 1884 по 1904 годы / В. Фетисов // Вестник южно-русского животноводства. – 1909. – № 6. – С. 137–139.
367. Фортунатов А. Ф. Итоги нескольких совещаний по вопросам земской статистики / А. Ф. Фортунатов. – СПб. : Тип. В. Демакова, 1900. – 36 с.
368. Фурдуев Вл. Сельскохозяйственная выставка в Полтаве / Вл. Фурдуев // Земский обзор. – 1883. – 26 июля.
369. Фурдуев В. П. Чутовская ярмарочная с.- х. выставка / В. П. Фурдуев. – Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1882. – 27 с.
370. Ходский Л. В. О крупном поземельном кредите в России / Л. В. Ходский // Русская мысль – 1882. – Кн. VII. – С. 205–248.
371. Хронологический список ярмарок, существующих в Полтавской губернии. – Полтава : Полт. губ. зем. управа, 1912. – 58 с.
372. Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітницьких і сільськогосподарських товариств в Україні в XIX – на початку XX століття / Н. Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2004. – № 2. – С. 84–87.
373. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство / А. В. Чаянов // Избранные труды. – Москва : Экономика, 1989. – С. 190–442.
374. Черников В. С. Крестьянская колонизация Северного Казахстана в эпоху капитализма / В. С. Черников // История СССР. – 1982. – № 6. – С. 131–140.
375. Чернышев И. В. Община после 9 ноября 1906 года / И. В. Чернышев. – Пг. : Вольн. экон. о-во, 1917. – 172 с.
376. Чубинский П. П. Инвентарь крестьянского хозяйства / П. П. Чубинский // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – Киев : Тип. губ. правления, 1875. – Т. 2. За 1874 год. – С. 176–186.
377. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. : дворянство

- / В. М. Шевченко // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 246–248.
378. Шулейкин И. История земельных отношений / И. Шулейкин. – Москва–Ленинград : Гос. сельхозиздат, 1930. – Вып. 1: Сельское хозяйство и земельные отношения до и после реформы 1861 г. – 56 с.
379. Юбилейный сборник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1913. – 374 с. разд. паг.
380. Юрков Ф. Товарищества по продаже свиней / Ф. Юрков // Хуторянин. – 1914. – № 37. – С. 1024–1027.
381. Якименко М. А. Аграрне перенаселення на Україні та його основні соціально-економічні наслідки (1861–1917 рр.) / М. А. Якименко // Наук.-вироб. конф., присвячена 70-річчю інституту : тези доповідей – Полтава : Тип. вид-ва «Полтава», 1990. – С. 17–18.
382. Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі ХІХ – ХХ століть : монографія / М. А. Якименко. – Полтава : РВВ ПДАА, 2006. – 144 с.
383. Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) / М. А. Якименко // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 131–134.
384. Якименко М. А. Земельна оренда в Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54–63.
385. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32–42.

386. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр. : причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 7. – С. 62–70.
387. Якименко М. А. Історія розвитку тваринництва Полтавщини ХІХ – ХХ ст. : монографія / М. А. Якименко, В. М. Нагаєвич. – Полтава : РВВ ПДАА, 2007. – 208 с.
388. Якименко Н. А. Социально-экономические предпосылки переселений украинского крестьянства во вт. пол. ХІХ в. / Н. А. Якименко // ІІ Всесоюзная конф. по историческому краеведению, апрель 1989 г. : тезиси докл. и сообщ. – Пенза, 1989. – С. 168–170.
- 388^а. Якименко М. А. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині : передумови, зміст і наслідки (1906–1917 рр.) : монографія / М. А. Якименко, В. О. Каюн, 2012. – 248 с.
- 388^б. Якименко М. А. Селянсько-козацьке (фермерське) господарство Полтавщині в умовах аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. А. Якименко, М. Ю. Мар'євська. – Полтава : РВВ ПДАА, 2017. – 236 с.
- 388^в. Якименко М. А. Правове регулювання дрібного сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії (1861–1917 рр.) : монографія / М. А. Якименко, О. М. Краснікова, О. М. Кубецька. – Полтава : РВВ ПДАА, 2019. – 216 с.
- 388^г. Ярименко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.) : монографія / М. Ф. Ярименко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2002. – 366 с.
389. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства : Издание Экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава : Типо-лит. губ. правления, 1903. – 58 с.
390. Atkinson Doroti. The end of Russian land commune. 1905 – 1930 / Doroti Atkinson. – Stanford (Cal.) : Stanford univ. press, 1983. – ХІІ, 457 p.

391. Hamburg G. M. The crisis in russian agriculture : a comment / G. M. Hamburg // *Slavic Review*. – Sept. 1978. – V. 38. – № 3. – P. 481–484.
392. Hamburg G. M. Politics of the Russian Nobility. 1885 – 1905 / G. M. Hamburg. – New Brunswick, New Jersey : Rutgers University Press, 1984. – 296 p.
393. Haxthausen. Die landliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861 / Haxthausen. – Leipzig, 1866. – 317 s.
394. Hennessy R. The agrarian question in Russia 1905 – 1907. The inception of the Stolypin reform / R. Hennessy. – Giessen, 1977. – 174 p.
395. Kerblay B. Du mir aux agrovilles / B. Kerblay. – P. : Inst. d'études slaves. – Paris, 1985. – 422 p.
396. Lincoln W. B. In War's dark Shadow: The Russians before the great War / W. B. Lincoln. – N. Y. : Dial press, 1983. – XVI, 557 p.
397. Levin A. Peter Arkad'evich Stolypin: a political appraisal / A. Levin // *Journal of Modern History*. – Dec. 1965. – V. XXXVII. – № 4. – P. 445–463.
398. Macey D. Bureaucratic solutions to the peasant problem: Before and after Stolypin / D. Macey // *Russian and Eastern European History*. Berkley Slavic Specialties. – Berkley, 1984. – P. 73–95.
399. Mosse W. E. Stolypin's villages / W. E. Mosse // *The Slavonic and East European Review*. – June. 1965. – V. XLII. – № 101. – P. 258–273.
400. Robinson G. T. Ruzal Russia under the old regime. A history of landlord-peasant world and a prologue to the peasant revolution of 1917 / G. T. Robinson. – Los Angeles, 1972. – 247 p.
401. Rogger H. Russian in the age of modernization and revolution. 1881 – 1917 / H. Rogger. – L.; N. Y. : Longman, 1983. – VIII, 323 p.
402. Rudolph R. L. Agricultural Structure and Proto-Industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labor / R. L. Rudolph // *The Journal of Economic History*. – 1985. – V. XLV. – № 1. – P. 47–70.

403. Simms J. Y. The crisis in russian agriculture at the end of the nineteenth century: a different view / J. Y. Simms // Slavic Review. – Sept. 1977. – V. 36. – № 3. – P. 377–398.
404. Strakhovsky L. S. The statemanship of Peter Stolypin : a reappraisal / L. S. Strakhovsky // The Slavonic and East European Review. – June. 1959. – V. XXVII. – № 89. – P. 359–370.
405. Yaney G. L. The concept of the Stolypin land reform / G. L. Yaney // Slavic Review. – June. 1964. – V. XXIII. – № 2. – P. 275.

Дисертації та автореферати дисертацій

406. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины в 60–80-х годах XIX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Я. В. Бойко. – Київ, 1990. – 16 с.
407. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Горбаньов Валерій Вікторович. – Харків, 2005. – 182 с.
408. Згурский Г. В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60–90-е гг. XIX в. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Г. В. Згурский. – Харьков, 1989. – 19 с.
409. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Куліков. – Харків, 2005. – 20 с.
410. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Куліков Володимир Олександрович. – Харків, 2005. – 178 с.
411. Попов А. С. Хлебный вывоз из Украины накануне Первой мировой войны : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук / А. С. Попов. – Львов, 1954. – 16 с.

Джерела та література

412. Раєвський С. М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Раєвський. – Київ, 2006. – 20 с.
413. Сталинская О. П. Аграрные отношения на Полтавщине накануне Великой Октябрьской социалистической революции : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. экон. наук / О. П. Сталинская. – Львов, 1956. – 15 с.
414. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861 – 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 36 с.
415. Шквира З. А. Історія плуга в Україні в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / З. А. Шквира. – Київ, 2003. – 17 с.

Підписано до друку 05.11.2019 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Умовн. друк. арк. 14,65.
Наклад 100 шт. Замовлення 2020-53

Видавництво ПП «Астрая»
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20, кв. 4
Тел.: +38 (0532) 509-167, 611-694
E-mail: astraya.pl.ua@gmail.com, веб-сайт: astraya.pl.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5599 від 19.09.2017 р.

Друк ПП «Астрая»
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20, кв. 4
Тел.: +38 (0532) 509-167, 611-694
Дата державної реєстрації та номер запису в ЄДР
14.12.1999 р. № 1 588 120 0000 010089

